

Weet jij wat dit is?

Een explorerend onderzoek naar het aanbieden van seksuele voorlichting vanuit
het geschiedenisonderwijs

Maartje Beliën

6233279

m.k.belien@students.uu.nl

Masterscriptie

MA Geschiedenis: Educatie en Communicatie

Graduate School of Teaching

Universiteit Utrecht

Eerste begeleider: Dr. Saro Lozano Parra

Tweede begeleider: Dr. Bjorn Wansink

8 december 2023

14849 woorden

Dankwoord

Deze masterscriptie had ik niet kunnen schrijven zonder alle mensen die mij hebben bijgestaan en geholpen tijdens dit scriptieproces. Allereerst wil ik Saro bedanken, die mij tijdens het hele scriptieproces heeft gemotiveerd en uitgedaagd. Ik ben hem zeer dankbaar voor zijn aanmoediging om juist dit onderwerp, dat mij aan het hart ligt, te onderzoeken. Dankzij zijn uitgebreide feedback en onze leuke en inhoudelijke discussies werd ik gemotiveerd om de diepgang te zoeken in mijn onderzoek en dankzij zijn begeleiding durf ik nu te zeggen dat ik trots ben op mijn masterscriptie.

Vervolgens wil ik mijn oprechte dankbaarheid tonen aan Charlotte, die mij in bijzonder grote mate heeft geholpen bij de totstandkoming van dit ontwerponderzoek. Daarnaast wil ik mijn dank uitspreken voor iedereen met wie ik gelijktijdig de scriptie van onze educatieve master heb geschreven vanwege de vele feedback die ik van hen kreeg. In het bijzonder wil ik Bart bedanken, die altijd klaar stond om met mij mee te denken. Tevens wil ik Hanneke bedanken voor haar begeleiding tijdens de gehele master en voor het meedenken tijdens mijn scriptieproces. Ook ben ik Bjorn dankbaar voor zijn feedback op mijn scriptieopzet en voor het lezen en beoordelen van het eindresultaat. Verder wil ik mijn lieve vrienden en vriendinnen bedanken die hoofdstukken of hele delen van mijn scriptie van feedback hebben voorzien. Ik heb veel aan jullie bijdrage gehad.

Tot slot wil ik mijn familie en vrienden bedanken met wie ik altijd heb kunnen sparren over mijn scriptie. Maandenlang mocht ik bij jullie over de geschiedenis van de clitoris en over seksuele voorlichting vertellen. Bedankt voor jullie steun en enthousiasme.

Samenvatting

Deze masterscriptie is een ontwerponderzoek naar het aanbieden van seksuele voorlichting vanuit het geschiedenisonderwijs op het voortgezet onderwijs. Uit de theorie over seksuele voorlichting blijkt dat onderwijs over seksualiteit op een doorlopende, brede, veilige en diverse manier aangeboden moet worden. Deze thesis geeft hier gehoor aan door te onderzoeken hoe seksualiteit plaats kan hebben in het geschiedenisonderwijs in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. Daarnaast blijkt uit de theorie over seksuele voorlichting en geschiedenisdidactiek het belang van het inzetten van bronvaardigheid, multiperspectiviteit en continuïteit-verandering in de geschiedenisles seksuele voorlichting. De onderzoeksvraag van het ontwerponderzoek luidt: *Wat zijn de kenmerken van een expertopdracht over de geschiedenis van kennis over de clitoris die bijdraagt aan het aanbod seksuele voorlichting op het voortgezet onderwijs, waarin vwo 4/5-leerlingen oefenen met historische bronnen, multiperspectiviteit en continuïteit-verandering?*

De onderzoeksvraag is beantwoord door zeven ontwerpcriteria die zijn opgesteld aan de hand van het theoretisch kader. Deze ontwerpcriteria hebben geleid tot een expertopdracht over de geschiedenis van kennis over de clitoris. Dit ontwerp is voorgelegd aan een focusgroep die bestond uit een vakdidacticus en docenten die een masteronderzoek doen. Vervolgens is het herontwerp getest middels een try-out in een vwo-5 klas. In de discussie zijn de bevindingen teruggekoppeld aan de theorie en is bepaald wat de meerwaarde is van het opnemen van seksuele voorlichting in het geschiedenisonderwijs. In de conclusie wordt duidelijk hoe deze scriptie zowel vakdidactische doelen uit domein A als seksuele voorlichtingsdoelen heeft behaald. De conclusies uit dit ontwerponderzoek zijn context-specifiek, maar kunnen de aanzet geven tot vervolgonderzoek met als doel doorlopende en brede seksuele voorlichting op het voortgezet onderwijs te stimuleren.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1: Inleiding, aanleiding en probleemstelling.....	6
Hoofdstuk 2: Theoretisch kader	10
2.1 Seksuele voorlichting.....	10
Gevoelig onderwerp	14
Deelconclusie.....	15
2.2 Geschiedenisdidactiek	17
Activerende didactiek.....	17
Bronvaardigheid.....	18
Multiperspectiviteit	20
Continuïteit en verandering	22
Deelconclusie.....	23
Hoofdstuk 3: Context en methode	25
3.1 Context	25
Uitvoering van het ontwerp	25
Onderwerp van het ontwerp.....	25
Expertopdracht.....	27
Definitieve ontwerpcriteria	29
3.2 Methode	30
Hoofdstuk 4: Bevindingen eerste cyclus	35
Hoofdstuk 5: Bevindingen tweede cyclus	38
Interactieve les.....	38
Bronvaardigheid	39
Multiperspectiviteit en continuïteit-verandering.....	40
Veilige sfeer in de klas	41
De geschiedenis van kennis over de clitoris.....	43
Hoofdstuk 6: Discussie	45
Definitief ontwerp	45
Veilig en interactief	46
Vakdidactische doelen.....	49
Seksuele voorlichtingsdoelen	52
Beperkingen.....	53
Vervolgonderzoek	54

Hoofdstuk 7: Conclusie.....	56
Literatuurlijst.....	59
Literatuur.....	59
Websites.....	62
Bijlagen.....	64
Bijlage 1: De (her)ontdekkingen van de clitoris: een historiografie.....	64
Bijlage 2: Eerste ontwerp	70
Bijlage 3: Notities focusgroep	85
Bijlage 4: Aantekeningen door focusgroep.....	86
Bijlage 5: Observatieformulier try-out.....	95
Bijlage 6: Tweede ontwerp	97
Bijlage 7: Ingevuld observatieformulier try-out 16 oktober	122
Bijlage 8: Interview met de docent	127
Bijlage 9: Focusgroep leerlingen.....	129
Bijlage 10: Producten	130
Bijlage 11: Definitief product.....	176

Hoofdstuk 1: Inleiding, aanleiding en probleemstelling

Op 14 februari 2023 was ik aanwezig bij *Wat een stuk*, een evenement over vrouwengeschiedenis, georganiseerd door kennisinstituut Atria. Die dag sprak pedagoog Belle Barbé – die gespecialiseerd is in seksuele voorlichting – over de zichtbaarheid van de clitoris. Zij begon haar presentatie met een 3D-model van de clitoris en vroeg aan de zaal wat zij in haar handen had: ‘wie weet wat dit is?’. Het publiek – dat voor ongeveer 90% uit vrouwen bestond – kwam aarzelend tot een antwoord: dit is de clitoris. Zelf herkende ik het vrouwelijke¹ orgaan, omdat ik het een paar maanden eerder – op 24-jarige leeftijd – voor het eerst in haar volledigheid had gezien tijdens een show over seksualiteit voor vwo-4. Mijn verbazing over het gebrek aan kennis over de clitoris heeft geleid tot interesse in hoe dit gebrek aan kennis tot stand is gekomen. Het is hierbij interessant dat kennis over dit orgaan niet nieuw is; Barbé legde namelijk uit dat kennis over de clitoris eeuwenlang meermaals opnieuw is ontdekt en uitgewist.² Deze geschiedenis wordt op het voortgezet onderwijs niet aan leerlingen geleerd. Middels deze scriptie wordt onderzocht op welke manier het wel mogelijk en waardevol is om de geschiedenis van seksualiteit te behandelen als onderdeel van seksuele voorlichting op het voortgezet onderwijs.

Op het voortgezet onderwijs krijgen leerlingen meestal seksuele voorlichting bij het vak biologie, of tijdens een themaweek buiten de lessen om. Scholen in Nederland zijn sinds 2012 verplicht om aandacht te besteden aan seksuele vorming. Dit is opgenomen in kerndoel 43 van de onderbouw van het voortgezet onderwijs, waarin staat dat de leerling moet leren respectvol om te gaan met seksualiteit.³ Scholen krijgen vrijheid in de uitvoering van de voorlichtingen, waardoor de wijze waarop scholen deze seksuele voorlichting aanbieden kan verschillen van een korte video tijdens de les tot een uitgebreide show in de theaterzaal.⁴ De World Health Organization (WHO), Europese Commissie en Unesco hebben verschillende onderzoeken gedaan naar seksuele voorlichting en hebben aan de hand hiervan adviezen en beleid omtrent seksuele

¹ In deze scriptie wordt met het woord ‘vrouw’ grotendeels bedoeld op mensen met een clitoris. Wanneer het in de scriptie gaat over gender wordt met ‘man’ of ‘vrouw’ bedoeld op mensen die zich met een bepaald gender identificeren.

² Atria, ‘Sprekers Wat een Stuk!’, <https://atria.nl/cat/sprekers-wat-een-stuk/#:~:text=Op%2014%20februari%202023%20organiseren,over%20beeldvorming%2C%20seksualiteit%20en%20inclusie> (2-5-2023).

³ Rijksoverheid, *Kerndoelen onderbouw voortgezet onderwijs* (17-9-2010)

<https://open.overheid.nl/documenten/ronl-6efa18ce27ee2b5f9738380fd1244dc267d6bafe/pdf> (14-6-2023).

⁴ Rijksoverheid, *Kerndoelen onderbouw voortgezet onderwijs*.

voorlichting ontwikkeld.⁵ De WHO pleit er bijvoorbeeld voor dat seksuele voorlichting een doorlopend karakter moet hebben.⁶ Het aanbieden van seksuele voorlichting is anno 2023 echter niet verplicht in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs in Nederland.⁷ Ook het Nederlandse expertisecentrum Rutgers pleit voor seksuele voorlichting in de bovenbouw.⁸ Deze adviezen maken het relevant om dit ontwerponderzoek te richten op seksuele voorlichting in de bovenbouw van het vwo. Daarnaast adviseert Rutgers scholen om seksuele voorlichting ook buiten de biologielessen aan te bieden, zoals tijdens mentorlessen, lessen maatschappijleer of burgerschapslessen.⁹ Barbé heeft een vergelijkbare mening; zij meent dat de hele school verantwoordelijkheid heeft om met leerlingen in gesprek te gaan over seksualiteit. Bij biologie krijgen jongeren wel seksuele voorlichting, maar veel biologiedocenten willen eigenlijk niet met leerlingen in gesprek over wat de leerlingen bijvoorbeeld spannend vinden, meent Barbé.¹⁰

Als seksuele voorlichting buiten de biologielees behandeld wordt, kunnen andere onderwerpen aan bod komen, zoals seksuele weerbaarheid. Seksuele weerbaarheid houdt in dat jongeren zelf ontdekken waar hun grenzen liggen: iemand is seksueel weerbaar als diegene controle en regie heeft over diens seksualiteit.¹¹ Hierbij is het bijvoorbeeld belangrijk dat leerlingen leren om voor zichzelf op te komen of om groepsdruk te weerstaan. Leren over seksuele weerbaarheid is dus een belangrijk doel van seksuele voorlichting.¹² Uit onderzoek van DUO Onderwijsonderzoek & Advies blijkt dat de meeste docenten en schoolleiders seksuele weerbaarheid een belangrijk doel van seksuele voorlichting vinden. Toch besteedt in 2021 slechts 46% van de scholen aandacht aan dit doel.¹³ Dit laat zien dat seksuele voorlichting breder

⁵ Federal Centre for Health Education (BZgA), *Standards for Sexuality Education in Europe, A framework for policy makers, educational and health authorities and specialist* (Cologne 2010); Natalie Picken, European Commission, *Sexuality education across the European Union: an overview* (Luxembourg, November 2020); UNESCO, *International technical guidance on sexuality education, an evidence-informed approach* (2018).

⁶ Federal Centre for Health Education, *Standards for Sexuality Education in Europe* 30.

⁷ Examenblad.nl, 'Geschiedenis vwo' (Examenprogramma geschiedenis vwo 2024)

<https://www.examenblad.nl/2024/vwo/vakken/maatschappijvakken/geschiedenis-vwo> (20 september 2023).

⁸ NOS, 'Manifest over seksuele voorlichting: onderwijs moet mee met veranderde tijden' (3 oktober 2022),

<https://nos.nl/artikel/2446893-manifest-over-seksuele-voorlichting-onderwijs-moet-mee-met-veranderde-tijden> (2 mei 2023).

⁹ NOS, 'Manifest over seksuele voorlichting: onderwijs moet mee met veranderde tijden'.

¹⁰ Marieke de Ruiter, 'Seksuele voorlichting? Praat niet alleen over soa's en zwangerschappen, maar ook over de clitoris' (9 oktober 2019), <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/seksuele-voorlichting-praat-niet-alleen-over-soa-s-en-zwangerschappen-maar-ook-over-de-clitoris~bb08a406/> (2 mei 2023).

¹¹ Seksuelevorming.nl, 'Weerbaarheid'

<https://seksuelevorming.nl/onderwerpen/weerbaarheid/#:~:text=%E2%80%9CJe%20bent%20seksueel%20weerbaar%20als%20de%20gevolgen%20daarvan.%E2%80%9D%E2%80%9D> (29-6-2023).

¹² Seksuelevorming.nl, 'Weerbaarheid'.

¹³ DUO Onderwijsonderzoek en Advies, 'Rapportage, Onderzoek: Relationele en seksuele vorming in het VO' (jan. 2022) 4.

benaderd zou moeten worden dan enkel de traditionele benadering, waarbij de focus ligt op zwangerschapspreventies en soa's.

De wens voor een bredere benadering van seksuele voorlichting wordt versterkt door het advies van de WHO om seksuele voorlichting niet alleen op meerdere momenten, maar ook via meerdere schoolvakken aan te bieden.¹⁴ Vanwege mijn specialisatie in geschiedenisdidactiek en ervaring met het uitvoeren van geschiedenisonderwijs in de bovenbouw van het vwo, is gekozen voor de benadering van seksuele voorlichting vanuit het schoolvak geschiedenis in de bovenbouw van het vwo. Daarnaast is temporaliteit waardevol in het leren over seksualiteit, omdat in verschillende historische tijden al over seksualiteit wordt gedacht en geschreven.¹⁵

De relevantie van het inzetten van geschiedenisonderwijs voor het behandelen van seksualiteit blijkt tevens uit onderzoek van Kate Fisher et al. Uit dat onderzoek blijkt dat historische bronnen als hulpmiddel kunnen dienen voor het voeren van gesprekken over seksualiteit met jongeren.¹⁶ Door de focus op de historische objecten of afbeeldingen te leggen, stimuleren docenten discussies over seksualiteit of gender zonder dat de jongeren zich volledig bewust zijn over welk onderwerp zij praten.¹⁷ In deze scriptie wordt verder onderzocht hoe het schoolvak geschiedenis kan bijdragen aan het aanbieden van seksuele voorlichting, onder andere door historische bronnen in te zetten als hulpmiddel om met leerlingen over seksualiteit te praten.

In dit ontwerponderzoek wordt onderzocht hoe seksuele voorlichting breder aangeboden kan worden door een les seksuele voorlichting vanuit het geschiedenisonderwijs te ontwerpen, uit te proberen en te evalueren. Het is bij deze geschiedenisles seksuele voorlichting niet mijn bedoeling te pretenderen bioloog of seksuoloog te zijn. Het ontwerp zal daarom ingaan op een historische benadering van seksualiteit door de geschiedenis van kennis over de clitoris te behandelen. In de vorm van een expertopdracht zal het ontwerp leerlingen stimuleren zich bewust te worden van multiperspectiviteit. De leerlingen zullen de expertopdracht uitvoeren door historische bronnen uit verschillende periodes te bestuderen en aan de hand daarvan continuïteiten en veranderingen aan te wijzen. De relevantie van het onderwerp en de

¹⁴ Federal Centre for Health Education (BZgA), *Standards for Sexuality Education in Europe, A framework for policy makers, educational and health authorities and specialist* (Cologne 2010) 30.

¹⁵ Karen Hollewand, 'De complete clitoris: ontdekt, vergeten en geneerd?', *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 29 (sep 2022) 1, 179-216, aldaar 184.

¹⁶ Kate Fisher, Jen Grove en Rebecca Langlands, 'Sex and History': Talking with objects from the past', in: *The Palgrave Handbook of Sexuality Education* (2018) 29-52, aldaar 29.

¹⁷ Fisher, Grove en Langlands, 'Sex and History', 31.

vakdidactische keuzes met betrekking tot het ontwerp worden toegelicht in het theoretisch kader en de methode van dit onderzoek.

Met dit ontwerponderzoek hoop ik seksuele voorlichting op te nemen in het schoolvak geschiedenis en daarmee een bijdrage te leveren aan de geschiedenisdidactiek. Bovendien kunnen scholen het eindproduct direct inzetten als onderdeel van seksuele voorlichting in de bovenbouw van het vwo. Daarmee draagt deze scriptie bij aan het belangrijke doel van brede en doorlopende seksuele voorlichting op het voortgezet onderwijs. Het doel van dit onderzoek, dat een exploratief karakter heeft, is zowel om seksuele voorlichting in Nederland te verbreden, als om historische vaardigheden bij leerlingen te verbeteren. Dit ontwerponderzoek heeft daarom als onderzoeksvraag: *Wat zijn de kenmerken van een expertopdracht over de geschiedenis van kennis over de clitoris die bijdraagt aan het aanbod seksuele voorlichting op het voortgezet onderwijs, waarin vwo 4/5-leerlingen oefenen met historische bronnen, multiperspectiviteit en continuïteit-verandering?*

In het tweede hoofdstuk komt mijn theoretisch kader aan bod. Daarin wordt geanalyseerd op welke manier seksuele voorlichting wordt gegeven en welke geschiedenisdidactiek geschikt kan zijn voor een les seksuele voorlichting. Uit de verschillende onderdelen van het theoretisch kader zullen ontwerpcriteria worden afgeleid voor een expertopdracht over de geschiedenis van kennis over de clitoris. In het derde hoofdstuk wordt mijn methode en context toegelicht. In het ontwerp zullen de academische concepten gebruikt worden in een les voor 4 en 5 vwo. In de hoofdstukken 4, 5 en 6 zal het ontwerp voor de les worden toegelicht, geëvalueerd en verbeterd. In het laatste hoofdstuk worden mijn conclusies toegelicht en wordt een antwoord op de hoofdvraag gegeven.

Hoofdstuk 2: Theoretisch kader

Middels deze scriptie onderzoek ik welke kenmerken belangrijk zijn in een geschiedenisles seksuele voorlichting voor bovenbouwleerlingen van het vwo. Om die vraag te beantwoorden komt in het theoretisch kader eerst aan bod hoe seksuele voorlichting wordt aangeboden in Europa. Hieruit zullen handvatten blijken voor de geschiedenisles. Daarnaast wordt onderzocht waarom het waardevol is om seksuele voorlichting breed te benaderen. Vervolgens wordt onderzocht welke strategieën docenten kunnen inzetten om gevoelige onderwerpen, zoals seksualiteit, in de klas te behandelen. In het tweede deelhoofdstuk van het theoretisch kader komen verschillende vakdidactische elementen aan bod, namelijk activerende didactiek, bronvaardigheden, multiperspectiviteit en continuïteit-verandering. Uit de twee deelhoofdstukken van het theoretisch kader zullen verschillende ontwerpcriteria vloeien waar het ontwerp van deze scriptie aan zal voldoen.

2.1 Seksuele voorlichting

Het is relevant om te analyseren op welke manier seksuele voorlichting wordt aangeboden in Europa, om te onderzoeken welke positie het vak geschiedenis kan aannemen in dit aanbod. In dit deelhoofdstuk van het theoretisch kader wordt daarom onderzocht welke visie op seksuele voorlichting leidend is in Europa door het beleidsdocument van de WHO te analyseren. Daarnaast wordt onderzocht op welke manier Europese landen omgaan met het internationale beleid. Tot slot wordt geanalyseerd hoe seksuele voorlichting terugkomt in de Nederlandse eindtermen en welke rol expertisecentrum Rutgers speelt in de Nederlandse seksuele voorlichting. Door de visies van de WHO en Rutgers te combineren zal blijken dat het waardevol is om seksuele voorlichting bij meerdere schoolvakken aan te bieden, zoals bij het schoolvak geschiedenis. De manier waarop seksuele voorlichting wordt aangeboden wordt in deze scriptie breed in regio benaderd, en niet vanuit historisch perspectief, omdat het relevant is om te analyseren op welke manier de huidige regelgeving omtrent seksuele voorlichting is opgesteld en wordt nageleefd. Door die analyse kan bepaald worden op welke manier dit onderzoek kan bijdragen aan de verbetering van seksuele voorlichting in Nederland.

Internationale beleidsdocumenten en adviezen beslaan een belangrijk deel van de literatuur omtrent seksuele voorlichting. In een overzicht over seksualiteitsonderwijs in de Europese Unie uit 2018 concludeert de Europese Commissie dat seksualiteitsonderwijs gebaseerd op het internationale beleid van de WHO waarschijnlijker is om tot gewenst resultaat

te leiden.¹⁸ In *Standards for sexuality education* pleit de WHO voor seksuele voorlichting die – naast zwangerschaps- en ziektepreventie – gericht is op een brede, positieve en niet-oordelende benadering van seksuele voorlichting.¹⁹ Scholen die willen aansluiten bij het WHO-beleid kunnen dit onder andere doen door seksuele voorlichting op te nemen in het geschiedenisonderwijs in de bovenbouw. Het beleid stelt namelijk dat seksuele voorlichting op een doorlopende en interdisciplinaire manier aangeboden moet worden. Voor scholen betekent dit dat seksuele voorlichting in verschillende leerjaren aan bod moet komen en dat het vanuit verschillende vakken benaderd moet worden.²⁰

Het WHO-beleid geeft daarnaast richting aan de inhoud van een les seksuele voorlichting. Zo blijkt dat seksuele voorlichting op de behoeften van jongeren gericht kan worden door leerlingen zelf een rol te geven in het organiseren, geven en evalueren van seksuele voorlichting. Wanneer seksuele voorlichting op een interactieve manier wordt aangeboden, zullen leerlingen geactiveerd worden om op een directe manier met de lesstof aan de slag te gaan.²¹ In de ontwerpcriteria wordt daarom opgenomen dat de les een interactief karakter moet hebben.

Unesco draagt met de *International technical guidance on sexuality education* uit 2018 een andere relevante richting aan voor de inhoud van een les seksuele vorming. Volgens Unesco moet leren over genderongelijkheid in de samenleving een belangrijke focus van seksuele voorlichting zijn.²² Voor de geschiedenisles heeft dit invloed op het onderwerp van de les: de geschiedenis van kennis over de clitoris. Dit onderwerp draagt eraan bij dat leerlingen inzicht krijgen in het ontstaan van de achterstand van (medische) kennis over het vrouwelijk lichaam. Dit zorgt dat leerlingen leren over genderongelijkheid, omdat leerlingen zo begrip krijgen voor hoe de kennis of onwetendheid over de clitoris die ongelijkheid heeft bevorderd. In de ontwerpcriteria zal daarom worden opgenomen dat het ontwerp leerlingen moet leren over het ontstaan van achterstand in kennis over het vrouwelijk lichaam.

Zowel de WHO als Unesco pleiten voor brede en doorlopende benaderingen van seksuele voorlichting waarin onder andere aandacht wordt besteed aan de biologische aspecten, maar ook aan de minder traditionele onderdelen van seksuele voorlichting, zoals genderongelijkheid.

¹⁸ Natalie Picken, European Commission, *Sexuality education across the European Union: an overview* (Luxembourg, November 2020) 10.

¹⁹ Federal Centre for Health Education (BZgA), *Standards for Sexuality Education in Europe, A framework for policy makers, educational and health authorities and specialist* (Cologne 2010) 29.

²⁰ Federal Centre for Health Education, *Standards for Sexuality Education in Europe* 30.

²¹ Federal Centre for Health Education, *Standards for Sexuality Education in Europe* 29.

²² UNESCO, *International technical guidance on sexuality education, an evidence-informed approach* (2018) 12.

Sommige – met name religieuze – groepen zijn het oneens met deze ontwikkeling. Zo hebben in de afgelopen jaren in Engeland bijvoorbeeld verschillende demonstraties en protesten bij scholen plaatsgevonden naar aanleiding van hernieuwd beleid omtrent seksuele voorlichting.²³ Seksuele opvoeding moet, sinds dat beleid uit 2019, meer draaien om verschillende soorten relaties en de gevolgen daarvan op (mentale) gezondheid.²⁴ Deze benadering van seksuele opvoeding sluit aan bij het internationale beleid waarin de WHO en Unesco stellen dat seksuele voorlichting breder is dan het voorkomen van zwangerschappen en soa's.

Ondanks de verschillende reacties op het Engelse beleid over seksuele voorlichting, sluit het land in ieder geval gedeeltelijk aan bij het beleid van de WHO en Unesco door seksuele voorlichting te benoemen in beleidsdocumenten.²⁵ Dit is niet in alle Europese landen het geval. Een onderzoek vanuit het Duitse *Federal Centre for Health Education (BZgA)* in 2018 laat zien dat maar 10 van de 25 Europese landen – die de BZgA heeft geanalyseerd – aansluiten bij het WHO-beleid.²⁶ Onder deze tien landen valt ook Nederland, hoewel de onderzoekers menen dat Nederland alleen bij het WHO-beleid aansluit in de praktische uitvoering van seksuele voorlichting. In het Nederlandse beleid mist namelijk een nationaal curriculum en krijgen scholen vrijheid in hoe zij seksuele voorlichting aanbieden.²⁷ Uit onderzoek van Alice Chinelli et al. blijkt echter dat 23 van 49 Europese landen in 2020 helemaal geen aandacht besteden aan seksuele opvoeding en genderidentiteit in de curricula van scholen.²⁸ Nederland sluit dus beter aan bij het WHO-beleid dan andere Europese landen, maar heeft seksuele voorlichting nog niet voldoende verwerkt in een nationaal curriculum. Om te kunnen voldoen aan het WHO-beleid is in Nederland dus nog ruimte voor verbetering.

Doorgaand op seksuele voorlichting in Nederland is het voor dit ontwerponderzoek relevant om te onderzoeken hoe seksuele voorlichting in Nederland wordt gegeven, omdat het ontwerp op een Nederlandse school uitgevoerd zal worden. In Nederland besteden scholen in de

²³ Peter Cumper, Sarah Adams, Kerry Onyejekwe en Michelle O'Reilly, 'Teachers' perspectives on relationships and sex education lessons in England', in: *Sex Education* (2 feb. 2023) 1-17, aldaar 1.

²⁴ Cumper, Adams, Onyejekwe en O'Reilly, 'Teachers' perspectives on relationships and sex education lessons in England', 2.

²⁵ Cumper, Adams, Onyejekwe en O'Reilly, 'Teachers' perspectives on relationships and sex education lessons in England', 2.

²⁶ Evert Ketting en Olena Ivanova (Federal Centre for Health Education, BZgA), *Sexuality Education in Europe and Central Asia: State of the Art and Recent Developments, an Overview of 25 Countries* (Cologne 2018) 182.

²⁷ Ketting en Ivanova (Federal Centre for Health Education, BZgA), *Sexuality Education in Europe and Central Asia* 132.

²⁸ Alice Chinelli, Maria Salfa en anderen, 'Sexuality education in Italy 2016-2020 : a national survey investigating coverage, content and evaluation of school-based educational activities', in: *Sex Education* (25 okt. 2022) 1-13, aldaar 2.

onderbouw van het voortgezet onderwijs sinds 2012 verplicht aandacht aan seksuele voorlichting, zoals is opgenomen in kerndoel 43.²⁹ Scholen kunnen onder andere via expertisecentrum Rutgers aan lesmateriaal voor seksuele voorlichting komen. Rutgers werkt zowel nationaal als internationaal aan de verbetering van seksuele rechten, voorlichtingen en informatie over seksualiteit. Het werk van het expertisecentrum is gebaseerd op het WHO-beleid en het beleid van Unesco. In het kennisdocument *Comprehensive Sexuality Education* legt Rutgers uit dat een 'Whole School Approach' (WSA) waardevol blijkt bij seksuele voorlichting. De WSA houdt in dat de hele school verantwoordelijk is voor de seksuele gezondheid en ontwikkeling van leerlingen.³⁰ Als scholen bij de WSA willen aansluiten, is het van belang dat seksuele voorlichting bij meerdere schoolvakken wordt aangeboden. Deze scriptie sluit bij de WSA aan door seksuele voorlichting vanuit het schoolvak geschiedenis te benaderen.

Naast het internationaal brede kennisdocument uit 2018 publiceert Rutgers in 2022 een manifest dat specifiek gericht is op Nederland. Het *Manifest voor betere seksuele vorming* is een oproep vanuit jongeren, docenten, onderwijsorganisaties en expertisecentra om seksuele vorming op scholen te verbeteren. Jongeren geven aan dat zij belangrijke informatie missen over seksualiteit en vaker, uitgebreider en meer divers les willen krijgen in seksuele vorming.³¹ Ook pleit het manifest voor meer seksuele voorlichting in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs, waar het aanbieden van seksuele voorlichting nu nog niet verplicht is.³² Het manifest maakt duidelijk dat seksuele voorlichting in Nederland een breed en belangrijk doel is en dat er vanuit verschillende belangengroepen een wens is voor de verbetering van seksuele voorlichting. Uit dit manifest blijkt dus dat het aanbieden van seksuele voorlichting in de bovenbouw en bij meerdere vakken gewenst is. In dit ontwerponderzoek komt dit terug doordat onderzocht wordt hoe seksuele voorlichting benaderd kan worden vanuit het schoolvak geschiedenis in de bovenbouw van het vwo.

²⁹ Rijksoverheid, *Kerndoelen onderbouw voortgezet onderwijs*.

³⁰ Maeve Bonjour en Ineke van der Vugt (Rutgers), *Comprehensive Sexuality Education: knowledge file* (Utrecht 2018) 21.

³¹ Luc Lauwers, Giulia Giacometti en Marjolein Klaassen-Hulst (Rutgers), *Manifest voor betere seksuele vorming* (2022) 3.

³² Lauwers, Giacometti en Klaassen-Hulst, *Manifest voor betere seksuele vorming* 3.

Gevoelig onderwerp

Docenten voelen zich niet altijd genoeg bekwaam om een les seksuele voorlichting te geven.³³ Verschillende onderdelen van seksuele voorlichting kunnen door docenten of leerlingen worden ervaren als gevoelig, zoals praten over geslachtsorganen, seksualiteit of diversiteit.³⁴ In dit deelhoofdstuk wordt daarom onderzocht hoe docenten kunnen omgaan met gevoelige onderwerpen en met seksuele voorlichting als specifiek onderwerp.

Lesgeven over gevoelige onderwerpen kan als gevolg hebben dat er frictie ontstaat in de klas en dat leerlingen extreme meningen over het onderwerp uitspreken.³⁵ Deze frictie kan zorgen voor leermomenten. In onderzoek naar de omgang met extreme uitspraken in de klas concluderen dr. Saro Lozano Parra et al. dat docenten zich moeten afvragen welke leermomenten kunnen ontstaan, wanneer de docenten zulke meningen toestaan in de klas. Uit het onderzoek blijken er drie mogelijkheden te zijn waardoor een extreme mening van een leerling waardevol kan zijn voor een leermoment. Dit is wanneer de uitspraak kan leiden tot een verduidelijking van de frictie (1), een verduidelijking van verschillende perspectieven (2), of een (her)overweging van de status quo(3).³⁶ Tijdens de expertopdracht kunnen leerlingen extreme meningen over seksualiteit uiten. De docent kan leerlingen vragen hun meningen te onderbouwen, wanneer dit zou kunnen bijdragen aan de verduidelijking van verschillende perspectieven. Ook kan de docent, aan de hand van de extreme meningen, leerlingen stimuleren verder te kijken dan hun huidige kennis omtrent het vrouwelijke geslachtsorgaan. De docent moet daarbij zorgen dat de leerlingen respectvol met elkaar omgaan en niet vanuit emoties redeneren.³⁷ Voor het ontwerp betekent dit dat er tijd moet zijn voor discussies en dat docenten in de docenthandleiding moeten kunnen lezen hoe zij leermomenten kunnen stimuleren wanneer leerlingen zich op extreme manier uiten. Het doel van lesgeven over een gevoelig onderwerp is dat het onderwerp uitgelegd

³³ Daphne van de Bongardt, Ineke Mouthaan en Henny Bos, 'Seksuele en relationele vorming in het voortgezet onderwijs', in: *Pedagogiek* 29 (2009) 1, 60-77, aldaar 63.

³⁴ Bongardt, Mouthaan, en Bos, 'Seksuele en relationele vorming in het voortgezet onderwijs', 69; Wiel Veugelers en Jaap Schuitema, *Docenten en controversiële issues, Levensbeschouwelijke en politieke thema's in de schoolvakken biologie en geschiedenis* (Amsterdam 2013) 21.

³⁵ S. Lozano Parra, B. G. J. Wansink, C. Bakker en L.M. van Liere, 'Teachers stepping up their game in the face of extreme statements: A qualitative analysis of educational friction when teaching sensitive topics', in: *Theory & Research in Social Education* 51 (2023) 2, 201-232, aldaar 204.

³⁶ Lozano Parra, Wansink, Bakker en Liere, van, 'Teachers stepping up their game in the face of extreme statements', 226.

³⁷ Seksuelevorming.nl, 'Situaties tijdens het lesgeven', <https://seksuelevorming.nl/onderwijssoorten/voortgezet-onderwijs/situaties-tijdens-het-lesgeven/> (20 september 2023).

wordt, zonder dat gefocust wordt op welke mening juist of onjuist is.³⁸ Voor de geschiedenisles in dit ontwerponderzoek is het daarom belangrijk dat historische kennis zo feitelijk mogelijk behandeld wordt en dat geen oordeel wordt gegeven over seksualiteit. Dit kan de docent doen door onderscheid te maken tussen feiten en meningen.³⁹

Over de omgang met extreme uitspraken van leerlingen tijdens seksuele vorming geven expertisecentrum Rutgers en Soa Aids Nederland tips op de website seksuelevorming.nl. Deze tips zijn gericht op het omgaan met diversiteit, lastige vragen en reacties van leerlingen tijdens seksuele voorlichting. Zo is het van belang dat de docent voorafgaand aan de les nadenkt over diens grenzen om te bepalen welke vragen diegene wel of niet wil beantwoorden. Daarnaast kan de docent complimenten geven over gestelde vragen, ook wanneer de docent deze vragen niet wil beantwoorden.⁴⁰ Tot slot blijkt uit het onderzoek van Lozano Parra et al. dat docenten aangeven dat een opgebouwde vertrouwensband met de klas van belang is in het lesgeven over gevoelige onderwerpen.⁴¹ Idealiter wordt het ontwerp dus uitgevoerd door de vaste docent van een klas, en niet door een gastdocent.

Deelconclusie

Uit dit deelhoofdstuk is gebleken dat de WHO vaststelt dat seksuele voorlichting een doorlopend en interdisciplinair karakter moet hebben. Expertisecentrum Rutgers vult hierbij aan dat seksuele voorlichting vakoverstijgend moet worden aangeboden en dat jongeren pleiten voor een meer divers en frequent aanbod seksuele voorlichting. Scholen die willen aansluiten bij de visies van de WHO en Rutgers kunnen dit onder andere doen door seksuele voorlichting op te nemen in het geschiedenisonderwijs in de bovenbouw, omdat seksuele voorlichting dan breder, interdisciplinair en meer divers aangeboden wordt. Uit het WHO-beleid blijkt daarnaast de wens dat de geschiedenisles seksuele voorlichting interactief van aard moet zijn en dat jongeren de les zelf moeten evalueren. Uit het Unesco-beleid blijkt dat seksuele voorlichting ingezet kan worden om jongeren te leren over het verschil in genderongelijkheid in de samenleving. Dit leidt in deze scriptie tot de bepaling dat het ontwerp de leerlingen moet leren over de achterstand in kennis over het vrouwelijk lichaam. Tot slot blijkt dat er genoeg tijd moet zijn om leerlingen uit te

³⁸ Lozano Parra, Wansink, Bakker en Liere, van, 'Teachers stepping up their game in the face of extreme statements', 203.

³⁹ [Seksuelevorming.nl](http://seksuelevorming.nl), 'Situaties tijdens het lesgeven'.

⁴⁰ [Seksuelevorming.nl](http://seksuelevorming.nl), 'Situaties tijdens het lesgeven'.

⁴¹ Lozano Parra, Wansink, Bakker en Liere, van, 'Teachers stepping up their game in the face of extreme statements', 226.

nodigen eventuele extreme of gevoelige uitspraken te onderbouwen, zodat de docent leermomenten kan stimuleren. Dit is nodig door het gevoelige karakter van seksuele voorlichting. Deze conclusies leiden tot de volgende ontwerpcriteria:

1. Het ontwerp moet gericht zijn op bovenbouw-leerlingen en seksuele voorlichting vanuit het schoolvak geschiedenis benaderen door meerdere periodes aan bod te laten komen.
2. Het ontwerp moet een interactief karakter hebben.
3. Het ontwerp moet de leerlingen leren over het ontstaan van de achterstand in kennis over het vrouwelijk lichaam.
4. Het ontwerp moet ruimte bieden om in een veilige sfeer extreme uitspraken te bespreken, zodat de docent leerlingen kan vragen hun uitspraken te onderbouwen, verduidelijking kan geven aan verschillende perspectieven of inzicht kan geven in het verschil tussen feiten en meningen.

Tabel 1: Ontwerpcriteria aan de hand van 2.1 Seksuele voorlichting

2.2 Geschiedenisdidactiek

In deelhoofdstuk 2.1 *Seksuele voorlichting* blijkt dat de WHO vaststelt dat een les seksuele voorlichting interactief van aard moet zijn.⁴² Daarnaast is het belangrijk dat seksuele voorlichting jongeren leert over genderongelijkheid in de samenleving.⁴³ Dit zijn twee criteria waar een geschiedenisles seksuele voorlichting aan zou kunnen voldoen. In dit deelhoofdstuk wordt onderzocht of de les interactief kan worden aangeboden door activerende geschiedenisdidactiek te gebruiken. Daarnaast wordt onderzocht hoe leerlingen hun bronvaardigheden kunnen verbeteren in een les seksuele voorlichting vanuit het vak geschiedenis. Ook wordt onderzocht of multiperspectiviteit kan worden ingezet om inzichtelijk te maken hoe in verschillende periodes werd omgegaan met seksualiteit. Vervolgens wordt duidelijk gemaakt op welke manier het onderscheid tussen continuïteit en verandering gebruikt kan worden als hulpmiddel bij multiperspectiviteit. Aan de hand van de vakdidactische keuzes voor de geschiedenisles seksuele voorlichting worden de ontwerpcriteria gewijzigd en aangevuld.

Activerende didactiek

Vanuit het geschiedenisonderwijs biedt activerende didactiek een manier om seksuele voorlichting op een interactieve manier aan te bieden. Docenten kunnen door middel van activerende didactiek leerlingen stimuleren actief aan het werk te gaan.⁴⁴ Het leerproces wordt daarbij door middel van gedeelde sturing beïnvloed door zowel docent als leerling.⁴⁵ De sturing vanuit leerlingen houdt in dat zij zelf keuzes kunnen maken wat betreft doelen, taakverdeling, samenwerking en uitvoering van een opdracht. Activerende didactiek dient in het vak geschiedenis om leerlingen te helpen om kritisch na te denken, vragen te stellen, te leren argumenteren en samen te werken.⁴⁶ Om deze onderwijsvorm toe te passen maakt de docent gebruik van activerende werkvormen, bijvoorbeeld zoals vermeld in de bundel *Activerende Werkvormen*.⁴⁷

⁴² Federal Centre for Health Education, *Standards for Sexuality Education in Europe* 29.

⁴³ UNESCO, *International technical guidance on sexuality education* 12.

⁴⁴ Hanneke Tuithof, 'Hoofdstuk 5: Activerende didactiek voor de Mens en Maatschappijvakken, kenmerken en principes en werkvormen', (Concept, versie 8-9-2022) 2.

⁴⁵ Tuithof, 'Activerende didactiek voor de Mens en Maatschappijvakken', 4.

⁴⁶ Tuithof, 'Activerende didactiek voor de Mens en Maatschappijvakken', 3.

⁴⁷ J. Flokstra, *Activerende werkvormen* (Enschede 2006).

Naast het interactieve karakter van activerende didactiek zijn ook andere aspecten belangrijk voor het leerproces, zoals het kunnen inzien van het eigen leerproces.⁴⁸ Activerende werkvormen werken daarom met een duidelijk eindproduct, waarvoor leerlingen bijvoorbeeld een overzicht maken van antwoorden, een tijdlijn maken of iets anders fysiek zichtbaars maken. Om tot dit eindproduct te komen overleggen leerlingen met elkaar over de aanpak en over het leerproces. Activerende didactiek is tevens met name geschikt voor het verwerken van stof, het uitwisselen van ervaringen en het oefenen van vaardigheden.⁴⁹ Vooral dit laatste is voor de geschiedenisles seksuele voorlichting interessant, omdat de les gefocust zal zijn op het versterken van historische vaardigheden bij leerlingen. Ook zullen leerlingen door samenwerking en interactie praten over seksualiteit. Hierdoor zal deze scriptie bijdragen aan het normaliseren van het gesprek over seksualiteit. Een ander belangrijk onderdeel van een activerende werkvorm is de nabespreking. In de nabespreking kan de docent leerlingen zelf laten reflecteren op hun leerproces, omdat de docent kan vragen hoe leerlingen de uitvoering hebben aangepakt.⁵⁰ Activerende didactiek is kortom bruikbaar voor dit ontwerponderzoek, omdat het ontwerp interactief wordt en het bij het geven van seksuele voorlichting gewenst is dat de docent een leerling-gestuurde nabespreking stimuleert.⁵¹

Bronvaardigheid

In dit deelhoofdstuk wordt onderzocht op welke manier bronnen ingezet moeten worden om zowel bij te dragen aan de bronvaardigheden van leerlingen als aan een geschiedenisles seksuele voorlichting. De reden dat het gebruik van historische bronnen belangrijk is in een geschiedenisles seksuele voorlichting blijkt uit het onderzoek van de Universiteit van Exeter naar het gebruik van historische bronnen in gesprekken over seksualiteit. Aan de hand van dat onderzoek concluderen professor Kate Fisher et al. dat historische bronnen een bruikbaar hulpmiddel zijn in praten over seksualiteit met jongeren.⁵² Door bronnen te gebruiken in een opdracht of gesprek ligt de focus van de docent en de jongeren immers niet op seksualiteit, maar op die historische bronnen. Hierdoor kan een docent stimuleren dat jongeren een gesprek over seksualiteit aangaan, zonder dat de nadruk van het gesprek ligt op de seksuele ontwikkeling van

⁴⁸ Tuithof, 'Activerende didactiek voor de Mens en Maatschappijvakken', 4.

⁴⁹ Tuithof, 'Activerende didactiek voor de Mens en Maatschappijvakken', 4.

⁵⁰ Tuithof, 'Activerende didactiek voor de Mens en Maatschappijvakken', 6.

⁵¹ Federal Centre for Health Education, *Standards for Sexuality Education in Europe* 29.

⁵² Fisher, Grove en Langlands, 'Sex and History', 29.

de jongeren zelf. Daarnaast hebben historische bronnen een afstand tot leerlingen vanwege het tijdsverschil tussen het heden en het verleden.⁵³ Deze afstand kan helpen in het gesprek over seksualiteit, omdat seksualiteit te maken heeft met de identiteit van leerlingen. Wiel Veugelers en Jaap Schuitema karakteriseren een onderwerp dat de identiteit van leerlingen raakt als een controversieel onderwerp.⁵⁴ De hypothese is dat de behandeling van het onderwerp minder controversieel wordt door de afstand die de historische bronnen creëren tussen de leerlingen en het onderwerp. Door jongeren te laten werken met historische bronnen rondom seksualiteit, zullen zij leren over seksualiteit zonder dat zij zichzelf kwetsbaar hoeven op te stellen.⁵⁵ Voor een geschiedenisles seksuele voorlichting lijkt het inzetten van historische bronnen dus een bruikbaar hulpmiddel. Daarnaast kan de les, door een bronnenopdracht te bieden, bijdragen aan de bronvaardigheden van leerlingen die zij nodig hebben tijdens het eindexamen. In het examenprogramma geschiedenis voor vwo-leerlingen staat namelijk bij Domein A vermeld dat leerlingen bronmateriaal moeten kunnen verwerven en daaruit gegevens moeten kunnen selecteren met als doel een vraag te beantwoorden.⁵⁶

Leerlingen kunnen moeite hebben met het beantwoorden van vragen over historische bronnen, omdat de bronnen vaak zonder aangeboden context worden ingezet in een les.⁵⁷ Om leerlingen aan te leren hoe zij de juiste informatie uit een bron kunnen selecteren is het dus nodig om een context te bieden bij de bronnen. De context bepaalt namelijk op welke manier de bron geïnterpreteerd wordt.⁵⁸ Dit sluit aan bij het onderzoek van eerstegraads geschiedenisdocent Linda van Valen naar de manier waarop leerlingen beeldbronnen interpreteren.⁵⁹ Van Valen stelt dat leerlingen betere antwoorden geven op vragen over bronnen wanneer informatie over de context van de bronnen gegeven wordt. Daarnaast verbeteren de antwoorden wanneer leerlingen eerst systematisch vragen beantwoorden, voordat zij antwoord geven op een hoofdvraag over een bron. Met systematische vragen bedoelt van Valen dat vragen over bronnen steeds op eenzelfde manier herhaald worden. Daardoor ontwikkelen leerlingen een vaste methodiek die ze uiteindelijk helpt om betere antwoorden te geven op bronvragen op toetsen of

⁵³ Fisher, Grove en Langlands, 'Sex and History', 31.

⁵⁴ Veugelers en Schuitema, *Docenten en controversiële issues* 5.

⁵⁵ Fisher, Grove en Langlands, 'Sex and History', 31.

⁵⁶ Examenblad.nl, 'Geschiedenis vwo'.

⁵⁷ Karel van Nieuwenhuyse, Hanne Roose en anderen, *Historisch denken over bronnen: aan de slag in het geschiedenisonderwijs* (2016 Den Haag) 7.

⁵⁸ Nieuwenhuyse, van, Roose en anderen, *Historisch denken over bronnen* 15.

⁵⁹ Linda van Valen, 'Hoe leerlingen beeldbronnen interpreteren', in: *KLEIO* 59 (2018) 1, 54-56, aldaar 56.

examens.⁶⁰ Voor dit ontwerponderzoek is het kortom belangrijk dat historische bronnen worden ingezet aan de hand van een duidelijke context en systematische vragen.

Multiperspectiviteit

In dit deelhoofdstuk wordt de bruikbaarheid van multiperspectiviteit voor dit ontwerponderzoek onderzocht. De reden hiervoor is dat verwacht wordt dat multiperspectiviteit leerlingen inzichtelijk kan maken dat in meerdere periodes op een verschillende manier wordt omgegaan met seksualiteit. Het doel van het gebruik van multiperspectiviteit voor dit ontwerponderzoek is om aan te tonen dat de ontwikkeling van kennis over seksualiteit niet lineair is.⁶¹ Daarnaast blijkt het belang van multiperspectiviteit uit de eindtermen geschiedenis in de bovenbouw van het vwo, waarin het is opgenomen bij domein *A Historisch besef*.⁶² Het gebruiken van multiperspectiviteit in de geschiedenisles seksuele voorlichting zal bijdragen aan het behalen van deze eindterm. Deze scriptie draagt op die manier bij aan het behalen van doelen uit het geschiedenisonderwijs, naast de bijdrage die het levert aan het verbeteren van seksuele voorlichting op het voortgezet onderwijs.

Door multiperspectiviteit in te zetten daagt het ontwerp leerlingen uit om zich in te leven in verschillende periodes. Dr. Saro Lozano Parra en dr. Bjorn Wansink definiëren multiperspectiviteit als *'the epistemological idea that history is interpretational and subjective, with multiple coexisting narratives about particular historical events, rather than history being objectively represented by one "closed" narrative.'*⁶³ Historici bestuderen een bron of gebeurtenis niet in de context van het verleden zelf, maar ze bestuderen enkel overgeleverde bronnen. Historici leven niet in de tijd waarin de bronnen geproduceerd zijn, waardoor zij deze vanuit hedendaagse perspectieven bestuderen. De kloof tussen het heden en het verleden belemmert het volledige begrip van de historische perspectieven.⁶⁴ In het geschiedenisonderwijs komt deze visie op multiperspectiviteit terug door het idee dat docenten aan leerlingen moeten leren historisch te redeneren. Historisch redeneren staat centraal in geschiedenisonderwijs en houdt in dat leerlingen historische kennis moeten kunnen gebruiken om verschillende fenomenen uit

⁶⁰ Valen, van, 'Hoe leerlingen beeldbronnen interpreteren' 56.

⁶¹ Hollewand, 'De complete clitoris', 184.

⁶² Maria Grever en Carla van Boxtel, *Verlangen naar tastbaar verleden: Erfgoed, onderwijs en historisch besef* (Hilversum 2014) 39.

⁶³ Saro Lozano Parra en Bjorn Wansink, 'Multiperspectivity in History Education', in: *Bloomsbury History: Theory and Method* (London 2022) 1.

⁶⁴ Lozano Parra en Wansink, 'Multiperspectivity in History Education', 2.

het verleden (en het heden) te interpreteren.⁶⁵ Docenten kunnen multiperspectiviteit inzetten om leerlingen te leren historisch redeneren. Dit kunnen zij doen door te focussen op het analyseren van bronnen met als doel verschillende perspectieven op het verleden te evalueren.⁶⁶ Voor een geschiedenisles seksuele voorlichting lijkt multiperspectiviteit inzetbaar om verschillende perspectieven over de clitoris over verloop van tijd te analyseren. Het zal daarmee niet gaan om verschillende perspectieven binnen een bepaalde periode, maar om de visies op de clitoris uit verschillende tijdsperiodes. Dit is nuttig in de les seksuele voorlichting om aan te tonen dat in de ontwikkeling van kennis over de clitoris zelden sprake is van een lineair proces. Door temporele multiperspectiviteit te gebruiken in de geschiedenisles, wordt met deze scriptie onderzocht wat de meerwaarde van het schoolvak geschiedenis is bij seksuele voorlichting. Het schoolvak maatschappijleer zou bijvoorbeeld multiperspectiviteit kunnen gebruiken bij het aanbieden van seksuele voorlichting door verschillende hedendaagse perspectieven op een onderwerp omtrent seksualiteit uit te lichten. De verwachte meerwaarde van het vak geschiedenis is dat verschillende perspectieven per periode duidelijk worden voor leerlingen en dat zij daardoor meer begrip krijgen voor hoe huidige perspectieven op seksualiteit tot stand zijn gekomen.

In dit ontwerp onderzoek zal worden getest of de perspectieven vanuit verschillende periodes omtrent de clitoris duidelijk worden voor leerlingen. Dit zal worden gedaan door bronnen uit verschillende periodes aan leerlingen voor te leggen en aan hen te vragen om daar de verschillende perspectieven uit te halen. Daarnaast is het belangrijk dat het ontwerp docenten ondersteunt bij het gebruiken van temporele multiperspectiviteit. Docenten geven namelijk aan dat zij moeite hebben met het toepassen van multiperspectiviteit in het geschiedenisonderwijs.⁶⁷ Docenten zijn eerder geneigd om meerdere perspectieven te verwerken in hun lessen als zij dit kunnen doen bij een onderwerp waar zij enthousiast over zijn en veel kennis van hebben. Ook vinden zij het moeilijk om multiperspectiviteit toe te passen op gevoelige onderwerpen.⁶⁸ Om deze redenen is het belangrijk dat het ontwerp van deze scriptie een docentenhandleiding bevat die de opdracht toegankelijk maakt voor docenten die weinig kennis hebben over het onderwerp van de les. De docenten kunnen multiperspectiviteit namelijk makkelijker inzetten, wanneer de

⁶⁵ Jannet van Drie en Carla van Boxtel, 'Historical Reasoning: Towards a Framework for Analyzing Students' Reasoning about the Past', *Educational Psychology Review* (2008) 20, 87-110, aldaar 88.

⁶⁶ Lozano Parra en Wansink, 'Multiperspectivity in History Education', 4.

⁶⁷ Lozano Parra en Wansink, 'Multiperspectivity in History Education', 5.

⁶⁸ Lozano Parra en Wansink, 'Multiperspectivity in History Education', 5.

opdracht en handleiding hier duidelijke handvatten voor geven en de docenten zich daarbuiten niet hoeven te verdiepen in het onderwerp.

Continuïteit en verandering

In dit ontwerponderzoek wordt multiperspectiviteit ingezet om te onderzoeken op welke manier seksuele voorlichting benaderd kan worden vanuit het geschiedenisonderwijs. In dit deelhoofdstuk wordt onderzocht of de vaardigheid om onderscheid te kunnen maken tussen continuïteit en verandering kan dienen als hulpmiddel en verdieping bij multiperspectiviteit in dit ontwerponderzoek. Leerlingen zullen door middel van multiperspectiviteit leren over perspectieven uit verschillende periodes. De hypothese is dat het relevant is om leerlingen te leren onderscheid te maken tussen continuïteiten en veranderingen tussen die verschillende periodes. Daarnaast staat in domein A *historisch besef* in de eerste eindterm voor havo en vwo beschreven dat eindexamenleerlingen het volgende moeten kunnen: ‘de samenhang tussen verandering en continuïteit onderkennen en de betekenis van het verleden voor het heden aangeven’.⁶⁹ Deze scriptie zal bijdragen aan het behalen van deze eindterm door continuïteit en verandering te verwerken in het ontwerp.

Continuïteit en verandering zijn van belang wanneer feitelijke toestanden van twee verschillende momenten worden vergeleken.⁷⁰ In deze vergelijkingen zal duidelijk worden dat sommige aspecten van de toestanden zijn veranderd (verandering), terwijl andere aspecten hetzelfde zijn gebleven (continuïteit). Het is van belang dat leerlingen daarbij kunnen aantonen wat de reden is van die verandering of continuïteit. Uit onderzoek naar Britse eindexamenleerlingen blijkt dat leerlingen chronologische vraagstukken moeilijk vinden.⁷¹ Het is daarom wenselijk dat leerlingen met dit soort vraagstukken – waaronder continuïteit en verandering – oefenen. Met betrekking tot het ontwerp betekent de focus op continuïteit-verandering dat leerlingen, aan de hand van historische bronnen, moeten kunnen aantonen wat de overeenkomsten en verschillen zijn tussen verschillende periodes met betrekking tot de visie op de clitoris. Door continuïteit en verandering in te zetten wordt onderzocht of leerlingen zelf kunnen bepalen wat de breekpunten in de geschiedenis van kennis over de clitoris zijn geweest.

⁶⁹ Arie Wilschut, Dick van Straaten en Marcel van Riessen, *Geschiedenisdidactiek: Handboek voor de vakdocent* (2016) 73.

⁷⁰ Wilschut, van Straaten en van Riessen, *Geschiedenisdidactiek* 75.

⁷¹ Wilschut, van Straaten en van Riessen, *Geschiedenisdidactiek* 75.

Deelconclusie

In de geschiedenisles seksuele voorlichting lijkt activerende didactiek bruikbaar om seksuele voorlichting op een interactieve manier aan te bieden. Het is daarbij belangrijk dat leerlingen sturing geven aan de les, hun eigen leerproces kunnen inzien en een duidelijk eindproduct maken. Het blijkt relevant om historische bronnen in te zetten in het ontwerp. Bij het inzetten van bronnen is de context ervan belangrijk. Ook moeten de bronnen op een systematische manier bevraagd worden. Daarnaast lijkt multiperspectiviteit relevant voor het ontwerp, zodat leerlingen inzicht krijgen in de manier waarop in verschillende periodes naar seksualiteit wordt gekeken. Door die perspectieven te vergelijken zal het ontwerp bijdragen aan de historische vaardigheid om continuïteiten en veranderingen te kunnen onderscheiden. Door het inzetten van deze vakdidactische elementen behaalt deze scriptie zowel maatschappelijke als historische educatieve doelen. Deze conclusies leiden tot wijzigingen aan en toevoegingen op de ontwerpcriteria op de volgende pagina.

1. Het ontwerp moet gericht zijn op bovenbouw-leerlingen en seksuele voorlichting vanuit het schoolvak geschiedenis benaderen door meerdere periodes aan bod te laten komen.
2. Het ontwerp moet een interactief karakter hebben door gebruik te maken van activerende didactiek met gedeelde sturing, een zichtbaar leerproces en een duidelijk eindproduct.
3. Het ontwerp moet de leerlingen leren over het ontstaan van de achterstand in kennis over het vrouwelijk lichaam.
4. Het ontwerp moet leerlingen stimuleren hun bronvaardigheden te verbeteren door systematische vragen te stellen over de bronnen.
5. Het ontwerp moet temporele multiperspectiviteit versterken door aan de hand van verschillende periodes met duidelijke breekpunten oefening te bieden met de vaardigheid continuïteit en verandering.
6. Het ontwerp moet ruimte bieden om in een veilige sfeer extreme uitspraken te bespreken, zodat de docent leerlingen kan vragen hun uitspraken te onderbouwen, verduidelijking kan geven aan verschillende perspectieven of inzicht kan geven in het verschil tussen feiten en meningen.
7. Het ontwerp moet worden uitgevoerd door de vaste docent van een klas, omdat door de gevoeligheid van het onderwerp een vertrouwensband met de klas vereist is.

Tabel 2: Ontwerpcriteria aan de hand van het theoretisch kader

Hoofdstuk 3: Context en methode

3.1 Context

In dit deelhoofdstuk worden verschillende context-gebonden keuzes uitgelegd. Ten eerste wordt verklaard in welke context het ontwerp zal worden uitgetoet. Vervolgens wordt het onderwerp van het ontwerp en de relevantie van dat onderwerp voor de geschiedenisles seksuele voorlichting toegelicht.

Uitvoering van het ontwerp

De les zal worden uitgevoerd in een vwo-5 klas door een docent op het Alberdingk Thijm College in Hilversum. De belangrijkste reden dat deze docent de les zal geven is zodat ik zelf de les kan observeren. Door middel van een observatieformulier kan ik de interactie tussen de docent en de leerlingen in kaart brengen en beoordelen of de opgestelde ontwerpcriteria tot gewenst resultaat leiden. De empirische data die ik verzamel tijdens het observeren zullen zo volledig mogelijk zijn, omdat ik mijn aandacht niet hoeft te verdelen over observeren en lesgeven. Een andere reden dat ik het ontwerp niet zelf uitvoer, is dat ik zelf op dit moment geen eigen klassen tot mijn beschikking heb. Zoals uit het theoretisch kader is gebleken is het gunstig dat een vaste docent van een klas lesgeeft over sensitieve onderwerpen.⁷² Het is de bedoeling dat het ontwerp van deze scriptie direct uitvoerbaar is in het geschiedenisonderwijs, maar onderwerpen rondom seksualiteit komen tot dusver niet voor in het geschiedeniscurriculum. Van de uitvoerende docenten kan dus niet verwacht worden dat zij kennis hebben over het onderwerp. Door het ontwerp door iemand anders te laten uitvoeren, zal dus ook getest worden of de handleiding en opdracht duidelijk genoeg zijn voor geschiedenisdocenten die zich niet hebben verdiept in de geschiedenis van seksualiteit.

Onderwerp van het ontwerp

Uit het theoretisch kader van dit ontwerponderzoek is gebleken dat voor een geschiedenisles seksuele voorlichting een focus op bronnen, multiperspectiviteit en continuïteit-verandering relevant is. Voor de keuze van het onderwerp van de les is het daardoor belangrijk dat een onderwerp wordt gekozen waarbij verschillende periodes behandeld kunnen worden en waarbij duidelijke breekpunten te herleiden zijn, zodat multiperspectiviteit en continuïteit-verandering

⁷² Lozano Parra, Wansink, Bakker en Liere, van, 'Teachers stepping up their game in the face of extreme statements', 226.

kunnen worden toegepast. Een van deze onderwerpen is de geschiedenis van kennis over de clitoris, wat ook de aanleiding is van dit onderzoek naar seksuele voorlichting in geschiedenisonderwijs.

Kennis over de clitoris lijkt relatief nieuw en onbekend. De aandacht voor het orgaan nam toe toen de Australische Helen O'Connell de clitoris – inclusief zwellichamen – ‘ontdekte’ in 1998. Toch refereert Aristoteles al in de Griekse Oudheid naar oorzaken voor het vrouwelijke genot.⁷³ De reden dat kennis over de clitoris zo lang onbekend is gebleven, is historisch te duiden. Daarnaast kunnen leerlingen meer begrip krijgen voor het ontstaan van genderongelijkheid in de samenleving, wanneer zij deze geschiedenis kennen. Dit – in combinatie met de toepasbaarheid van multiperspectiviteit en continuïteit en verandering – maakt het onderwerp relevant voor een geschiedenisles seksuele voorlichting, omdat uit het theoretisch kader is gebleken dat genderongelijkheid een belangrijk thema is binnen seksuele voorlichting.⁷⁴

Recente mediaberichten benadrukken de relevantie van een geschiedenisles over de clitoris. Zo meldt AT5 dat de clitoris in geen enkel biologieboek voor het voortgezet onderwijs volledig afgebeeld stond tot mei 2021. In het boek *Biologie voor jou* van Malmberg wordt de clitoris sinds mei 2021 beschreven en afgebeeld. Dit is de eerste keer dat Nederlandse leerlingen leren dat de clitoris meer is dan ‘het gevoelige knopje’.⁷⁵ Daaropvolgend heeft de NOS een interview gepubliceerd met seksuoloog en feministisch activist Ellen Laan, waarin Laan pleit om de volledig afgebeelde clitoris op te nemen in alle biologieboeken op het voortgezet onderwijs. Laan legt uit dat het belangrijk is dat jongeren leren over hun eigen genitaliën. Met name de kennis over de clitoris moet worden onderwezen, omdat het orgaan – in tegenstelling tot de penis – grotendeels onzichtbaar is.⁷⁶

De afwezigheid van de clitoris in biologieboeken sluit aan bij een algemenere achterstand in de zichtbaarheid van kennis over het vrouwenlichaam. Dit gebrek aan kennis over het vrouwenlichaam zorgt er nog steeds voor dat vrouwen vaker klachten hebben die niet gediagnostiseerd kunnen worden. Binnen de geneeskunde heerst namelijk een androcentrische

⁷³ Hollewand, ‘De complete clitoris’, 184.

⁷⁴ UNESCO, *International technical guidance on sexuality education* 12.

⁷⁵ AT5, ‘Clitoris niet volledig afgebeeld in alle biologieboeken: “vergroot taboe op vrouwelijke seksualiteit”’ (versie 8 december 2022) <https://www.at5.nl/artikelen/217871/clitoris-niet-volledig-afgebeeld-in-alle-biologieboeken-vergroot-taboe-op-vrouwelijke-seksualiteit> (2 mei 2023).

⁷⁶ NOS, ‘Seksuologe Ellen Laan weet wat ze wil: “De clitoris in de biologieboeken”’ (28/09/2021) <https://nos.nl/regio/noord-holland/artikel/181509-seksuologe-ellen-laan-weet-wat-ze-wil-de-clitoris-in-de-biologieboeken> (2-5-2023).

aanpak: het mannenlichaam is de norm binnen geneeskundige opleidingen. Een analyse uit 2008 van 16.329 illustraties uit medische boeken van universiteiten laat zien dat in neutrale contexten mannenlichamen drie keer zo vaak worden afgebeeld dan vrouwenlichamen.⁷⁷ Die achterstand is ook zichtbaar bij de kennis over de clitoris. Jongeren zullen leren waar de oorsprong van deze kennisachterstand ligt, doordat het ontwerp de geschiedenis van kennis over de clitoris zal behandelen.

Het ontwerp zal verschillende periodes behandelen. In *Bijlage 1* staat de historiografie van de (her)ontdekkingen van de clitoris toegelicht. In een geschiedenisles seksuele voorlichting kan dit historische overzicht – en met name de bronnen – gebruikt worden om een interactieve opdracht uit te voeren. Uit de historiografie kunnen duidelijk vier periodes worden onderscheiden waar bronmateriaal bij beschikbaar is. De periodes zijn weergegeven in *Tabel 3*.

Periode 1	Oudheid en middeleeuwen
Periode 2	16 ^e en 17 ^e eeuw
Periode 3	19 ^e eeuw tot en met 1950
Periode 4	1950 tot en met het heden

Tabel 3: Geselecteerde periodes uit de historiografie

Expertopdracht

Het ontwerp wordt een expertopdracht. De reden hiervoor is dat een expertopdracht bruikbaar is voor een opdracht die gericht is op bronvaardigheid en multiperspectiviteit. Daarnaast is een doel van het ontwerp om leerlingen te leren over de ontwikkeling van kennis over de clitoris. In het vorige deelhoofdstuk is bepaald dat de opdracht daarom vier periodes zal behandelen. Aangezien in het theoretisch kader bepaald is dat het ontwerp moet bijdragen aan bronvaardigheid, zullen de leerlingen tijdens de opdracht bronnen uit de vier periodes bestuderen. Dit betekent echter dat de bronnenset te groot zal zijn om als doel te hebben dat de leerlingen iedere bron zelf lezen. De keuze voor een expertopdracht is daarom ook een praktische overweging. Tijdens een expertopdracht worden leerlingen namelijk expert van één onderdeel van de lesstof, in dit geval een periode. Nadat zij kennis hebben opgedaan over die periode, door historische bronnen te bestuderen, wisselen zij die kennis onderling uit met als doel een gezamenlijke opdracht uit te voeren.⁷⁸ Op deze manier zullen alle leerlingen aan het einde van de tweede ronde kennis hebben opgedaan over alle periodes. Tot slot is de

⁷⁷ Criado-Perez, *Invisible women: exposing data bias in a world designed for men* (Londen 2019) 197.

⁷⁸ Hanneke Tuithof, 'Iedere leerling een eigen puzzelstukje: de werkvorm 'experts' als alternatief voor de klassikale les', *Kleio* (2006) 6, 5-8, aldaar 5.

expertopdracht een bruikbare werkvorm omdat uit het theoretisch kader is gebleken dat een interactieve les gewenst is.

Om multiperspectiviteit en continuïteit-verandering te versterken zal in het ontwerp een opdracht met een tijdlijn worden opgenomen. De leerlingen bestuderen de bronnen aan de hand van systematische vragen. Vervolgens bepalen zij bij iedere bron of deze een positieve of negatieve visie op de clitoris laat zien. In de tweede ronde plaatsen de leerlingen de bronnen van alle periodes op één tijdlijn, waarbij de positieve bronnen aan de bovenkant en de negatieve bronnen aan de onderkant van de middenlijn worden geplaatst. Zo zullen de leerlingen inzichtelijk maken tussen welke periodes continuïteiten en veranderingen plaatsvinden. Hierdoor kunnen de leerlingen breekpunten in de visie op de clitoris aanwijzen. Ook worden de verschillende perspectieven op de clitoris duidelijk aan de hand van de tijdlijn.

Definitieve ontwerpcriteria

Aan de hand van de analyses die zijn uitgevoerd in het theoretisch kader en aan de hand van de bepaling van het onderwerp zijn de volgende ontwerpcriteria opgesteld:

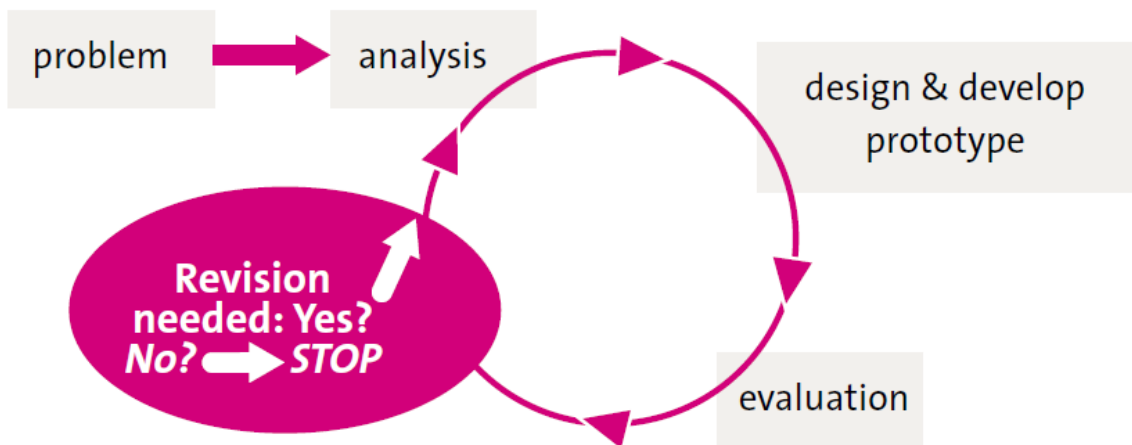
1. Het ontwerp moet gericht zijn op bovenbouw-leerlingen en seksuele voorlichting vanuit het schoolvak geschiedenis benaderen door meerdere periodes aan bod te laten komen.
2. Het ontwerp moet een interactief karakter hebben door gebruik te maken van activerende didactiek met gedeelde sturing, een zichtbaar leerproces en een duidelijk eindproduct.
3. Het ontwerp moet leerlingen stimuleren hun bronvaardigheden te verbeteren door systematische vragen te stellen over de bronnen.
4. Het ontwerp moet temporele multiperspectiviteit versterken door aan de hand van vier periodes met duidelijke breekpunten oefening te bieden aan de vaardigheid continuïteit en verandering.
5. Het ontwerp moet ruimte bieden om in een veilige sfeer extreme uitspraken te bespreken, zodat de docent leerlingen kan vragen hun uitspraken te onderbouwen, verduidelijking kan geven aan verschillende perspectieven of inzicht kan geven in het verschil tussen feiten en meningen.
6. Het ontwerp moet worden uitgevoerd door de vaste docent van een klas, omdat door de gevoeligheid van het onderwerp een vertrouwensband met de klas vereist is.
7. Het ontwerp moet leerlingen stimuleren na te denken over het ontstaan van de achterstand van kennis over het vrouwelijk lichaam door als onderwerp 'de geschiedenis van kennis over de clitoris' te hebben.

Tabel 4: Definitieve ontwerpcriteria

3.2 Methode

In dit ontwerponderzoek ontwerp ik een geschiedenisles om bij te dragen aan seksuele voorlichting op het voortgezet onderwijs. De les is bedoeld voor leerlingen uit leerjaar 4 en 5 van het vwo. Naast dat het ontwerp zal bijdragen aan seksuele voorlichting, zal de les direct inzetbaar zijn in het geschiedenisonderwijs door aan te sluiten bij Domein A uit de eindtermen van het vwo.⁷⁹

Om dit onderzoek uit te voeren gebruik ik de fases van een ontwerponderzoek zoals opgesteld in *Educational Design Research* van Tjeerd Plomp en Nienke Nieveen.⁸⁰ Het ontwerponderzoek is een iteratief proces waarbij verschillende systematische fasen worden doorlopen in verschillende cycli. De fasen zijn te zien in *afbeelding 1*. Dit ontwerponderzoek zal twee cycli bevatten. Aan de hand van de analyses uit het theoretisch kader en de ontwerpcriteria zal ik tot een eerste ontwerp komen. Tijdens de eerste cyclus wordt dat ontwerp voorgelegd aan een focusgroep. De focusgroep is een dataset bestaande uit de interactie tussen de deelnemers.⁸¹ In de focusgroep zijn drie docenten die een masteronderzoek doen en een vakdidacticus aanwezig. De deelnemers hebben verschillende specialisaties en in verschillende mate ervaring in het onderwijs. De focusgroep geeft feedback op de bruikbaarheid en duidelijkheid van het ontwerp. Door de bruikbaarheid te bevragen test ik of het ontwerp in de praktijk uitvoerbaar

Afbeelding 1: De systematische cyclische fasen van een ontwerponderzoek zoals afgebeeld in T. Plomp en N. Nieveen 'Educational Design Research' (2013).

⁷⁹ Examenblad.nl, 'Geschiedenis vwo' (Examenprogramma geschiedenis vwo 2024) <https://www.examenblad.nl/2024/vwo/vakken/maatschappijvakken/geschiedenis-vwo> (6 november 2023).

⁸⁰ Tjeerd Plomp en Nienke Nieveen, *Educational Design Research* (2013) 17.

⁸¹ Patricia Bazeley, *Qualitative Data Analysis: Practical Strategies* (2013) 198.

is.⁸² Daarnaast ligt de focus van de feedback op de vraag of enkele ontwerpcriteria wel of niet behaald worden, namelijk criterium 3 (bronvaardigheid) en criterium 4 (multiperspectiviteit en continuïteit-verandering). De bevindingen van de focusgroep leiden tot een herziening van het ontwerp. Het herontwerp zal worden uitgevoerd op het Alberdingk Thijm College in Hilversum in een vwo-5 klas middels een *try-out*.⁸³

Vanwege het explorerende karakter van dit ontwerponderzoek wordt tijdens de tweede cyclus gebruik gemaakt van een kwalitatieve analyse. De *try-out* zal geanalyseerd worden aan de hand van de verschillende empirische datasets die staan weergegeven in *Tabel 5*. De dataverzamelmethode worden in dit hoofdstuk toegelicht. In dit ontwerponderzoek wordt triangulatie toegepast vanwege de verschillende dataverzamelmethode die gebruikt worden. Door het gebruiken van triangulatie wordt de kwaliteit van de onderzoeksresultaten vergroot, omdat de data-analyse vollediger wordt door het cross-checken van de verschillende datasets.⁸⁴

1: Observatieformulier
2: Producten van leerlingen
3: Focusgroep met leerlingen
4: Interview met de docent

Tabel 5: Datasets

De eerste dataverzamelmethode is een lesobservatie aan de hand van een observatieformulier dat gebaseerd is op een deel van de ontwerpcriteria.⁸⁵ In *Tabel 6* is uiteengezet op welke ontwerpcriteria in dit observatieformulier gefocust zal worden. Het observatieformulier is gericht op de interacties tussen de docent en de leerlingen en tussen leerlingen onderling om een beeld te krijgen van wat het ontwerp doet met de klas. Het overschrijden van grenzen (ontwerpcriteria 5 en 6) gebeurt niet bij de docent of bij een leerling zelf, maar in hun interactie. De reden hiervoor is dat communicatie dialogisch is. Interactie bestaat uit de uiting van verschillende meningen en door die interactie kunnen leermomenten ontstaan.⁸⁶

⁸² Plomp en Nieveen, *Educational Design Research* 28.

⁸³ Plomp en Nieveen, *Educational Design Research* 162.

⁸⁴ Nel Verhoeven, *Wat is onderzoek? Praktijkboek voor methoden en technieken* (Amsterdam 2018) 27-28.

⁸⁵ Zie Bijlage 5: Observatieformulier *try-out*.

⁸⁶ Sanne F. Akkerman en Arthus Bakker, 'Boundary crossing and boundary objects', *Review of Educational Research* 81 (2011) 2, 132-169, aldaar 136.

Ontwerpcriterium	Observatieformulier
2: Het ontwerp moet een interactief karakter hebben door gebruik te maken van activerende didactiek met gedeelde sturing, een zichtbaar leerproces en een duidelijk eindproduct.	Uit het observatieformulier kan aan de hand van verbale uitingen van leerlingen blijken of de leerlingen onderling overleggen over hun proces en aanpak van de opdracht.
5: Het ontwerp moet ruimte bieden om in een veilige sfeer extreme uitspraken te bespreken, zodat de docent leerlingen kan vragen hun uitspraken te onderbouwen, verduidelijking kan geven aan verschillende perspectieven of inzicht kan geven in het verschil tussen feiten en meningen.	In het observatieformulier kan de taal worden genoteerd die bepalen of de sfeer veilig is of niet. Uitspraken van leerlingen en de verbale reactie van de docent hierop kunnen worden genoteerd.
6: Het ontwerp moet worden uitgevoerd door de vaste docent van een klas, omdat door de gevoeligheid van het onderwerp een vertrouwensband met de klas vereist is.	Net als bij criterium 5 kan de verbale interactie tussen de docent en de leerlingen en de leerlingen onderling worden genoteerd, zodat kan worden geanalyseerd of een vertrouwensband met de klas aantoonbaar is.
7: Het ontwerp moet leerlingen stimuleren na te denken over het ontstaan van de achterstand van kennis over het vrouwelijk lichaam door als onderwerp 'de geschiedenis van kennis over de clitoris' te hebben.	Aan de hand van dit ontwerpcriterium kan worden genoteerd welke taal de leerlingen gebruiken om over de clitoris te praten. Aan de hand van de nabespreking wordt genoteerd op welke manier leerlingen hebben nagedacht over de geschiedenis van kennis over de clitoris.

Tabel 6: Observatieformulier

De tweede dataset bestaat uit de verzameling van de producten van leerlingen. Dit zijn producten die leerlingen aan de hand van het ontwerp invullen en creëren. In *Tabel 7* wordt toegelicht aan de hand van welke ontwerpcriteria de producten geanalyseerd worden.

Ontwerpcriterium	Producten
2: Het ontwerp moet een interactief karakter hebben door gebruik te maken van activerende didactiek met gedeelde sturing, een zichtbaar leerproces en een duidelijk eindproduct.	Uit de producten kan blijken of het ontwerp een duidelijk eindproduct en een zichtbaar leerproces bevat.
3: Het ontwerp moet leerlingen stimuleren hun bronvaardigheden te verbeteren door systematische vragen te stellen over de bronnen.	Uit de producten kan blijken of de bronvaardigheid wordt beoefend door te analyseren of blijkt dat de systematische vragen nuttig zijn. De broninterpretaties van de leerlingen kunnen aan de hand van de producten geanalyseerd worden.
4: Het ontwerp moet multiperspectiviteit versterken door aan de hand van vier periodes met duidelijke breekpunten oefening te bieden aan de vaardigheid continuïteit en verandering.	Door de tijdlijnen die leerlingen opschrijven te analyseren kan blijken of de leerlingen multiperspectiviteit en continuïteit-verandering bereiken.
7: Het ontwerp moet leerlingen stimuleren na te denken over het ontstaan van de achterstand van kennis over het vrouwelijk lichaam door als onderwerp 'de geschiedenis van kennis over de clitoris' te hebben.	Uit de geschreven antwoorden op de producten kan blijken welke conclusies de leerlingen trekken over de geschiedenis van kennis over de clitoris en daarmee over de achterstand in kennis over het vrouwelijk lichaam.

Tabel 7: Producten

De derde dataset ontstaat door een focusgroep met drie leerlingen en de vierde dataset ontstaat door een interview met de uitvoerend docent. De data zal bestaan uit notities die ik maak tijdens de gesprekken met de focusgroep en tijdens het interview. De ontwerpcriteria die geanalyseerd kunnen worden aan de hand van de focusgroep en het interview zijn in *Tabel 8* uiteengezet.

Tijdens de analyse van de verzamelde data dienen de ontwerpcriteria als lens waar vanuit de empirische data geïnterpreteerd en geanalyseerd wordt. Dit geldt voor alle datasets. Uit de analyse zullen verschillende thema's vloeien. De bevindingen zullen daarom per thema, en niet per dataset, genoteerd worden. De interpretaties van de data zijn subjectief, omdat mijn kennis over het onderwerp en de doelen van dit onderzoek niet afwezig kunnen zijn tijdens de interpretatie. Dit onderzoek is namelijk ontstaan vanuit mijn verbazing omtrent de

kennisachterstand over de clitoris en heeft daarom als persoonlijk doel om de kennis hierover te verspreiden. Daarnaast hebben persoonlijke voorkeuren en interesses invloed kunnen hebben op keuzes die ik heb gemaakt wat betreft de vakdidactische elementen, zoals multiperspectiviteit. Ik ben mij echter tijdens het onderzoeks- en schrijfproces bewust van deze subjectiviteit.

Ontwerpcriterium	Focusgroep en interview
5: Het ontwerp moet ruimte bieden om in een veilige sfeer extreme uitspraken te bespreken, zodat de docent leerlingen kan vragen hun uitspraken te onderbouwen, verduidelijking kan geven aan verschillende perspectieven of inzicht kan geven in het verschil tussen feiten en meningen.	Zowel de docent als de leerlingen kan gevraagd worden hoe zij de sfeer hebben ervaren tijdens de les. Aan de docent kan daarnaast gevraagd worden of zij haar grenzen heeft kunnen bewaken.
6: Het ontwerp moet worden uitgevoerd door de vaste docent van een klas, omdat door de gevoeligheid van het onderwerp een vertrouwensband met de klas vereist is.	Net als bij ontwerpcriterium 5 kan bevestigd worden hoe de sfeer was ervaren tijdens de les. Bovendien kan aan de docent gevraagd worden of zij voordelen heeft gemerkt van dat de les is gegeven door de vaste docent van de klas.
7: Het ontwerp moet leerlingen stimuleren na te denken over het ontstaan van de achterstand van kennis over het vrouwelijk lichaam door als onderwerp 'de geschiedenis van kennis over de clitoris' te hebben.	Aan de focusgroep kan worden gevraagd hoe zij nu denken over de clitoris en of dit verschilt met hun visie voorafgaand aan de les. Ook kan aan de focusgroep gevraagd worden of hun visie op de gelijkheid in kennis tussen de seksen veranderd is.

Tabel 8: Focusgroep en interview

Hoofdstuk 4: Bevindingen eerste cyclus

Aan de hand van de ontwerpcriteria is het eerste ontwerp gemaakt.⁸⁷ De inhoud van het ontwerp is gebaseerd op de historiografie over de clitoris.⁸⁸ Verder zijn de vragen op een systematische manier opgesteld, omdat uit het theoretisch kader is gebleken dat dit moet leiden tot betere bronvaardigheden. In de opdracht komt multiperspectiviteit aan bod, doordat het een expertopdracht is waarbij leerlingen verschillende perspectieven (en periodes) vergelijken. Continuïteit en verandering komt aan bod door de tijdlijn die leerlingen moeten maken waarin zij duidelijke breekpunten in de visies op de clitoris verwerken en door de hoofdvraag waarbij de leerlingen alle periodes moeten meenemen in hun antwoord. In de docentenhandleiding wordt gefocust op het creëren van een veilige sfeer en wordt de nabespreking toegelicht.

Het ontwerp bestaat uit drie onderdelen: bronnensets, werkbladen en een docentenhandleiding. Dit ontwerp is voorgelegd aan een focusgroep. Een doel hiervan was om te bepalen op welke manier de bruikbaarheid van het ontwerp kon verbeteren. Daarnaast lag de focus op hoe de ontwerpcriteria beter behaald konden worden. De focusgroep is bijeengekomen op 29 september 2023 tijdens een thesis-lab. Eerst hebben de deelnemers feedback gegeven op de bronnen, daarna op de docentenhandleiding en tot slot op de werkbladen. Bij ieder onderdeel gaf de focusgroep feedback op de bruikbaarheid en op enkele ontwerpcriteria. De deelnemers hebben enkele notities gemaakt op de geprinte bronnensets, werkbladen en handleidingen.⁸⁹ De overige data is verzameld door de conclusies uit het gesprek over het ontwerp te noteren in een schrift. In *Bijlage 3: Notities focusgroep* zijn die notities uitgetypt weergegeven.

De focusgroep is positief over de bronnensets. Verder blijkt uit de discussie van de focusgroep dat bron 9 een waarschuwing behoeft, omdat het in deze bron gaat over clitoridectomie. De bron zelf is heftig en daarnaast is het mogelijk dat leerlingen ervaring hebben met clitoridectomie of dat er leerlingen zijn waarbij het verwijderen of verkleinen van de clitoris nog in de familie voorkomt. Tevens kwam de focusgroep met enkele praktische suggesties voor de bronnen, namelijk het vertalen van Engelse zinnen (bron 4), het aangeven welke tekstonderdelen van de bron zijn en welke tekst eigen invulling is (bron 2), het duidelijker uitleggen van termen zoals vulva en clitoris en het duidelijk onderscheid maken tussen samenvattingen van bronnen en authentieke bronnen. Tot slot meent de focusgroep dat de

⁸⁷ Zie Bijlage 2: Eerste ontwerp.

⁸⁸ Zie Bijlage 1: De (her)ontdekkingen van de clitoris: een historiografie.

⁸⁹ Zie Bijlage 4: Aantekeningen door focusgroep.

informatie uit de bronnen vraagt om een duidelijke voorbespreking met de klas. De opdracht moet duidelijk doorlopen worden met de leerlingen en de docent moet een introductie bij de bronnen geven waarin duidelijk wordt welke kennis biologisch correct is en welke niet. Ook vindt de focusgroep dat de inrotekst bij de bronnen beter zou passen als afbeelding of als tekening met woorden erbij. Dit kan leerlingen helpen met hun beeldvorming bij de historische bronnen. Ook denkt de focusgroep dat een afbeelding 'minder gibelgevoelig' zal zijn. Zelf denk ik dat afbeeldingen juist meer gibelgevoelig zullen zijn, maar dat het goed is om het gibelgen aan het begin van de les te stimuleren. De leerlingen kunnen zich dan daarna op de opdracht focussen.

De belangrijkste conclusie die de focusgroep vervolgens trok aan de hand van de docentenhandleiding is dat veertig minuten te kort is voor een les met dit thema en deze omvang. Dit blijkt uit opmerkingen over het strakke tijdsmanagement in het lesplan, de wens voor een uitgebreide introductie van de les en het ontwerpcriterium waarin staat dat er tijd moet zijn om extreme uitspraken te bespreken. Dat laatste is in ieder geval niet mogelijk met deze tijdsplanning, meent de focusgroep. Om ontwerpcriterium 5 te behalen moet de docent dus meer tijd krijgen voor deze opdracht. Verder blijkt uit de geschreven opmerkingen van de focusgroep dat de hoofdvraag van de opdracht goed is. De focusgroep geeft aan dat het wenselijk kan zijn om de expert-werkvorm uit te tekenen, zowel voor de docent als voor de leerlingen. Daarnaast ben ik onduidelijk in termen als 'bekendheid', 'positief/negatief' en 'zichtbaar/onzichtbaar', omdat ik deze termen door elkaar gebruik. De focusgroep vindt de ontwerpcriteria helder. Uit de discussie kwam de suggestie naar voren om het biologieboek van Malmberg, waarin voor het eerst de volledige clitoris staat afgebeeld, te gebruiken als lesinstap. Over mijn idee om een fysieke 3D versie van de clitoris te gebruiken als lesinstap was de groep echter ook enthousiast. Tot slot geeft de focusgroep aan dat de handleiding moet toelichten dat temporele multiperspectiviteit bereikt wordt door verschillende periodes toe te lichten.

De focusgroep gaf verschillende suggesties bij de werkbladen. Over het algemeen waren de deelnemers enthousiast over hoe de opdracht in elkaar zit. Een aantal praktische suggesties die de focusgroep gaf was dat de jaartallen ontbreken op de werkbladen en dat een korte inleiding van de opdracht ontbreekt. Daarnaast blijkt dat het verschil tussen de anatomie en functie duidelijker moet worden toegelicht. De focusgroep was enthousiast over de werkbladen van de tweede ronde. Een deelnemer schrijft: 'mooie opdracht voor alle perspectieven'. In de discussie kwam ook naar voren dat in deze opdracht multiperspectiviteit en continuïteit-

verandering duidelijk naar voren komt. Daarmee wordt ontwerpcriterium 4 behaald. Wel geeft de focusgroep aan dat het format van de tijdlijn al gegeven moet worden aan de leerlingen en dat het duidelijk moet worden of de tijdlijn per bron of per periode moet worden ingevuld. Ook kwam uit de discussie de suggestie om aan het einde van de eerste ronde de leerlingen alvast een cijfer te laten bedenken, bijvoorbeeld op schaal van 1 tot 10, voor de visies op de clitoris. Zo hebben de leerlingen alvast een beginpunt voor de opdracht in ronde twee. Tot slot bleek uit de focusgroep dat vraag vier van de eerste ronde niet goed te beantwoorden is met de bronnen. Deze kan dus worden vervangen voor een afsluitende vraag die een opzet geeft naar de tijdlijn.

De focusgroep was enthousiast over de afsluitende video van de les.⁹⁰ Daardoor gaf de focusgroep nogmaals aan dat veertig minuten te weinig is voor deze opdracht, onder andere omdat in de les dan geen ruimte is voor de video. De focusgroep vond de video een toevoeging aan de nabespreking, omdat de informatie uit de bronnen nog een keer duidelijk uiteengezet wordt en leerlingen de inhoud daardoor beter zullen onthouden. De video blijkt daarom belangrijk voor het behalen van ontwerpcriterium 7, omdat de inhoud van de lesstof herhaald wordt en leerlingen daardoor meer zullen leren over de achterstand in kennis over het vrouwelijk lichaam.

De suggesties van de focusgroep zijn verwerkt in het ontwerp. Dit herontwerp bevat een nieuwe vierde vraag op het werkblad, een format voor de tijdlijn, uitleg over de clitoris voorafgaand aan iedere bronnenset en een verbeterde handleiding. Daarnaast zijn de praktische suggesties toegepast en duurt de expertopdracht nu tachtig, in plaats van veertig, minuten.⁹¹

⁹⁰ Lori Malépart-Traversy (Vimeo), 'Le clitoris - Animated Documentary (2016), <https://vimeo.com/222111805> (7-11-2023).

⁹¹ Zie Bijlage 6: Tweede ontwerp.

Hoofdstuk 5: Bevindingen tweede cyclus

In dit hoofdstuk worden de verschillende data die zijn verzameld aan de hand van de try-out geanalyseerd. De data zijn verzameld aan de hand van de ontwerpcriteria, waardoor uit de analyse van de verschillende datasets enkele overkoepelende thema's zijn gevloeid die staan afgebeeld in *Tabel 9*. Per thema worden de opvallende bevindingen behandeld. In de discussie worden de bevindingen gekoppeld aan de theorie en wordt geëxploreerd wat de waarde is van het opnemen van seksuele voorlichting in het geschiedenisonderwijs.⁹²

Interactieve les
Bronvaardigheid
Multiperspectiviteit en continuïteit-verandering
Veilige sfeer in de klas
De geschiedenis van kennis over de clitoris

Tabel 9: Thema's bevindingen

Interactieve les

Het ontwerp heeft een interactief karakter doordat leerlingen een expertopdracht uitvoeren, waarbij zij in de eerste ronde informatie tot zich nemen die zij vervolgens in de tweede ronde onderling uitwisselen en verwerken tot een eindproduct. Hierdoor zijn de leerlingen in beide rondes met elkaar aan het overleggen en werken zij samen tot een eindproduct. Uit de focusgroep van de leerlingen blijkt dat de leerlingen positief waren over de expertopdracht; de leerlingen geven aan dat zij de opdracht 'een leuke manier met de groepjes met de bronnen' en een 'slimme manier en leuker door het wisselen met de groepjes' vonden.⁹³ Tijdens de try-out valt daarnaast op dat leerlingen onderling overleggen. Ze overleggen bijvoorbeeld over hoe zij een vraag gaan beantwoorden en over welke stof is blijven hangen na de eerste ronde.⁹⁴ Dit toont aan dat de leerlingen gedeeltelijk autonoom aan de slag gingen en zelf sturing geven aan hun leerproces. Het leerproces is tijdens de try-out zichtbaar gemaakt, omdat de docent in de nabespreking benoemt dat de leerlingen bezig zijn geweest met bronvaardigheden en continuïteit-verandering.⁹⁵ Daarnaast maken de producten het leerproces zichtbaar, omdat de leerlingen aan de hand van hun antwoorden van de eerste vragen toewerken naar de beantwoording op de hoofdvraag. De leerlingen kunnen de stappen die zij hebben gemaakt in de

⁹² Zie Hoofdstuk 5: Discussie.

⁹³ Zie Bijlage 9: Focusgroep met leerlingen.

⁹⁴ Zie Bijlage 7: Ingevuld observatieformulier.

⁹⁵ Zie Bijlage 7: Ingevuld observatieformulier.

eerste ronde teruglezen in de genoteerde antwoorden op het werkblad, die zij gebruiken tijdens de tweede ronde. De tijdlijn zorgt dat de leerlingen een duidelijk eindproduct hebben gemaakt.⁹⁶

Bronvaardigheid

Uit zowel het observatieformulier als uit de producten blijkt dat de leerlingen dicht bij de bronnen blijven. Uit het observatieformulier blijkt dit doordat de leerlingen tijdens het overleggen bronnen voorlezen en specifiek over de tekst op papier praten.⁹⁷ Daarnaast blijkt het uit de producten doordat in producten uit ronde 1 te lezen is dat leerlingen letterlijke teksten uit de bronnen hebben opgeschreven.⁹⁸ In de producten is tevens te zien dat leerlingen in de vierde vraag op het werkblad hun antwoorden op de eerste drie vragen deels herhalen. Dit betekent dat het systematische karakter van de vragen zichtbaar is, omdat de leerlingen hun eerdere antwoorden kunnen hergebruiken.⁹⁹

Uit de producten blijkt daarnaast dat sommige leerlingen de bronnen foutief interpreteren, doordat zij verkeerde informatie uit de bronnen overnemen. Een voorbeeld hiervan is dat een leerling aan de hand van bron 12 opschrijft: 'Alleen onvolwassen en kinderlijke vrouwen hebben een clitoris (Freud, 1856-1919)'. Dit staat niet in de bron en is daarnaast incorrect. Ook blijkt uit de producten dat leerlingen nauwelijks vragen over anatomie beantwoord hebben aan de hand van de afbeeldingen.¹⁰⁰ In andere producten zijn echter wel correcte antwoorden te lezen, waaruit blijkt dat die leerlingen de bronnen wel correct hebben geïnterpreteerd. Op de vraag wat bekend is over de functie van de clitoris tijdens de oudheid antwoordt een leerling bijvoorbeeld het volgende: '384-322 v.Chr. De clitoris bestaat voor genot. Het heeft een erotische functie. Het wordt gekoppeld aan immoreel gedrag'.¹⁰¹

Uit de producten blijkt tevens dat leerlingen het verschil tussen 'positief' en 'negatief' op verschillende manieren interpreteren. Een leerling geeft bron 13 bijvoorbeeld een 4 (op schaal van 5, waarbij 5 positief en 1 negatief is), omdat 'er meer over de clitoris gepraat kan worden en de taboe is verdwenen'. Dit is een inhoudelijke analyse van de bron die leidt tot een redelijk positieve beoordeling van de bron. Een andere leerling geeft dezelfde bron een 3 (op schaal van

⁹⁶ Zie Bijlage 10: Producten van leerlingen.

⁹⁷ Zie Bijlage 7: Ingevuld observatieformulier.

⁹⁸ Zie Bijlage 10: Producten van leerlingen.

⁹⁹ Zie Bijlage 10: Producten van leerlingen.

¹⁰⁰ Zie Bijlage 10 Producten van leerlingen.

¹⁰¹ Zie Bijlage 10: Producten van leerlingen.

5), omdat 'Ze informeren meer dan dat ze echt hun mening geven'.¹⁰² Deze leerling heeft de bron niet inhoudelijk geanalyseerd, maar gekeken naar de toon van de bron en de mening van de auteur en heeft de bron daardoor als neutraal beoordeeld. Dit verschil in hoe leerlingen bronnen interpreteren valt ook op tijdens de nabespreking van de try-out. Uit het observatieformulier blijkt dat sommige groepjes bron 2 als neutraal hebben beoordeeld. Leerlingen zeggen over die bron het volgende: 'Het lijkt een beetje op de intro-informatie' en 'niet uitgesproken positief of negatief'. Een ander groepje heeft de bron positiever beoordeeld. Een leerling legt uit: 'Wij hebben bron 2 richting positief, want er werd wel iets verteld richting de juiste informatie.'¹⁰³

Multiperspectiviteit en continuïteit-verandering

De manier waarop de leerlingen de bronnen interpreteren heeft zowel invloed op hun bronvaardigheden als op hoe zij de verschillende perspectieven interpreteren en met elkaar vergelijken. Uit de producten blijkt namelijk dat de leerlingen hun antwoorden op vraag 4 van de eerste ronde invullen op de tijdlijn van de tweede ronde. De leerlingen hebben in de eerste ronde cijfers gegeven aan bronnen uit hun toegewezen periode, maar zij hebben die bronnen tijdens de eerste ronde nog niet vergeleken met de bronnen uit andere periodes. De opdracht is zo opgesteld dat de leerlingen de andere periodes in de tweede ronde wel mondeling behandelen, maar dit is in de tijdlijn nauwelijks terug te zien. Dat komt doordat de leerlingen de cijfers uit de eerste ronde niet aanpassen tijdens de tweede ronde. In twee tijdlijnen is bijvoorbeeld te zien dat leerlingen bron 3 ten opzichte van bron 5 positiever op de tijdlijn plaatsen. Zowel bron 3 als bron 5 gaan echter over de afwezigheid van kennis over de clitoris, waardoor leerlingen deze bronnen eigenlijk op gelijk niveau op de tijdlijnen hadden moeten plaatsen.¹⁰⁴ Hierdoor geven de tijdlijnen van de leerlingen een vertekend beeld van de breekpunten tussen de periodes. In twee andere tijdlijnen hebben de leerlingen bron 3 en 5 wel op dezelfde lijn ingevuld. De tijdlijnen die correct zijn ingevuld en waarbij de bronnen op chronologische volgorde zijn geplaatst, geven duidelijke breekpunten. Bij die tijdlijnen zijn de continuïteiten en verschillen tussen de verschillende perspectieven per periode duidelijk.¹⁰⁵ Dit

¹⁰² Zie Bijlage 10: Producten van leerlingen.

¹⁰³ Zie Bijlage 7: Ingevuld observatieformulier.

¹⁰⁴ Zie Bijlage 10: Producten van leerlingen.

¹⁰⁵ Zie Bijlage 10: Producten van leerlingen.

wordt benadrukt tijdens de nabespreking, omdat de docent vraagt naar de verschillende breekpunten en de verschillen met de bronnen daarvoor en daarna.¹⁰⁶

Uit het interview met de docent blijkt dat zij de nabespreking minder nuttig vond dan zij had verwacht, 'omdat er niet meer zo veel uit de leerlingen kwam'.¹⁰⁷ Uit het observatieformulier blijkt echter dat in de nabespreking verschillende continuïteiten en veranderingen en verschillende breekpunten zijn besproken, waardoor de nabespreking wel enkele vaardigheden aanstipt.¹⁰⁸ Ook hebben de leerlingen in hun antwoorden op de hoofdvraag verschillende perspectieven benoemd, waardoor zij bezig zijn geweest met multiperspectiviteit. Een groepje schreef bijvoorbeeld dat de clitoris een taboe was. Een ander groepje schreef dat 'vrouwen pas deze eeuw meer aandacht hebben gekregen'.¹⁰⁹ Daarnaast blijkt uit het observatieformulier dat de leerlingen aandachtig luisterden naar de video aan het einde van de les, waarin de verschillende perspectieven opnieuw worden uitgelegd.¹¹⁰ Tot slot blijkt uit de focusgroep met de leerlingen dat de leerlingen de expertopdracht positief ervaren hebben en uit het observatieformulier blijkt dat de leerlingen hun informatie uit de eerste ronde met hun nieuwe groepen in de tweede ronde hebben gedeeld, waardoor zij verschillende perspectieven aan elkaar hebben uitgelegd.¹¹¹ Het ontwerp zorgt dus dat leerlingen bezig zijn geweest met het trainen van temporele multiperspectiviteit, ondanks dat de docent de term multiperspectiviteit niet heeft besproken tijdens de try-out.

Veilige sfeer in de klas

Tijdens de opstart van de try-out heeft een leerling respectloze taal gebruikt bij het beantwoorden van een vraag, waarop de docent heeft gereageerd dat zij respectvol gedrag verwacht van de leerlingen tijdens deze les. Uit het observatieformulier blijkt dat de docent heeft benoemd dat de vaste regels van de les gelden en dat 'de weg naar buiten snel gemaakt is', als leerlingen zich niet aan die regels kunnen houden.¹¹² In het interview benoemt de docent daarnaast dat zij meteen reageerde als er tijdens de les iets gebeurde. Ze vond het waardevol om

¹⁰⁶ Zie Bijlage 7: Ingevuld observatieformulier.

¹⁰⁷ Zie Bijlage 8: Interview met de docent.

¹⁰⁸ Zie Bijlage 7: Ingevuld observatieformulier.

¹⁰⁹ Zie Bijlage 10: Producten van leerlingen.

¹¹⁰ Zie Bijlage 7: Ingevuld observatieformulier.

¹¹¹ Focusgroep leerlingen ; Observatieformulier

¹¹² Zie Bijlage 7: Ingevuld observatieformulier.

de les te beginnen met het bespreken van de regels omtrent respect, omdat zij daardoor steeds op die regels kon terugkomen.¹¹³

Uit het interview blijkt tevens dat de docent de sfeer tijdens de les serieus vond, voornamelijk in het begin.¹¹⁴ Ook geven de leerlingen tijdens de focusgroep aan dat zij de sfeer 'prima' vonden. Zij hadden onrust verwacht vanwege het onderwerp, maar 'dat viel helemaal mee'.¹¹⁵ Aan het einde van de les ontstond echter meer onrust. De leerlingen en de docent geven beiden aan dat dit logisch is in een blokuur (80-90 minuten).¹¹⁶ Uit het observatieformulier blijkt daarnaast dat de leerlingen weinig extreme opmerkingen hebben gemaakt tijdens de try-out. Ook heeft de docent tijdens de les benoemd dat de leerlingen een langere pauze krijgen vanwege hun goede inzet en gedrag. Hieruit blijkt dat de ingeplande tijd om uitspraken van leerlingen te bespreken niet nodig was. Uit het observatieformulier blijkt tevens dat de docent ook op andere momenten tijdens de les het positieve gedrag van de klas benoemd heeft.¹¹⁷ Uit het interview blijkt daarnaast dat ze een verschil opmerkte tussen de veilige sfeer in deze les ten opzichte van de onveilige en onrustige sfeer tijdens eerdere lessen.¹¹⁸ De docent greep echter direct terug op haar regels omtrent respectvol gedrag, wanneer de leerlingen wel een opmerking of grap maakten. Deze opmerkingen zijn niet inhoudelijk besproken, omdat de docent heeft benadrukt dat voor 'deze taal en dit soort grapjes' geen ruimte is in haar les.¹¹⁹ Vanwege het gebrek aan extreme uitspraken is ontwerpcriterium 5 niet volledig getest.

De docent gaf in het interview aan dat de sfeer in de klas voor haar een teken was dat zij haar grenzen goed heeft kunnen bewaken. Die grenzen houden voor de docent in dat in haar les geen vrouwonvriendelijk gedrag mag plaatsvinden en dat de leerlingen niet respectloos over elkaar mogen spreken. De docent geeft tevens aan dat zij voorafgaand aan de les had nagedacht over deze grenzen, omdat ze had verwacht dat de sfeer niet veilig zou zijn. De dynamiek in deze klas was in eerdere lessen namelijk niet veilig en daar is ook met andere docenten en de afdelingsleider over gepraat. De docent had daarom verwacht dat de jongens uit de klas de les niet serieus zouden nemen en de les zouden verstoren, waardoor er onveilige situaties zouden ontstaan. Daarnaast zitten er zes meiden in deze klas. Zij hebben in eerdere lessen aangegeven

¹¹³ Zie Bijlage 8: Interview met de docent.

¹¹⁴ Zie Bijlage 8: Interview met de docent.

¹¹⁵ Zie Bijlage 9: Focusgroep met leerlingen.

¹¹⁶ Zie Bijlage 9: Focusgroep met leerlingen; Bijlage 8: Interview met de docent.

¹¹⁷ Zie Bijlage 7: Ingevuld observatieformulier.

¹¹⁸ Zie Bijlage 8: Interview met de docent.

¹¹⁹ Zie Bijlage 7: Ingevuld observatieformulier.

dat zij zich niet op hun gemak voelen in deze klas. De docent geeft aan dat ze daarom niet had verwacht dat de les zou verlopen zoals deze uiteindelijk is gelukt. De verwachte onrust vond nauwelijks plaats.¹²⁰

De docent geeft daarnaast in het interview aan dat ze het waardevol vindt dat de vaste docent van de klas deze les geeft ten opzichte van een gastdocent. Op die manier kunnen in de les de vaste regels gelden en kan de docent inschatten hoe de groepen ingedeeld moeten worden. In verband met de verwachte onrust in de les heeft de docent de groepen voorafgaand aan de les ingedeeld en daarbij de jongens en meiden verdeeld op een manier die zij het meest veilig vond. De docent geeft tevens aan dat het belangrijk is om de leerlingen tijdens deze les te kennen, zodat de docent namen kan noemen om onveilige situaties meteen te kunnen corrigeren.¹²¹

De geschiedenis van kennis over de clitoris

Uit de producten en uit het observatieformulier blijkt dat de leerlingen hebben nagedacht over het ontstaan van de achterstand van kennis over de clitoris, onder andere omdat de leerlingen als antwoord op de hoofdvraag concluderen dat deze achterstand te maken heeft met verschillende factoren. De leerlingen en de docent bespreken dat een van die factoren is hoe naar vrouwen wordt gekeken in een bepaalde periode.¹²² Op de werkbladen hebben de leerlingen tevens geschreven dat er een taboe heerste en dat aandacht voor vrouwen nog nieuw is. Daarnaast is in de tijdlijnen zichtbaar dat de ontwikkeling naar een positieve visie op de clitoris geen lineair proces is geweest, doordat de lijnen schommelen.¹²³ Dat de leerlingen hebben geleerd over de achterstand van kennis over het vrouwelijk lichaam blijkt ook uit de focusgroep met de leerlingen. De leerlingen geven namelijk aan dat ze dachten dat evenveel informatie bekend was over vrouwen als over mannen en dat zij nu weten dat dit niet klopt. Ook geeft een leerling hiervoor een verklaring: 'mannen hadden macht, dus zij bepaalden de informatie en daarom was er niet zo veel aandacht voor vrouwen.'¹²⁴ Uit het observatieformulier blijkt daarnaast dat de leerlingen tijdens de lesopstart aangeven dat zij één les seksuele voorlichting

¹²⁰ Zie Bijlage 8: Interview met de docent.

¹²¹ Zie Bijlage 8: Interview met de docent.

¹²² Zie Bijlage 7: Ingevuld observatieformulier.

¹²³ Zie Bijlage 10: Producten van leerlingen.

¹²⁴ Zie Bijlage 9: Focusgroep met leerlingen.

hebben gehad met biologie in de onderbouw van het voortgezet onderwijs en dat zij zich daar weinig van kunnen herinneren.¹²⁵

Uit de producten van de leerlingen blijkt tevens dat de leerlingen sommige vragen fout beantwoorden. Dit kan komen doordat zij de informatie uit de bronnen letterlijk overnemen, zonder deze informatie te vergelijken met de uitleg over de clitoris die op het bronnenblad vermeld staat. Ook blijkt dat de leerlingen sommige informatie zelf aanvullen of verzinnen. Zo schrijven enkele leerlingen op dat tegenwoordig over de clitoris bekend is dat deze nuttig is bij het plassen, maar dit is incorrect en staat niet vermeld in de bronnen. Daarnaast hebben enkele leerlingen opgeschreven dat de gewenste omgang met de clitoris is dat ‘mensen normaal moeten doen’, maar wat dit inhoudt hebben zij niet toegelicht.¹²⁶

Verder blijkt uit het observatieformulier dat de leerlingen tijdens de video aan het einde van de les goed opletten. Af en toe lachen de leerlingen, maar daarna focussen zij zich weer op de video. Hetzelfde geldt wanneer de docent de 3D-clitoris laat zien. Het model is op 1:1 schaal en maakt het volledige orgaan zichtbaar. Eerst lachen de leerlingen een beetje, maar daarna kijken zij naar het model. De docent laat het model in eerste instantie ondersteboven zien.¹²⁷ Dit geeft aan dat de voorkennis van de docent beperkt is. Tijdens de focusgroep geven de leerlingen daarnaast aan dat zij wisten dat de clitoris bestond, maar dat zij dachten dat alleen het zichtbare deel (de glans-clitoris) zo genoemd werd. De drie leerlingen (2 jongens, 1 meisje) wisten niet dat de clitoris een ‘groot orgaan’ is. Dit vonden zij het belangrijkste dat zij hebben geleerd tijdens de les.¹²⁸

¹²⁵ Zie Bijlage 7: Ingevuld observatieformulier.

¹²⁶ Zie Bijlage 10: Producten van leerlingen.

¹²⁷ Zie Bijlage 7: Ingevuld observatieformulier.

¹²⁸ Zie Bijlage 9: Focusgroep met leerlingen.

Hoofdstuk 6: Discussie

In dit hoofdstuk wordt bepaald wat de bevindingen uit het vorige hoofdstuk betekenen voor dit onderzoek, de praktijk en de wetenschap. Hiermee wordt duidelijk waarom het waardevol is om seksuele voorlichting op te nemen in het geschiedenisonderwijs. In dit hoofdstuk worden eerst de aanpassingen aan het ontwerp toegelicht. Vervolgens worden de bevindingen en de theorie in dit hoofdstuk per thema geanalyseerd. De thema's zijn gebaseerd op de opvallende bevindingen uit het vorige hoofdstuk. De thema's zijn: veilig en interactief, vakdidactische doelen, en seksuele voorlichtingsdoelen. Tot slot maak ik duidelijk wat de beperkingen van dit onderzoek zijn en geef ik enkele suggesties voor vervolgonderzoek.

Definitief ontwerp

De evaluatie van de try-out leidt tot verbeteringen aan het ontwerp. De ontwerpcriteria waren leidend in het maken van het ontwerp en uit de evaluatie van het ontwerp blijken geen gewenste wijzigingen aan de ontwerpcriteria. De ontwerpcriteria blijven daarom onveranderd. De

Onderdeel	Verbetering	Reden voor verbetering
Bronnen	Bij de bronnen is aangegeven welke informatie correct is en welke niet.	Leerlingen nemen verkeerde informatie over uit de bronnen.
Werkblad ronde 1	Periode 2, vraag 3 aangepast. Vraag 4 is aangepast en komt terug in ronde 2.	De leerlingen hebben de vraag niet beantwoord. De leerlingen vullen hun antwoord op vraag 4 in op de tijdlijn, zonder te overleggen met de leerlingen die andere periodes hebben bestudeerd.
Werkblad ronde 2	De hoofdvraag is veranderd.	De leerlingen hebben de hoofdvraag niet volledig beantwoord.
Handleiding	Hoofdvraag bespreken. Stappenplan in handleiding met uitleg bij belangrijke bronnen. De termen 'positief' en 'negatief' zijn uitgelegd.	De leerlingen hebben de hoofdvraag niet volledig beantwoord. Uit het interview blijkt dat de handleiding overzichtelijker kan worden opgesteld. Hierbij zijn voorbeelden van het bespreken van belangrijke bronnen gewenst. De leerlingen interpreteren 'positief' en 'negatief' op verschillende manieren.

Tabel 10: Verbeteringen aan het ontwerp

verbeteringen aan het ontwerp zijn af te lezen in *Tabel 10* en de verbeteringen zijn verwerkt in het definitieve ontwerp.¹²⁹

Veilig en interactief

Uit de bevindingen blijkt dat de leerlingen zowel mondeling als schriftelijk tijdens de try-out de teksten uit de bronnen letterlijk hebben overgenomen. In het theoretisch kader is duidelijk geworden dat historische bronnen kunnen dienen als hulpmiddel om op een veilige manier over seksualiteit te praten, vanwege de afstand tussen de leerlingen en het onderwerp die ontstaat door de focus op historische bronnen.¹³⁰ Verder is uit het theoretisch kader gebleken dat de kennis in een les seksuele voorlichting zo feitelijk mogelijk moet zijn, zodat de leerlingen zonder oordelen over seksualiteit kunnen praten.¹³¹ Door dicht bij de bronnen te blijven hebben de leerlingen zonder oordelen over seksualiteit de opdracht kunnen uitvoeren, wat heeft bijgedragen aan de veilige sfeer tijdens de les. Uit literatuur over gevoelige onderwerpen binnen de geschiedenis blijkt daarnaast een verschil tussen 'koude' en 'hete' geschiedenis, waarbij controversiële onderwerpen gezien worden als onderwerpen die 'heet' zijn.¹³² Veugelers en Schuitema bepalen dat onderwerpen controversieel zijn als deze direct de identiteit van de leerlingen raken.¹³³ Uit dit ontwerponderzoek blijkt dat de historische bronnen zorgen voor een focus op bronnenanalyse. Daardoor ligt de focus minder op de seksualiteit van de leerlingen zelf en daarmee ook minder op de identiteit van de leerlingen. In vervolgonderzoek zou onderzocht kunnen worden of historische bronnen over seksualiteit het onderwerp minder 'heet' kunnen maken.

Door de focus op historische bronnen lijkt de focus op vakdidactische doelen groter dan op seksuele voorlichtingsdoelen. Dit lijkt geen beperking, maar juist een meerwaarde van het behandelen van seksualiteit vanuit het geschiedenisonderwijs, omdat de vakdidactische focus zorgt voor een veilige sfeer tijdens de les. In vervolgonderzoek zou een vakoverstijgende samenwerking tussen biologie en geschiedenis geëxploreerd kunnen worden met als doel de balans tussen de vakdidactische doelen van geschiedenis en de doelen omtrent seksuele voorlichting te verbeteren.

¹²⁹ Zie Bijlage 11: Definitief ontwerp.

¹³⁰ Fisher, Grove en Langlands, 'Sex and History', 31.

¹³¹ Seksuelevorming.nl, 'Situaties tijdens het lesgeven'.

¹³² Daniel van Beek, *Werken met koud en heet, een confrontatie met controversieel verleden*, master thesis (Universiteit Utrecht 2022) 7.

¹³³ Veugelers en Schuitema, *Docenten en controversiële issues* 5.

Vanwege het interactieve karakter van de expertopdracht hebben alle leerlingen de bronnen uit hun toegewezen periode verwerkt en in kleine groepen over die bronnen gepraat, waardoor zij pas in de nabespreking klassikaal over seksualiteit hebben gesproken. De leerlingen gaven tevens aan dat zij de expertopdracht een goede werkvorm vonden. De expertopdracht als werkvorm sluit daarnaast aan bij het WHO-beleid over seksuele voorlichting dat is toegelicht in het theoretisch kader. Uit die theorie blijkt namelijk dat leerlingen geactiveerd worden om op een directe manier met de lesinhoud aan de slag te gaan, wanneer deze lesstof op een interactieve manier wordt aangeboden.¹³⁴ Uit het theoretisch kader is verder gebleken dat een leerling-gestuurde nabespreking gewenst is bij seksuele voorlichting.¹³⁵ Bij het beantwoorden van de hoofdvraag in de deelgroepen konden de leerlingen dicht bij de bronnen en de opdracht blijven om zo op een veilige manier over seksualiteit te praten. Daarbij hadden de leerlingen tijdens de afronding van hun opdracht de sturing zelf in handen. Dit is dus een leerling-gestuurde nabespreking binnen de opdracht. De klassikale nabespreking van de opdracht was echter docent-gestuurd en de respons van de leerlingen was daarbij lager dan de docent had gehoopt. Uit het verschil tussen de klassikale nabespreking en de besprekingen in de kleinere groepen blijkt dat leerlingen tijdens deze try-out meer over seksualiteit praatten in kleinere groepen. Het lijkt dus wenselijk om leerlingen tijdens lessen over seksualiteit in kleine groepen en op een interactieve manier te laten werken. De expertopdracht, in combinatie met de bronnen, blijkt passend als geschiedenisles seksuele voorlichting, omdat leerlingen in kleine groepen, interactief en met focus op bronnen op een veilige manier over seksualiteit kunnen praten. Een expertopdracht zou ook bij andere vakken kunnen bijdragen aan een veilige sfeer tijdens een les over seksualiteit.

Verder blijkt uit de bevindingen dat een vaste docent van een klas gerichte keuzes kan maken in het opstellen van de groepjes en in het bepalen van de regels voor de les. Uit het theoretisch kader is gebleken dat een vaste docent vereist is vanwege de gevoeligheid van het onderwerp en uit de bevindingen blijkt dat dit in het geval van de try-out klopt.¹³⁶ Daarnaast is uit het theoretisch kader gebleken dat het belangrijk is dat de docent voorafgaand aan de les bepaalt wat diens grenzen zijn.¹³⁷ Uit de bevindingen blijkt dat de docent dit gedaan heeft en dat

¹³⁴ Federal Centre for Health Education, *Standards for Sexuality Education in Europe* 29.

¹³⁵ Federal Centre for Health Education, *Standards for Sexuality Education in Europe* 29.

¹³⁶ Lozano Parra, Wansink, Bakker en Liere, van, 'Teachers stepping up their game in the face of extreme statements', 226.

¹³⁷ Seksuelevorming.nl, 'Situaties tijdens het lesgeven'.

zij deze grenzen ook heeft kunnen bewaken, bijvoorbeeld doordat zij naar de leerlingen heeft benadrukt dat zij respectvol gedrag van hen verwachtte. Uit de bevindingen blijkt ook dat de docent het positieve gedrag van de klas heeft benoemd en beloond. De band die de docent met de klas heeft is hierdoor zichtbaar, omdat zij een verschil opmerkte tussen de veilige sfeer in deze les ten opzichte van de onveilige en onrustige sfeer tijdens eerdere lessen met deze klas. Deze bevindingen tonen aan dat het zowel belangrijk is om de vaste docent van de klas de les over seksualiteit te laten geven, als om deze docent voorafgaand aan de les te laten nadenken over de groepsindelingen en over diens eigen grenzen. Ook blijkt het belang van het benoemen van de regels die de docent belangrijk vindt en van de verwachtingen die de docent heeft van het gedrag van de leerlingen.

Tot slot blijkt uit de bevindingen dat leerlingen weinig extreme opmerkingen hebben gemaakt tijdens de try-out. De ingeplande tijd om uitspraken van leerlingen te bespreken is daarom niet gebruikt, waardoor de docent een langere pauze heeft kunnen geven aan de leerlingen dan zij had ingepland. Die tijd was aanvankelijk ingepland, omdat uit het theoretisch kader blijkt dat leerlingen in lessen over gevoelige onderwerpen extreme uitspraken kunnen doen.¹³⁸ Enkel aan het begin van de les heeft een leerling een opmerking gemaakt, waarop de docent reageerde dat 'deze taal en dit soort grapjes' niet welkom zijn in haar les. De docent had dit frictiemoment kunnen bespreken, zoals vermeld in de docentenhandleiding, om een leermoment te creëren. De docent echter heeft gekozen voor het bewaken van de veilige sfeer, omdat zij een onveilige sfeer had verwacht tijdens de les. Wanneer de situatie veilig is kan het wel waardevol zijn om de leerlingen te laten exploreren waarom zij zulke opmerkingen maken en wat de betekenis van die opmerkingen is om verduidelijking te geven aan de frictie en aan verschillende perspectieven omtrent seksualiteit.¹³⁹ Uit de bevindingen blijkt daarnaast dat de verwachte onrust nauwelijks plaatsvond. Deze conclusie is echter context-specifiek en daardoor niet te generaliseren. Dat de verwachte onrust afwezig bleef tijdens de try-out kan aan de hand van de bevindingen verklaard worden door de duidelijke regels die de docent heeft gesteld of door de focus op de historische bronnen. Hierdoor wordt duidelijk dat de afwezigheid van extreme uitspraken gedeeltelijk veroorzaakt kan zijn doordat de les gegeven werd door de vaste docent van de klas.

¹³⁸ Lozano Parra, Wansink, Bakker en Liere, van, 'Teachers stepping up their game in the face of extreme statements', 204.

¹³⁹ Lozano Parra, Wansink, Bakker en Liere, van, 'Teachers stepping up their game in the face of extreme statements', 226.

De combinatie van de focus op historische bronnen, de vooraf bepaalde groepsindelingen, de duidelijke regels van de docent, en het interactieve karakter van de expertopdracht blijken te leiden tot een veilige sfeer tijdens de les over de geschiedenis van kennis over de clitoris. Dit is opvallend, omdat deze klas eerder onveilig is gebleken en seksualiteit wordt gezien als een gevoelig onderwerp om te behandelen in de klas. De combinatie van deze aspecten maakt de meerwaarde duidelijk van het opnemen van seksuele voorlichting in het geschiedenisonderwijs.

Vakdidactische doelen

Uit de bevindingen is gebleken dat een deel van de leerlingen de bronnen foutief interpreteert. Een eerste verklaring hiervoor kan zijn dat leerlingen de bronnen niet goed lezen of zelf informatie toevoegen aan de bronnen. Een tweede verklaring kan zijn dat bij de bronnen te weinig context is gegeven. Uit het theoretisch kader is namelijk gebleken dat leerlingen meer moeite hebben met het interpreteren van bronnen wanneer de context mist bij die bronnen.¹⁴⁰ In het ontwerp is daarom op ieder bronnenblad uitgelegd wat de juiste kennis over de clitoris is. Daarmee biedt het ontwerp een context over de clitoris. De manier waarop leerlingen deze context verwerken kan versterkt worden door de seksuele voorlichting die zij hebben gehad bij het vak biologie. In het geval van de try-out hadden de leerlingen echter weinig herinneringen aan die seksuele voorlichting. Hierdoor is hun voorkennis over de clitoris, en daarmee dat deel van de context bij de bronnen, beperkt. Zo lang het aanbieden van seksuele voorlichting in de bovenbouw nog niet verplicht is, zal deze voorkennis bij andere scholen vergelijkbaar zijn.

Het ontwerp biedt daarnaast geen historische contexten. Wel staat bij enkele bronnen contextuele uitleg, maar dit blijft beperkt tot het verduidelijken van de bron. Het niet aanbieden van historische contexten bij de bronnen is een overweging die ik bewust heb gemaakt. De opdracht duurt namelijk tachtig minuten en vraagt aan leerlingen om verschillende teksten te lezen en aan elkaar uit te leggen. De verwachting is dat leerlingen de historische contexten niet willen lezen of door de contexten wel te lezen te weinig tijd hebben tijdens de opdracht. Docenten die willen dat hun leerlingen de bronnen over seksualiteit wel contextualiseren, kunnen dit stimuleren door gebruik te maken van het stappenplan van Tim Huijgen.¹⁴¹ Het is namelijk belangrijk dat foutieve interpretaties worden vermeden, zodat leerlingen de juiste

¹⁴⁰ Nieuwenhuysse, van, Roose en anderen, *Historisch denken over bronnen* 7.

¹⁴¹ Tim Huijgen, 'Boete voor blote benen, contextualiseren in drie stappen' in: *Kleio* 5 (2019) 60, 58-60, aldaar 59.

inhoudelijke kennis meenemen uit de les. Uit de fouten die leerlingen hebben gemaakt bij het interpreteren van de bronnen blijkt dus een gevaar van het behandelen van seksualiteit vanuit het geschiedenisonderwijs, omdat de focus van de les ligt op de historische vaardigheden en niet op de biologische kennis. In het geval van de try-out is dit opgelost door de nabespreking en de video aan het einde van de les. Het is kortom belangrijk dat leerlingen de juiste kennis aanleren en dat de docent in de gaten houdt of dit gebeurt.

Naast het oefenen met bronvaardigheden blijkt uit de bevindingen dat de leerlingen hebben geoefend met het aanwijzen van continuïteiten en veranderingen, zowel tijdens de opdracht als tijdens de nabespreking. Ook hebben de leerlingen door het uitvoeren van de expertopdracht en het maken van de tijdlijn geoefend met multiperspectiviteit. Uit het theoretisch kader is daarover gebleken dat in dit ontwerponderzoek multiperspectiviteit als doel had om aan te tonen dat de clitoris door de geschiedenis heen op verschillende manieren aandacht heeft gekregen. Uit de bevindingen blijkt dat dit doel is bereikt, omdat de leerlingen tijdlijnen hebben gemaakt waarin verschillende breekpunten en perspectieven zichtbaar zijn. Daarnaast was de verwachte meerwaarde van dit ontwerp dat leerlingen zouden leren over de totstandkoming van de huidige perspectieven op seksualiteit. Daarover is uit de bevindingen gebleken dat leerlingen hebben geleerd dat kennis, in dit geval over seksualiteit, veranderlijk is, omdat leerlingen aangeven dat de kennis over de clitoris in de geschiedenis afhankelijk was van de machtspositie van mannen of vrouwen en van andere socioculturele factoren. Hiermee trekken de leerlingen epistemologische conclusies, waardoor dit ontwerp heeft bijgedragen aan het besef dat geschiedenis een construct is en dat kennis over een onderwerp afhankelijk is van de context waarin het onderwerp bestudeerd wordt. Hiermee raakt dit ontwerponderzoek aan de temporele kaders die zijn vastgesteld door dr. Bjorn Wansink et al.¹⁴² In vervolgonderzoek kan onderzocht worden of het waardevol is om in een geschiedenisles over seksualiteit een focus te leggen op de verschillen tussen de temporele kaders, zodat de epistemologische conclusies expliciet worden voor leerlingen.

Doorgaand op de vakdidactische doelen blijkt dat de docent tijdens de les sturing heeft gegeven aan welke vaardigheden zij bewust maakte aan de leerlingen en welke niet. Dit betekent dat de docent keuzes kan maken in welke vaardigheid de grootste focus krijgt. Op die manier kan

¹⁴² Bjorn Wansink, Sanne Akkerman, Itzél Zuiker en Theo Wubbels, 'Where does teaching multiperspectivity in history education begin and end? An analysis of the uses of temporality', *Theory & Research in Social Education*, 46 (2018) 4, 495–527, aldaar 499.

de docent de opdracht laten aansluiten op diens vakdidactische doelen. Hiermee biedt de opdracht een goede oefening voor leerlingen om de eindtermen met betrekking tot bronvaardigheden, multiperspectiviteit en continuïteit-verandering te behalen. Hoewel seksuele voorlichting niet is opgenomen in het curriculum van het geschiedenisonderwijs, kunnen docenten het ontwerp dus wel gebruiken om aan domein A van de eindtermen te voldoen.

Deze focus op de vakdidactische doelen kan invloed hebben op het behalen van de doelen omtrent seksualiteit. Zo blijkt uit de bevindingen dat de leerlingen de bronteksten letterlijk overnemen. Dit is bevorderlijk voor de bronvaardigheid van de leerlingen, en dus voor het behalen van vakdidactische doelen, maar zorgt er ook voor dat de leerlingen minder zelfstandig hebben nagedacht over seksualiteit. Het spanningsveld tussen de vakdidactische doelen en de doelen van seksuele voorlichting wordt tevens benadrukt door de verschillende manieren waarop leerlingen een bron als positief of negatief interpreteren, zoals blijkt uit de bevindingen. Uit het verschil van interpretatie blijkt namelijk dat of een bron positief, of negatief, is vanuit bronvaardigheid afhankelijk is van de toon van de bron en of de auteur van de bron een duidelijke mening laat doorschemeren. Vanuit seksuele voorlichtingsdoelen is een bron echter positief wanneer de inhoud van de bron een correcte beschrijving biedt van de clitoris. Door aan leerlingen te vragen of de bronnen positief of negatief zijn ontstaat dus een botsing tussen de vakdidactische doelen en de seksuele voorlichtingsdoelen.

Door de focus op continuïteit en verandering zijn de leerlingen daarnaast meer bezig geweest met veranderingen in de visies op de clitoris tijdens verschillende periodes, maar minder met wat de daadwerkelijke functie van het orgaan is. In een geschiedenisles over seksualiteit ligt de focus namelijk op historische kennis en historische vaardigheden en dit heeft invloed op de seksuele voorlichtingsdoelen. Dat blijkt uit de vaardigheden die centraal staan en uit de kennis die de leerlingen op doen tijdens de les. Het is daarom belangrijk dat deze expertopdracht dient als een aanvulling op het huidige aanbod seksuele voorlichting en dat deze niet gebruikt wordt als vervanging van de uitleg van een deskundige over de clitoris. De vakspecifieke aanpak van een geschiedenisles over seksualiteit schiet niet tekort wanneer de meer algemene doelen van seksuele voorlichting al behaald worden in andere seksuele voorlichting, bijvoorbeeld bij biologie.

Seksuele voorlichtingsdoelen

Uit de bevindingen blijkt dat de leerlingen tijdens de try-out hebben aangegeven dat zij één les seksuele voorlichting hebben gehad. Deze les vond plaats bij het schoolvak biologie in de onderbouw. Door de geschiedenisles over visies op de clitoris hebben deze leerlingen een tweede keer les over seksualiteit gehad. Dit draagt bij aan het gewenste doorlopende karakter van seksuele voorlichting dat in het theoretisch kader is behandeld. Het belang van het doorlopend aanbieden van seksuele voorlichting blijkt ook uit de bevindingen, omdat de docent de 3D-clitoris ondersteboven aan de klas heeft gepresenteerd. Hieruit blijkt dat het niet vanzelfsprekend is dat vrouwen weten hoe hun seksuele organen eruitzien. Door het veilige karakter van de expertopdracht in combinatie met de focus op de historische bronnen praatten de leerlingen over de clitoris tijdens de try-out. Daarmee draagt seksuele voorlichting vanuit het geschiedenisonderwijs bij aan het normaliseren van het gesprek over seksualiteit. Uit de bevindingen blijkt daarnaast dat de leerlingen voorafgaand aan de les weinig kennis hadden over de clitoris en na de les wel kennis hadden over het orgaan. Dit ontwerp draagt dus bij aan de bekendheid van de clitoris onder zowel mannelijke als vrouwelijke leerlingen én docenten en heeft daarom, naast vakdidactische doelen, ook seksuele voorlichtingsdoelen bereikt.

Het doel omtrent seksualiteit in dit ontwerponderzoek was om leerlingen te laten nadenken over de achterstand in kennis omtrent het vrouwelijk lichaam door de leerlingen een opdracht te laten uitvoeren over de geschiedenis van kennis over de clitoris. Het inhoudelijke doel was dat de opdracht leerlingen zou leren dat de ontwikkeling van kennis over de clitoris geen lineair proces is. Uit de bevindingen blijkt geschiedenisonderwijs geschikt om leerlingen te leren over de kennisachterstand over de clitoris en de manier waarop die kennis is ontwikkeld. Op deze manier draagt het geschiedenisonderwijs bij aan het verbreden van begrip over op welke manier de kennisachterstand ten opzichte van de clitoris is ontstaan. In breder opzicht verbreedt geschiedenisonderwijs over seksualiteit het besef dat het gesprek over seksualiteit van alle tijden is. Dit betekent dat het mogelijk is om doelen omtrent seksualiteit te behalen in een geschiedenisles. De doelen omtrent seksualiteit die behaald worden dankzij het geschiedenisonderwijs zijn echter vakspecifiek; de inhoudelijke focus ligt op de geschiedenis van seksualiteit. Hiermee schiet het geschiedenisonderwijs tekort om de doelstellingen van seksuele voorlichting over de biologische aspecten van seksualiteit te behalen. Dit betekent dat seksuele voorlichting opnemen in het geschiedenisonderwijs niet bedoeld is ter vervanging van andere vormen van seksuele voorlichting. Tevens moet seksuele voorlichting ook niet enkel vanuit het

vak biologie gegeven worden, maar is een vakoverstijgende benadering of schoolbreed aanbod van seksuele voorlichting gewenst. Het geschiedenisonderwijs biedt daarbij kansen om kennis over de geschiedenis van seksualiteit te vergroten en om over de totstandkoming van kennis omtrent seksualiteit te onderwijzen.

Deze scriptie draagt bij aan het huidige aanbod seksuele voorlichting en geschiedenisdidactiek, omdat aan de hand van de bevindingen en het theoretisch kader blijkt dat het ontwerp inzetbaar is in het voortgezet onderwijs om zowel vakdidactische doelen als seksuele voorlichtingsdoelen te behalen. De interactieve expertopdracht zorgt er namelijk voor dat alle leerlingen de inhoud van historische bronnen over de clitoris op een veilige manier aan elkaar kunnen uitleggen en dat de leerlingen zich bezighouden met multiperspectiviteit. De focus op de historische bronnen zorgt daarnaast voor een veilige sfeer in de les. De uitgeprobeerde vakdidactische elementen blijken dus inzetbaar voor seksuele voorlichting, waardoor duidelijk wordt dat het schoolvak geschiedenis een relevante benadering van seksuele voorlichting kan bieden. Deze scriptie draagt tevens bij aan het normaliseren van gesprekken over seksualiteit door een stap te maken in het frequent en divers aanbieden van seksuele voorlichting.

Beperkingen

In dit onderzoek hebben enkele factoren invloed gehad op de bevindingen en conclusies. Een van de beperkingen is de beperkte omvang van het onderzoek. Ik heb het ontwerp slechts in één klas kunnen uitvoeren. Daardoor zijn de datasets in dit onderzoek te beperkt om generaliseerbare bevindingen op te leveren.

Een andere beperking van dit onderzoek is dat de verzameling van de datasets is beïnvloed door toevalligheden. Zo zorgde de samenstelling van de klas (20 jongens, 6 meisjes) en de eerdere ervaringen met deze klas dat de docent het meest gefocust was op de veiligheid in de klas. Ook is de school en de omgeving bepalend voor het wereldbeeld van de leerlingen en hoe zij naar seksualiteit en diversiteit kijken. De focusgroep van drie leerlingen is ook op toevallige wijze ontstaan, doordat dit de drie leerlingen waren die aan het einde van de les nog in het lokaal waren. Binnen de context van de try-out heeft het ontwerp echter geleid tot een les die door de leerlingen, de docent en door mijzelf positief ervaren is en waarin verschillende vakdidactische doelen en seksuele voorlichtingsdoelen zijn bereikt. Het is mijn verwachting dat de les ook in andere contexten succesvol zal zijn, maar vanwege de beperkte omvang van dit onderzoek is dat niet met zekerheid te zeggen.

Vervolgonderzoek

Uit de discussie blijkt dat het schoolvak geschiedenis bruikbaar is om seksualiteit te behandelen. Deze scriptie geeft aanleiding tot vervolgonderzoek naar hoe seksuele voorlichting kan worden aangeboden aan de hand van het schoolvak geschiedenis door andere historische onderwerpen uit te werken tot lesmateriaal. Deze historische onderwerpen zouden in vervolgonderzoek aan de hand van de zeven ontwerpcriteria uit deze scriptie verwerkt kunnen worden tot een geschiedenisles over seksualiteit. Uit deze scriptie blijkt daarnaast dat multiperspectiviteit, bronvaardigheid en continuïteit-verandering inzetbaar zijn in een les seksuele voorlichting. In vervolgonderzoek kan onderzocht worden welke andere vakdidactische elementen van geschiedenis bruikbaar zijn in een les seksuele voorlichting, zoals bijvoorbeeld contextualiseren.

Uit het verschil tussen de klassikale nabespreking en het overleggen in kleine groepen blijkt dat leerlingen tijdens deze try-out meer over seksualiteit praatten in kleinere groepen. Vervolgonderzoek kan hierop doorpakken door te onderzoeken of de openheid van het gesprek over seksualiteit afhankelijk is van de groepsgrootte. Hieruit zou ook kunnen blijken dat het gesprek over seksualiteit bepaald wordt door andere factoren, zoals de focus op historische bronnen.

Deze scriptie had als doel om vanuit het schoolvak geschiedenis bij te dragen aan een doorlopend en breed aanbod seksuele voorlichting. Middels het ontwerp is dit doel vanuit de geschiedenisdidactiek behaald. In een grootschalig vervolgonderzoek kan worden onderzocht of het taboe op praten over seksualiteit verdwijnt en de kennis over seksualiteit vergroot wanneer seksuele voorlichting op een meer doorlopende manier en bij meerdere vakken wordt aangeboden. Daarbij kan dit onderzoek breder aantonen dat seksuele voorlichting niet enkel plaats heeft bij het vak biologie, maar dat seksualiteit een serieus thema is dat in bijna ieder schoolvak een aandachtspunt kan zijn. Hiervoor is het nodig dat meerdere schoolvakken gaan bijdragen aan een doorlopende en brede seksuele voorlichting op het voortgezet onderwijs. De masterscriptie van Jip Nannes is een onderzoek naar hoe seksuele voorlichting kan worden aangeboden vanuit de kunstgeschiedenis en het vak CKV. Uit dit onderzoek blijkt dat hedendaagse kunst inzetbaar is in lessen over seksuele vorming.¹⁴³ Zowel geschiedenis als kunst blijken dus bruikbaar in het aanbieden van seksuele voorlichting. In vervolgonderzoek kan

¹⁴³ Jip Nannes, *Kunstdocent: doe eens iets/meer met seks! Hoe kunstonderwijs kan bijdragen aan de seksuele vorming van de bovenbouw-leerling*, master thesis (Utrecht, juni 2023) 60.

daarom verder onderzocht worden welke andere schoolvakken inzetbaar kunnen zijn om seksualiteit te behandelen.

Daarnaast kan worden onderzocht op welke manier seksuele voorlichting vakoverstijgend kan worden aangeboden. In deze scriptie was bijvoorbeeld overlap tussen biologie en geschiedenis aanwezig, waardoor het ontwerp als vakoverstijgend project kan worden aangeboden. Het is relevant om te onderzoeken welke andere vakoverstijgende projecten omtrent seksuele voorlichting nuttig zijn, zodat deze ook kunnen bijdragen aan het doel om seksuele voorlichting door de gehele school aan te bieden.

Hoofdstuk 7: Conclusie

In deze masterscriptie is geëxploreerd op welke manier het geschiedenisonderwijs kan bijdragen aan een breed en doorlopend aanbod seksuele voorlichting op het voortgezet onderwijs. Uit het theoretisch kader is gebleken dat de WHO en expertisecentrum Rutgers pleiten voor een doorlopend, interdisciplinair en divers aanbod seksuele voorlichting. Ook stelt de WHO vast dat seksuele voorlichting een interactief karakter moet hebben. Door seksuele voorlichting in het geschiedenisonderwijs op te nemen sluit deze scriptie aan bij de visies van de WHO en Rutgers. Uit Unesco-beleid is tevens gebleken dat seksuele voorlichting jongeren kan leren over genderongelijkheid in de samenleving. Voor het ontwerp van dit onderzoek is daarom gekozen voor het thema 'de geschiedenis van kennis over de clitoris'.

Daarnaast bleken multiperspectiviteit en continuïteit-verandering bruikbare vakspecifieke concepten in het ontwerp om leerlingen te leren dat de ontwikkeling van kennis over de clitoris geen lineair proces was. Tot slot bleek uit de theorie van Fisher et al. dat bronvaardigheid een belangrijk element is in een geschiedenisles over seksualiteit. Uit het theoretisch kader zijn zeven ontwerpcriteria voortgekomen die leidend zijn geweest in het maken van het ontwerp. Deze ontwerpcriteria, die zijn weergegeven in *Tabel 11* (op pagina 58), vormen tevens een uitwerking van de onderzoeksvraag van dit ontwerponderzoek. Deze onderzoeksvraag luidt: *Wat zijn de kenmerken van een expertopdracht over de geschiedenis van kennis over de clitoris die bijdraagt aan het aanbod seksuele voorlichting op het voortgezet onderwijs, waarin vwo 4/5-leerlingen oefenen met historische bronnen, multiperspectiviteit en continuïteit-verandering?*

Het eerste ontwerp is voorgelegd aan een focusgroep bestaande uit een vakdidacticus en docenten die een masteronderzoek doen. Naar aanleiding van de feedback die hieruit naar voren kwam is het ontwerp herzien en uitgetoetst in een vwo-5 klas. De evaluatie van de try-out laat zien dat geschiedenisonderwijs een bruikbare benadering van seksuele voorlichting biedt. Dit komt onder andere doordat de focus op de historische bronnen ervoor zorgt dat leerlingen de informatie uit de bronnen kunnen overnemen zonder die informatie te relateren aan hun eigen seksualiteit, waardoor de leerlingen op een veilige manier over seksualiteit kunnen praten. Dit is een aanvulling op de theorie van Fisher et al., waarin gesteld wordt dat historische bronnen leiden tot afstand en daardoor zorgen voor veiligheid. Die veiligheid is tijdens de try-out gebleken uit de afwezigheid van vervelende opmerkingen en uit de evaluatie met de docent en enkele leerlingen.

Daarnaast blijkt uit de evaluatie van de try-out dat temporele multiperspectiviteit is bereikt, doordat het ontwerp een expertopdracht is waarbij leerlingen perspectieven uit verschillende periodes vergelijken. Tevens is geoefend met continuïteit-verandering doordat de leerlingen een tijdlijn hebben gemaakt, waardoor zij duidelijke breekpunten in de geschiedenis van kennis over de clitoris hebben kunnen aanwijzen. Het oefenen met historische vaardigheden door een opdracht uit te voeren over de geschiedenis van kennis over de clitoris zorgt er verder voor dat de leerlingen inzicht hebben gekregen in het ontstaan van de achterstand in kennis over het vrouwenlichaam. Hierdoor heeft deze scriptie zowel vakdidactische doelen uit domein A als seksuele voorlichtingsdoelen behaald met een ontwerp dat direct inzetbaar is in het voortgezet onderwijs.

Het risico van seksuele voorlichting opnemen in het geschiedenisonderwijs is dat de focus van het ontwerp ligt op het behalen van vakdidactische doelen, waardoor de focus op het behalen van seksuele voorlichtingsdoelen kleiner wordt. Hierdoor is het belangrijk dat het ontwerp uit deze scriptie niet dient als vervanging van, maar als aanvulling op de huidige seksuele voorlichtingen op het voortgezet onderwijs. Deze scriptie heeft namelijk aangetoond dat het opnemen van seksuele voorlichting in het geschiedenisonderwijs haalbaar en waardevol is voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. Tijdens de geschiedenisles seksuele voorlichting beschrijven enkele leerlingen dat de gewenste omgang met de clitoris is dat 'mensen normaal moeten doen'. Het is aan docenten om leerlingen te leren hoe dat 'normaal doen' eruit ziet door leerlingen schoolbreed les te geven over seksualiteit, het gesprek over seksualiteit te normaliseren en daarmee de schaamte omtrent seksualiteit voorbij te gaan.

1. Het ontwerp moet gericht zijn op bovenbouw-leerlingen en seksuele voorlichting vanuit het schoolvak geschiedenis benaderen door meerdere periodes aan bod te laten komen.
2. Het ontwerp moet een interactief karakter hebben door gebruik te maken van activerende didactiek met gedeelde sturing, een zichtbaar leerproces en een duidelijk eindproduct.
3. Het ontwerp moet leerlingen stimuleren hun bronvaardigheden te verbeteren door systematische vragen te stellen over de bronnen.
4. Het ontwerp moet temporele multiperspectiviteit versterken door aan de hand van vier periodes met duidelijke breekpunten oefening te bieden aan de vaardigheid continuïteit en verandering.
5. Het ontwerp moet ruimte bieden om in een veilige sfeer extreme uitspraken te bespreken, zodat de docent leerlingen kan vragen hun uitspraken te onderbouwen, verduidelijking kan geven aan verschillende perspectieven of inzicht kan geven in het verschil tussen feiten en meningen.
6. Het ontwerp moet worden uitgevoerd door de vaste docent van een klas, omdat door de gevoeligheid van het onderwerp een vertrouwensband met de klas vereist is.
7. Het ontwerp moet leerlingen stimuleren na te denken over het ontstaan van de achterstand van kennis over het vrouwelijk lichaam door als onderwerp 'de geschiedenis van kennis over de clitoris' te hebben.

Tabel 11: Definitieve ontwerpcriteria

Literatuurlijst

Literatuur

Akkerman, Sanne F. en Bakker, Arthus, 'Boundary crossing and boundary objects', *Review of Educational Research* 81 (2011) 2, 132-169.

Andro, Armelle en Lesclingand, Marie, 'Female Genital Mutilation : Overview and Current Knowledge', *Population* 71 (2016) 2, 216-296.

Bazeley, Patricia, *Qualitative Data Analysis: Practical Strategies* (2013).

Blankaart, Stephen, *De Nieuwe Hervormde Anatomie, ofte ontleding des menschen lichaam.* (Amsterdam: Jan ten Hoorn 1686).

Bongardt, Daphne van de, Mouthaan, Ineke en Bos, Henny, 'Seksuele en relationele vorming in het voortgezet onderwijs', in: *Pedagogiek* 29 (2009) 1, 60-77.

Bonjour, Maeve en Vugt, Ineke van der (Rutgers), *Comprehensive Sexuality Education: knowledge file* (Utrecht 2018).

Chinelli, Alice, Salfa, Maria en anderen, 'Sexuality education in Italy 2016-2020 : a national survey investigating coverage, content and evaluation of school-based educational activities', in: *Sex Education* (25 okt. 2022) 1-13.

Chromy, James, 'Survey Sampling', in: Judith Green e.a.(red.), *Handbook of Complementary Methods in Education Research* (Mahwah 2006) 641-654.

Colson, M., 'Female orgasm: Myths, facts and controversies', in: *Sexologies* 19 (2010) 8-14.

Criado-Perez, Caroline, *Invisible Women: exposing data bias in a world designed for men* (Londen 2019).

Cumper, Peter, Adams, Sarah, Onyejekwe, Kerry en O'Reilly, Michelle, 'Teachers' perspectives on relationships and sex education lessons in England', in: *Sex Education* (2 feb. 2023) 1-17.

Di Marino, Vincent en Lepidi, Hubert E-Marie, *Anatomic Study of the Clitoris and the Bulbo-Clitoral Organ* (2014).

Drie, Jannet van en Boxtel, Carla van, 'Historical Reasoning: Towards a Framework for Analyzing Students' Reasoning about the Past', *Educational Psychology Review* (2008) 20, 87-110.

DUO Onderwijsonderzoek en Advies, 'Rapportage, Onderzoek: Relationele en seksuele vorming in het VO' (jan. 2022).

Federal Centre for Health Education (BZgA), *Standards for Sexuality Education in Europe, A framework for policy makers, educational and health authorities and specialist* (Cologne 2010).

Fisher, Kate, Grove, Jen en Langlands, Rebecca, "Sex and History': Talking with objects from the past', in: *The Palgrave Handbook of Sexuality Education* (2018) 29-52.

Flokstra, J., *Activerende werkvormen* (Enschede 2006).

Grever, Maria en Boxtel, Carla van, *Verlangen naar tastbaar verleden: Erfgoed, onderwijs en historisch besef* (Hilversum 2014).

Hollewand, Karen, 'De complete clitoris: ontdekt, vergeten en geneerd?', *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 29 (sep 2022) 1, 179-216.

Huijgen, Tim, 'Boete voor blote benen, contextualiseren in drie stappen' in: *Kleio* 5 (2019) 60, 58-60.

Ketting, Evert en Ivanova, Olena (Federal Centre for Health Education, BZgA), *Sexuality Education in Europe and Central Asia: State of the Art and Recent Developments, an Overview of 25 Countries* (Cologne 2018).

Koerber, Amy, *From Hysteria to Hormones: A rhetorical history* (Pennsylvania 2018).

Lauwers, Luc, Giacometti, Giulia en Klaassen-Hulst, Marjolein (Rutgers), *Manifest voor betere seksuele vorming* (2022).

Lozano Parra, Saro en Wansink, Bjorn, 'Multiperspectivity in History Education', in: *Bloomsbury History: Theory and Method* (London 2022).

Lozano Parra, S., Wansink, B. G. J., Bakker, C., en Liere, L. M. van, "Teachers stepping up their game in the face of extreme statements: A qualitative analysis of educational friction when teaching sensitive topics', in: *Theory & Research in Social Education* 51 (2023) 2, 201-232.

Nannes, Jip, *Kunstdocent: doe eens iets/meer met seks! Hoe kunstonderwijs kan bijdragen aan de seksuele vorming van de bovenbouw-leerling*, master thesis (Utrecht, juni 2023).

Nieuwenhuysse, Karel van, Roose, Hanne en anderen, *Historisch denken over bronnen: aan de slag in het geschiedenisonderwijs* (2016 Den Haag).

O'Connell, Helen, Hutson, John, Anderson, Colin en Plenter, Robert, 'Anatomical Relationship between Urethra and Clitoris', in: *The Journal of Urology* 159 (Juni 1998) 6, 1892-1897.

Picken, Natalie, European Commission, *Sexuality education across the European Union: an overview* (Luxembourg, November 2020).

Plomp, Tjeerd en Nieveen, Nienke, *Educational Design Research* (2013).

Rijksoverheid, *Kerndoelen onderbouw voortgezet onderwijs* (17-9-2010).

Tuithof, Hanneke, 'Hoofdstuk 5: Activerende didactiek voor de Mens en Maatschappijvakken, kenmerken en principes en werkvormen', (Concept, versie 8-9-2022).

Tuithof, Hanneke, 'Iedere leerling een eigen puzzelstukje: de werkvorm 'experts' als alternatief voor de klassikale les', *Kleio* (2006) 6, 5-8.

UNESCO, *International technical guidance on sexuality education, an evidence-informed approach* (2018).

Verhoeven, Nel, *Wat is onderzoek? Praktijkboek voor methoden en technieken* (Amsterdam 2018).

Vesalii, Andreae, *Opera Omnia Anatomica & Chirurgica*. Cura Hermanni Boerhaave & Bernhardi Siegfried Albini (1725).

Veugelers, Wiel en Schuitema, Jaap, *Docenten en controversiële issues, Levensbeschouwelijke en politieke thema's in de schoolvakken biologie en geschiedenis* (Amsterdam 2013).

Wansink, Bjorn, Akkerman, Sanne, Zuiker, Itzél en Wubbels, Theo, 'Where does teaching multiperspectivity in history education begin and end? An analysis of the uses of temporality', *Theory & Research in Social Education*, 46 (2018) 4, 495-527.

Wilschut, Arie, Straaten, Dick van en Riessen, Marcel van, *Geschiedenisdidactiek: Handboek voor de vakdocent* (2016).

Websites

AT5, 'Clitoris niet volledig afgebeeld in alle biologieboeken: "vergroot taboe op vrouwelijke seksualiteit"' (versie 8 december 2022) <https://www.at5.nl/artikelen/217871/clitoris-niet-volledig-afgebeeld-in-alle-biologieboeken-vergroot-taboe-op-vrouwelijke-seksualiteit> (2 mei 2023).

Atria, 'Sprekers Wat een Stuk!', <https://atria.nl/cat/sprekers-wat-een-stuk/#:~:text=Op%2014%20februari%202023%20organiseren,over%20beeldvorming%2C%20seksualiteit%20en%20inclusie> (2-5-2023).

Examenblad.nl, 'Geschiedenis vwo' (Examenprogramma geschiedenis vwo 2024) <https://www.examenblad.nl/2024/vwo/vakken/maatschappijvakken/geschiedenis-vwo> (20 september 2023).

NOS, 'Manifest over seksuele voorlichting: onderwijs moet mee met veranderde tijden' (3 oktober 2022), <https://nos.nl/artikel/2446893-manifest-over-seksuele-voorlichting-onderwijs-moet-mee-met-veranderde-tijden> (2 mei 2023).

NOS, 'Seksuologe Ellen Laan weet wat ze wil: "De clitoris in de biologieboeken"' (28/09/2021) <https://nos.nl/regio/noord-holland/artikel/181509-seksuologe-ellen-laan-weet-wat-ze-wil-de-clitoris-in-de-biologieboeken> (2-5-2023).

Rijksmuseum, 'Anatomische afbeelding van de clitoris, de vagina en de uterus, Hendrik Bary, after Reinier de Graaf, 1672' <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.75527> (3-7-2023).

Ruiter, Marieke de, 'Seksuele voorlichting? Praat niet alleen over soa's en zwangerschappen, maar ook over de clitoris' (9 oktober 2019), <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/seksuele-voorlichting-praat-niet-alleen-over-soa-s-en-zwangerschappen-maar-ook-over-de-clitoris~bb08a406/> (2 mei 2023).

Seksuelevorming.nl, 'Situaties tijdens het lesgeven', <https://seksuelevorming.nl/onderwijssoorten/voortgezet-onderwijs/situaties-tijdens-het-lesgeven/> (20 september 2023).

Seksuelevorming.nl, 'Weerbaarheid' <https://seksuelevorming.nl/onderwerpen/weerbaarheid/#:~:text=%E2%80%9CJe%20bent>

[%20seksueel%20weerbaar%20als, en%20de%20gevolgen%20daarvan.%E2%80%9D%E2%80%9D](#) (29-6-2023).

Vinney Cynthia, 'Likert Scale. What is it and how to use it?' (versie 3 juni 2019),
<https://www.thoughtco.com/likert-scale-4685788> (20 september 2023).

Bijlagen

Bijlage 1: De (her)ontdekkingen van de clitoris: een historiografie

De geschiedenis van kennis over de clitoris blijkt een relevant onderwerp te zijn voor dit ontwerponderzoek.¹⁴⁴ Om die reden is het belangrijk om de historiografie van de (her)ontdekkingen van de clitoris te onderzoeken. De geschiedenis van kennis over de clitoris begint in de oudheid. In bronnen uit de oudheid wordt de clitoris genoemd, al dan niet altijd expliciet met die term. Aristoteles (384-322 v.Chr.) schrijft over de lichamelijke plek van vrouwelijk genot, die volgens hem overeenkomt met de eikel van het mannenlichaam.¹⁴⁵ Over die plek van genot beschrijft hij – naast een aantal onwaarschijnlijkheden – een aantal bevindingen waarvan tegenwoordig bekend is dat ze ongeveer kloppen. Hij beschrijft dat vrouwen een kanaal hebben, zoals mannen een penis hebben, maar dat dit bij vrouwen binnenin het lichaam zit. Ook beschrijft hij dat het vrouwelijke orgaan opgezwollen raakt wanneer zij opgewonden zijn.¹⁴⁶ Enkele eeuwen later – rond de eerste en tweede eeuw n.Chr. – beschrijft de Griekse arts Soranos van Ephesus de vrouwelijke genitaliën en gebruikt daarbij de term ‘kleitoris’. Hij beschrijft het orgaan als twee vleugels of schaamlippen die aan de bovenkant eindigen met de clitoris (kleitoris). Hoewel Soranos de interne en externe organen door de war haalt, geeft hij wel een correcte beschrijving van de plaats van de (glans)clitoris. Dit geldt ook voor Rufus van Ephesus – tijdgenoot van Soranos – die de term ‘clitoris’ bevestigt en daar een erotische betekenis aan geeft.¹⁴⁷

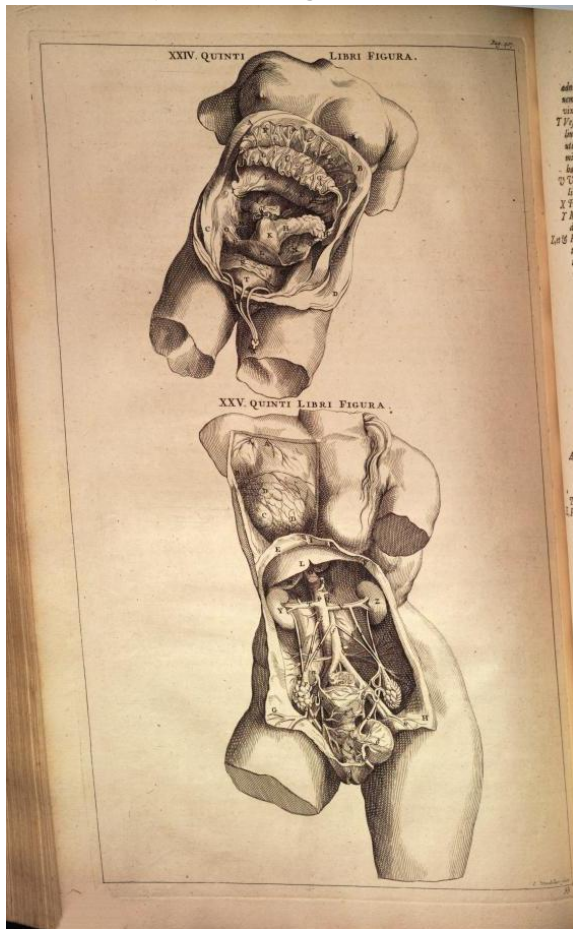
¹⁴⁴ Zie 3.1 context: onderwerp van de les.

¹⁴⁵ Hollewand, ‘De complete clitoris’, 184.

¹⁴⁶ Vincent Di Marino en Hubert E-Marie Lepidi, *Anatomic Study of the Clitoris and the Bulbo-Clitoral Organ* (2014) 2.

¹⁴⁷ Di Marino en Lepidi, *Anatomic Study of the Clitoris* 2.

Nog steeds in de Oudheid, aan het einde van de tweede eeuw n.Chr, doet de arts Claudius Galenus onderzoek naar de theorieën van Hippocrates. Hij noemt de clitoris niet, maar beschrijft dat de vrouwelijke genitaliën vergelijkbaar waren met de mannelijke geslachtsdelen, maar dan binnenin het lichaam gepositioneerd, in plaats van daarbuiten. Galenus kreeg veel bekendheid en door de afwezigheid van de clitoris in zijn werken, werd dit orgaan minder bekend. Toch benoemen verschillende artsen en andere wetenschappers het vrouwelijke orgaan. Dr. Karen Hollewand, die gespecialiseerd is in de cultuurgeschiedenis van seksualiteit, stelt dat de clitoris in de periode na de oudheid echter niet meer gekoppeld wordt aan vrouwelijke opwinding, maar voornamelijk aan – volgens de artsen – immoreel gedrag.¹⁴⁸ Volgens dr. Vincent Di Marino en dr.

Afbeelding 2: Anatomie van een vrouw uit de vertaalde en latere versie van Vesalius' *Humani Corporis Fabrica*. (Andreae Vesalii, *Opera Omnia Anatomica & Chirurgica*. Cura Hermanni Boerhaave & Bernhardi Siegfried Albini 1725.)

Hubert Lepidi geldt in de middeleeuwen echter het volgende medische advies – dat geaccepteerd werd door de Katholieke Kerk – om de kans op zwangerschappen te vergroten: “Before the sexual intercourse, the husband shall delicately rub the button of love with a finger moistened with perfumed oil, in a circular motion”.¹⁴⁹ Hieruit blijkt dat over de clitoris, al dan niet met die term beschreven, in de middeleeuwen de bewering bekend is dat stimulatie daarvan de kans op zwangerschappen zou vergroten. In deze historiografie zal blijken dat deze bewering niet waar is.

In de zestiende en zeventiende eeuw ontstaat hernieuwde interesse in het vrouwelijk lichaam. Tijdens de renaissance besteedt de beroemde anatomist Andreas Vesalius echter nog geen aandacht aan de vrouwelijke genitaliën. Zelfs het zichtbare gedeelte van de clitoris beschrijft hij niet in zijn *humani corporis fabrica* in 1543.¹⁵⁰ Uit

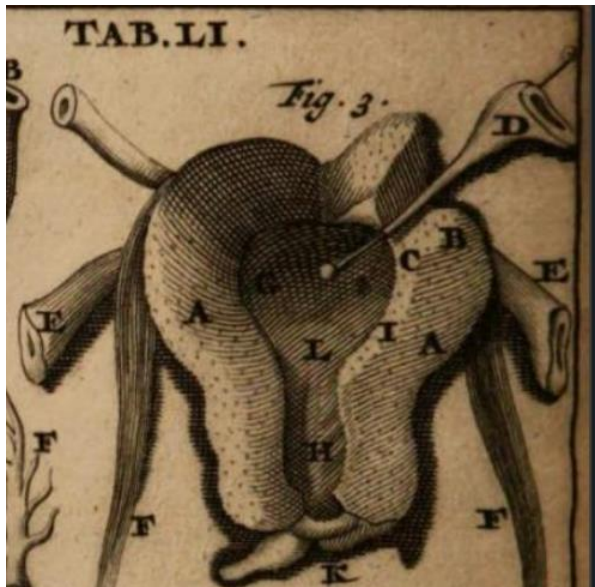
¹⁴⁸ Hollewand, 'De complete clitoris', 184.

¹⁴⁹ Di Marino en Lepidi, *Anatomic Study of the Clitoris* 4.

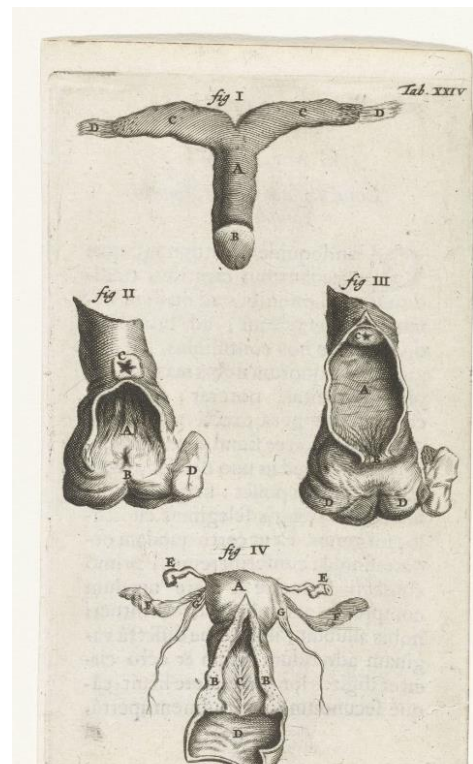
¹⁵⁰ Di Marino en Lepidi, *Anatomic Study of the Clitoris* 6.

een latere versie van dit boek van Vesalius – dat opvallend correcte anatomische tekeningen en beschrijvingen bevat – is in *Afbeelding 2* te zien hoe hij het vrouwenlichaam heeft afgebeeld, zonder enige focus op de genitaliën.¹⁵¹ In 1559 identificeert de Italiaanse chirurg Realdo Colombo, tijdgenoot van Vesalius, de clitoris officieel. Hij beschrijft het seksuele genot dat vrouwen konden hebben als de clitoris werd aangeraakt. Colombo claimt de ontdekking van de clitoris in deze periode, maar achteraf blijkt dat meerdere wetenschappers het orgaan al noemen in hun werken, zoals Gabriele Falloppio (1523-1562) en Charles Estienne (1504-1564).¹⁵²

Na de wetenschappers die de clitoris gedeeltelijk beschrijven in de zestiende eeuw, wordt de clitoris langzaam vaker erkend en beschreven in wetenschappelijke boeken. De Nederlandse Reinier de Graaf publiceert in 1672 zijn werk over de vrouwelijke genitaliën, waarin hij de clitoris nauwkeurig beschrijft. Hij beschrijft de interne en externe onderdelen van de clitoris en noemt als eerste de zwellichamen die een groot onderdeel vormen van het orgaan.¹⁵³ Ook beschrijft De Graaf dat de clitoris op kan zwellen wanneer de vrouw opgewonden raakt.¹⁵⁴ *Afbeelding 3* laat de

Afbeelding 4: figuur 3 uit De Nieuwe Hervormde Anatomie (S. Blankaart 1686) p555.

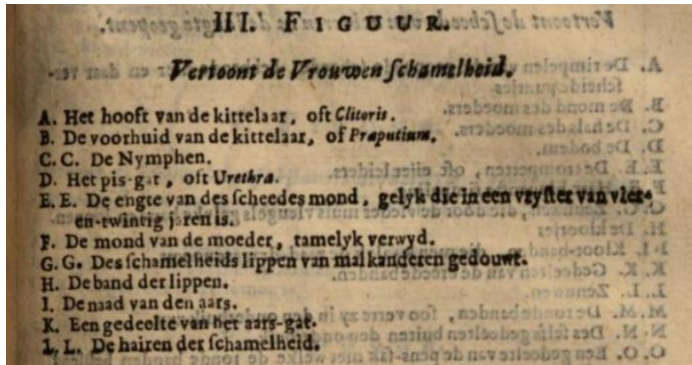
Afbeelding 3: Boekillustratie door Hendrik Bary in werk Reinier de Graaf (1672). Bron: Rijksmuseum

¹⁵¹ Andreae Vesalii, *Opera Omnia Anatomica & Chirurgica*. Cura Hermanni Boerhaave & Bernhardi Siegfried Albini (1725) 407.

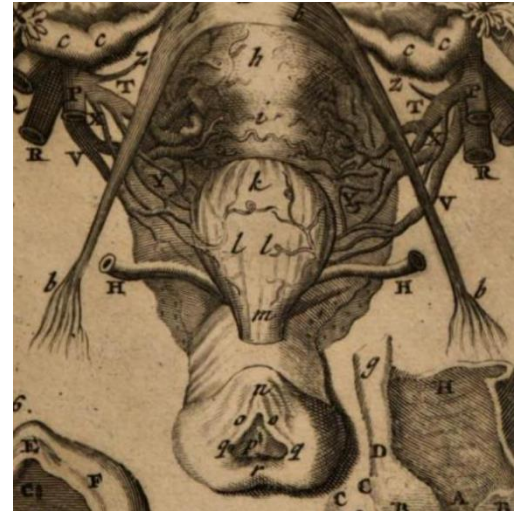
¹⁵² Hollewand, 'De complete clitoris', 185.

¹⁵³ Di Marino en Lepidi, *Anatomic Study of the Clitoris* 8.

¹⁵⁴ Hollewand, 'De complete clitoris', 188.

Afbeelding 5: Index bij figuur 3 (afbeelding 5) uit *De Nieuwe Hervormde Anatomie* (S. Blankaart 1686) p555.

Afbeelding 6: n = kittelaar, p = pis gat) uit S. Blankaart, *De Nieuwe Hervormde Anatomie* (1686) figuur 1 op pagina 554.

tekeningen van Hendrik Bary zien die hij in 1672 maakte als boekillustratie voor in het werk van De Graaf.¹⁵⁵ Na deze publicatie van De Graaf komt het

beschrijven en tekenen van de clitoris vaker voor. Het orgaan wordt vaak onvolledig beschreven, maar komt wel voor in verschillende medische publicaties. Zo publiceert Stephen Blankaart in 1686 zijn *Nieuwe Hervormde Anatomie*, waarin hij de interne en externe onderdelen van de clitoris afbeeldt en benoemt. *Afbeelding 4, 5* en *6* laten Blankaarts illustraties en bijbehorende tabel zien. Hij maakt duidelijk onderscheid tussen de voorhuid en het bovenstuk van de clitoris.¹⁵⁶ Met de publicaties van De Graaf en Blankaart krijgt de clitoris in de zeventiende eeuw relatief veel aandacht.

De aandacht voor de clitoris krijgt een wending wanneer aan het eind van de negentiende eeuw een mysterieuze ziekte, die alleen bij vrouwen zou voorkomen, haar bekendheid krijgt: *hysteria*.¹⁵⁷ De ziekte is dusdanig mysterieus dat er geen algemene definitie voor is. Wel is duidelijk dat vrouwen die zich hysterisch gedragen, in welke vorm dan ook, kans maakten om bestempeld te worden met de ziekte *hysteria*.¹⁵⁸ In de Britse *Journal of Medicine* wordt in 1965 over de definitie van de ziekte gesteld dat 'no one has yet framed a satisfactory definition of 'hysteria'; but it is usually claimed that it can be recognized when met with.'¹⁵⁹ Sommige artsen uit het einde van de negentiende eeuw claimen dat de oorsprong van deze ziekte ligt bij de

¹⁵⁵ Rijksmuseum, 'Anatomische afbeelding van de clitoris, de vagina en de uterus, Hendrik Bary, after Reinier de Graaf, 1672' <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.75527> (3-7-2023).

¹⁵⁶ Stephen Blankaart, *De Nieuwe Hervormde Anatomie, ofte ontleding des menschen lichaam*. (Amsterdam: Jan ten Hoorn 1686) 554-555.

¹⁵⁷ M. Colson, 'Female orgasm: Myths, facts and controversie', in: *Sexologies* 19 (2010) 8-14, aldaar 9.

¹⁵⁸ Amy Koerber, *From Hysteria to Hormones: A rhetorical history* (Pennsylvania 2018) 186.

¹⁵⁹ Koerber, *From Hysteria to Hormones* 18.

clitoris.¹⁶⁰ In 1865 raadt de Britse gynaecoloog Isaac Backer Brown aan om de clitoris te verwijderen om vrouwen te genezen van onder andere *hysteria*.¹⁶¹ Dit wordt clitoridectomie genoemd: een ingreep waarbij de clitorishoed (glans clitoris) wordt verkleind of verwijderd.¹⁶² Andere medische stromingen zien juist de stimulatie – en dus niet het verwijderen – van de clitoris als oplossing voor *hysteria*. Na een paar jaar waarin het aantal clitoris-operaties toeneemt, verklaren enkele gynaecologen de theorie van Brown als onwaar. De clitoris blijft echter in negatief perspectief staan, omdat de bioloog Eduard van Beneden in 1875 geen functie voor de clitoris of vrouwelijke orgasmes kan ontdekken. Hij beschouwt de clitoris daarom als een nutteloos orgaan.¹⁶³ De visies over de nutteloosheid van de clitoris en clitoridectomie geven de eerste aanzet tot een periode van onwetendheid over de clitoris.

De start van deze periode van obscurantisme wordt grotendeels veroorzaakt door de beroemde arts Sigmund Freud (1856-1939). Freud spreekt vanaf 1905 over het ‘vaginale orgasme’. Hij legt uit dat, volgens zijn onderzoek, iedere volwassen vrouw alleen seksueel plezier mocht bevinden door vaginale penetratie. Een clitoraal orgasme bestond alleen bij de onvolwassen en kinderlijke vrouw. Bij de overgang van kind naar volwassen vrouw zou de vrouw enkel vaginale orgasmes horen te krijgen. Een vrouw zou last krijgen van psychische problemen, als zij deze overstap naar vaginale orgasmes niet maakt. Met deze bevindingen van Freud begon een periode van obscurantisme van de clitoris. Dit blijkt uit de afwezigheid van het orgaan uit publicaties, hoewel de precieze omvang van de afwezigheid niet duidelijk is.¹⁶⁴ Ondanks dat meerdere medische wetenschappers Freuds theorie hebben bekritiseerd, is kennis over de clitoris afwezig in publicaties tot halverwege de twintigste eeuw. Dit verandert wanneer in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw een liberaal klimaat rondom seksualiteit ontwikkelt en er een einde komt aan verschillende taboes rondom de clitoris. In deze periode ontstaat nieuwe wetenschappelijk aandacht voor de clitoris.¹⁶⁵

De nieuwe wetenschappelijke focus op de clitoris is onder andere zichtbaar doordat in de meeste medische boeken in de late twintigste eeuw de volledige clitoris is afgebeeld. Het orgaan wordt echter zelden duidelijk beschreven in medische publicaties en in meer populaire

¹⁶⁰ M. Colson, ‘Female orgasm’, 9.

¹⁶¹ Armelle Andro en Marie Lesclingand, ‘Female Genital Mutilation : Overview and Current Knowledge’, *Population* 71 (2016) 2, 216-296, aldaar 220.

¹⁶² Di Marino en Lepidi, *Anatomic Study of the Clitoris* 11.

¹⁶³ M. Colson, ‘Female orgasm’, 9.

¹⁶⁴ Hollewand, ‘De complete clitoris’, 201.

¹⁶⁵ Di Marino en Lepidi, *Anatomic Study of the Clitoris* 12.

literatuur is de informatieverstrekking over de clitoris nog meer beperkt.¹⁶⁶ De publicatie uit 1998 van het werk van uroloog Helen O'Connell staat bekend als breekpunt in de zichtbaarheid van de clitoris. In deze publicatie kaart O'Connell aan dat eerdere anatomische beschrijven van de clitoris grotendeels incorrect zijn geweest. Ze concludeert dat de zwellichamen onderdeel zijn van de clitoris en dus bij de beschrijving van het orgaan benoemd moeten worden.¹⁶⁷ O'Connell argumenteert dus dat de clitoris niet accuraat wordt weergegeven in de anatomische teksten en afbeeldingen die in de jaren negentig actueel zijn.¹⁶⁸ Ze legt uit dat de afwezigheid van correcte anatomische weergaven van de clitoris niet door een gebrek aan kennis is ontstaan, maar door culturele en sociale factoren door de geschiedenis heen. Het onderzoek van O'Connell zorgt voor meer aandacht voor de clitoris in de wetenschap en media. Toch wordt pas in 2021 het eerste Nederlandse biologieboek (voor het voortgezet onderwijs) uitgebracht waarin de clitoris volledig staat afgebeeld.¹⁶⁹ De toename in aandacht voor het vrouwelijke orgaan is dus nog in volle gang.

¹⁶⁶ Hollewand, 'De complete clitoris', 203.

¹⁶⁷ Helen O'Connell, John Hutson, Colin Anderson en Robert Plenter, 'Anatomical Relationship between Urethra and Clitoris', in: *The Journal of Urology* 159 (1998) 6, 1892-1897, aldaar 1892.

¹⁶⁸ O'Connell, Hutson, Anderson en Plenter, 'Anatomical Relationship between Urethra and Clitoris', 1897.

¹⁶⁹ Hollewand, 'De complete clitoris', 203.

Bijlage 2: Eerste ontwerp

Docentenhandleiding expertopdracht – geschiedenis van de clitoris

Pas in 2021 verschijnt de volledige clitoris afgebeeld in biologieboeken voor de middelbare school. Ondertussen staat de clitoris afgebeeld in biologieboeken van verschillende uitgeverijen. De reden dat de clitoris zo lang afwezig is geweest in de schoolboeken, is historisch te duiden. Die geschiedenis gaan de leerlingen ontdekken in deze expertopdracht. Daarnaast leren de leerlingen informatie te selecteren uit bronnen, verschillende perspectieven door de tijd te herkennen en continuïteiten en veranderingen aan te wijzen door middel van een tijdlijn.

De opzet voor een les van 40 minuten (meer tijd is aanbevolen):

5 min	Welkom en lesinstap	<p>Lesinstap met clitoris: als u beschikt over een 3D clitoris, is een relevante en aandachtstrekende lesinstap om het model te laten zien aan de klas met daarbij de vraag: 'wie weet wat dit is'. Daarna kan de docent kort uitleggen dat tot voorkort veel mensen met een clitoris, laat staan mensen zonder clitoris, geen kennis hadden van de grote of functie van de clitoris.</p> <p>Indien gewenst: spreek regels af over het praten over seksualiteit Indien gewenst: begin de les met de vraag of de leerlingen alle woorden rondom seksualiteit kunnen opnoemen die in ze opkomen. Schrijf deze woorden op het bord. Dit kan zorgen dat de 'giebelfactor' voorbij is wanneer de opdracht begint.</p> <p>De docent legt de opdracht uit:</p> <ul style="list-style-type: none">- De leerlingen gaan de geschiedenis van de clitoris ontdekken om erachter te komen waarom pas in 2021 de clitoris volledig is opgenomen in een biologieboek voor op de middelbare school.- De hoofdvraag van de les is: Waarom denken jullie dat de clitoris pas sinds 2021 in de schoolboeken staat? Benoem- De klas wordt verdeeld in 4 groepen, of in groepen van ten minste 4 leerlingen.- Iedere groep behandelt één van de vier periodes, zodat elke periode door ten minste één groep behandeld wordt- De leerlingen vullen werkblad ronde 1 in- De klas wordt herverdeeld, zodat nieuwe groepen ontstaan. In iedere groep zit ten minste één 'expert' per periode.- De leerlingen delen kennis uit en maken samen een tijdlijn. Let op het voorbeeld op het werkblad- De leerlingen beantwoorden de hoofdvraag op het werkblad. <p>Uitdelen werkblad</p>
12 min	Ronde 1	Klas is verdeeld in 4 groepen

		<p>Iedere groep behandelt een set bronnen uit één periode</p> <p>De leerlingen lezen de bronnen en beantwoorden vragen</p>
2 min	Wissel	Nieuwe groepsindelingen, zodat er vier groepen ontstaan waarbij in iedere groep ten minste één leerling per periode zit.
16 min	Ronde 2	<p>Leerlingen delen de informatie uit, zodat iedereen snapt wat de stand van zaken was in iedere periode (2 minuten per periode)</p> <p>De leerlingen maken een tijdlijn in de vorm van een levenslijn met aan de bovenkant een + wanneer de clitoris bekendheid had en een – aan de onderkant wanneer dit niet zo was. (4 minuten)</p> <p>Leerlingen beantwoorden de hoofdvraag (4 minuten)</p>
5 min	Nabespreken	<p>In nabespreking zorgen dat de breekpunten (continuïteit-verandering) en de verschillende perspectieven (mp) duidelijk zijn.</p> <p>Uit de bespreking van de hoofdvraag moet blijken dat de ontwikkeling/bekendheid van kennis over de clitoris geen lineair proces is. De leerlingen moeten zelf verschillende breekpunten kunnen aanwijzen. De docent kan dit stimuleren door aan een groep te vragen wat het verschil/de overeenkomst is tussen periode A en periode B. De docent kan dan ook vragen of hier sprake is van een verandering of van een continuïteit.</p> <p>Om de verschillende perspectieven duidelijk in kaart te brengen kan de docent controleren of de leerlingen op de tijdlijn duidelijk onderscheid hebben gemaakt tussen de positieve of negatieve visie op de clitoris in de verschillende periodes.</p> <p>Afsluiten met filmpje als er tijd voor is (bij meer dan 40 min)</p> <p>https://vimeo.com/222111805 (2,5 minuut)</p>

Ronde 1: Werkblad - De clitoris in de oudheid en middeleeuwen

Namen: _____

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de oudheid en middeleeuwen bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 2: Wat is er in de oudheid en middeleeuwen bekend over de functie van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris in de oudheid en middeleeuwen? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 4: Kunnen jullie met de bronnen een vergelijking maken tussen mannen en vrouwen in de oudheid en middeleeuwen? Waarom wel/niet? Benoem ook de bronnen.

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

Ronde 1: Werkblad - De clitoris in de 16^e en 17^e eeuw

Namen: _____

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de 16^e en 17^e eeuw bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 2: Wat is er in de 16^e en 17^e eeuw bekend over de functie van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris 16^e en 17^e eeuw? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 4: Kunnen jullie met de bronnen een vergelijking maken tussen mannen en vrouwen in de 16^e en 17^e eeuw? Waarom wel/niet? Benoem ook de bronnen.

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

Ronde 1: Werkblad - De clitoris in de 19^e en begin 20^e eeuw (tot 1950)

Namen: _____

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de 19^e en begin 20^e eeuw bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 2: Wat is er in de 19^e en begin 20^e eeuw bekend over de functie van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris in de 19^e en begin 20^e eeuw? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 4: Kunnen jullie met de bronnen een vergelijking maken tussen mannen en vrouwen in de 19^e en begin 20^e eeuw? Waarom wel/niet? Benoem ook de bronnen.

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

Ronde 1: Werkblad - De clitoris in de tweede helft van de 20^e eeuw (vanaf 1950) tot nu.

Namen: _____

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er vanaf 1950 tot 2023 bekend over de anatomie* van de clitoris?

Vraag 2: Wat is er vanaf 1950 tot 2023 bekend over de functie van de clitoris?

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris vanaf 1950 tot 2023?

Vraag 4: Kunnen jullie met de bronnen een vergelijking maken tussen mannen en vrouwen vanaf 1950 tot 2023? Waarom wel/niet? Benoem ook de bronnen.

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

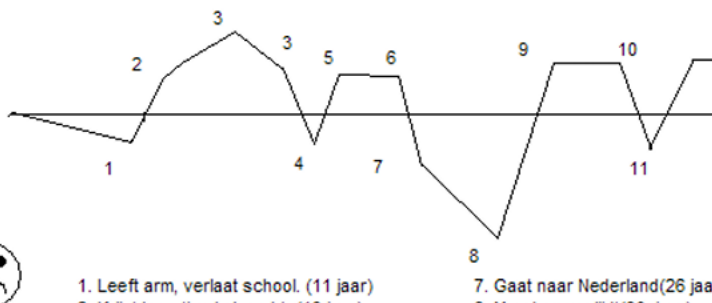
Ronde 2: Werkblad – Geschiedenis van de clitoris

Namen: _____

Stap 1: Deel de informatie uit ronde 1 onderling uit, zodat iedereen begrijpt wat de visie op de clitoris was in elke periode (2 minuten per periode)

Stap 2: Maak een tijdlijn op de achterkant van dit werkblad. Schrijf het jaartal/de gebeurtenis/de ontwikkeling/de kennis op chronologische volgorde. Wanneer jullie vinden dat de visie op de clitoris positief is, schrijf je deze aan de bovenkant van de lijn. Wanneer jullie denken dat de visie negatief is, schrijf je dit aan de onderkant van de lijn. Je mag ook verschillende hoogtes boven en onder de lijn kiezen, voor meer of minder positieve/negatieve visies. **Schrijf de jaartallen/periodes duidelijk op de rechte middenlijn.**

Voorbeeld tijdlijn:

Stap 3: Beantwoord aan de hand van de tijdlijn de hoofdvraag. Jullie leveren de werkbladen uit ronde 1, de tijdlijn en het antwoord op de hoofdvraag in bij de docent.

Hoofdvraag: Waarom denken jullie dat de clitoris pas sinds 2021 in de schoolboeken staat? Benoem in je antwoord de verschillen en/of continuïteiten tussen alle vier de periodes.

Bronnen Oudheid en Middeleeuwen

Uitleg clitoris: De clitoris is een deel van het vrouwelijk geslachtsorgaan. Het is het enige orgaan in het menselijk lichaam dat seksueel genot als belangrijkste functie heeft. Het zichtbare deel van de clitoris bevindt zich aan de bovenkant van de vulva. Het orgaan is echter veel groter dan dit zichtbare deel: het is ongeveer 10 centimeter groot. De clitoris krijgt net als de penis een erectie bij seksuele opwinding.

Bron 1

Aristoteles: Vrouwen hebben een kanaal, zoals mannen een penis hebben. Bij vrouwen zit het kanaal binnenin het lichaam. Dit is de lichamelijke plek van vrouwelijk genot en komt overeen met de eikel van het mannenlichaam. Het vrouwelijke orgaan raakt opgezwollen, wanneer de vrouw opgewonden is.

Filosoof en wetenschapper Aristoteles (384 – 322 v.Chr.), samenvatting

Bron 2

Soranos: Het vrouwelijke orgaan bestaat uit twee vleugels (nu bekend als de schaamlippen) die aan de bovineinde uitkomen op de *Kleitoris* (nu bekend als de 'glans-clitoris').

Rufus: De 'kleitoris' heeft een erotische functie.

Kleitoris (Grieks) = dat wat omsloten ligt

Griekse arts Soranos van Ephesus en Rufus van Ephesus (eerste/tweede eeuw n.Chr), samenvatting

Bron 3

Galenus: De vrouwelijke genitaliën zijn vergelijkbaar met de mannelijke geslachtsdelen, maar dan binnenin het lichaam gepositioneerd.

De beroemde Galenus noemt de clitoris niet. Het orgaan verliest bekendheid. De clitoris wordt gekoppeld aan immoreel gedrag van vrouwen, wanneer wel over het orgaan gesproken/geschreven wordt.

Arts Claudius Galenus (eind tweede eeuw n.Chr), samenvatting

Bron 4

Het volgende advies om zwangerschappen te vergroten werd geaccepteerd door de Katholieke Kerk:

"Before the sexual intercourse, the husband shall delicately rub the button of love with a finger moistened with perfumed oil, in a circular motion".

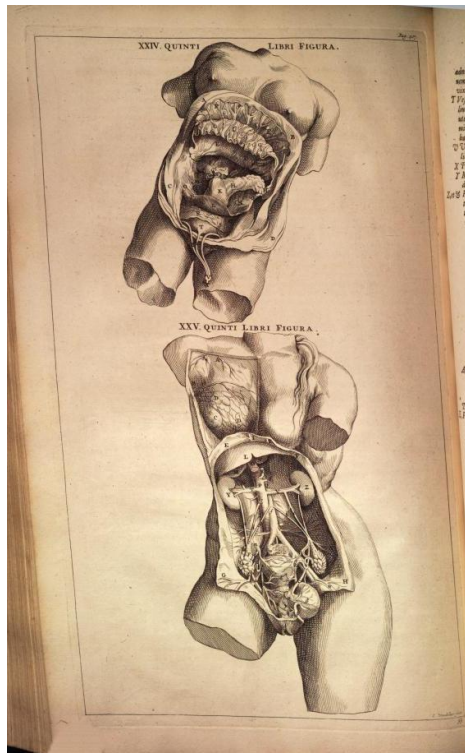
Medisch advies (middeleeuwen), bron: dr. Di Marino en dr. Lepidi.

Bronnen 16^e en 17^e eeuw

Uitleg clitoris: De clitoris is een deel van het vrouwelijk geslachtsorgaan. Het is het enige orgaan in het menselijk lichaam dat seksueel genot als belangrijkste functie heeft. Het zichtbare deel van de clitoris bevindt zich aan de bovenkant van de vulva. Het orgaan is echter veel groter dan dit zichtbare deel: het is ongeveer 10 centimeter groot. De clitoris krijgt net als de penis een erectie bij seksuele opwinding.

Bron 5

De beroemde anatomist Vesalius besteedt geen aandacht aan de vrouwelijke genitaliën. Ook het zichtbare deel van de clitoris (nu bekend als de glans-clitoris) beschrijft hij niet in zijn werk.

Andreas Vesalius, Bron: Humani Corporis Fabrica (1543), illustratie uit latere versie (1725)

Bron 6

Colombo: 'Ik heb de clitoris ontdekt!'

Colombo: Vrouwen kunnen seksueel genot ervaren als de clitoris wordt aangeraakt.

Fallopio en Estienne: 'Wij schreven dit al eerder...'

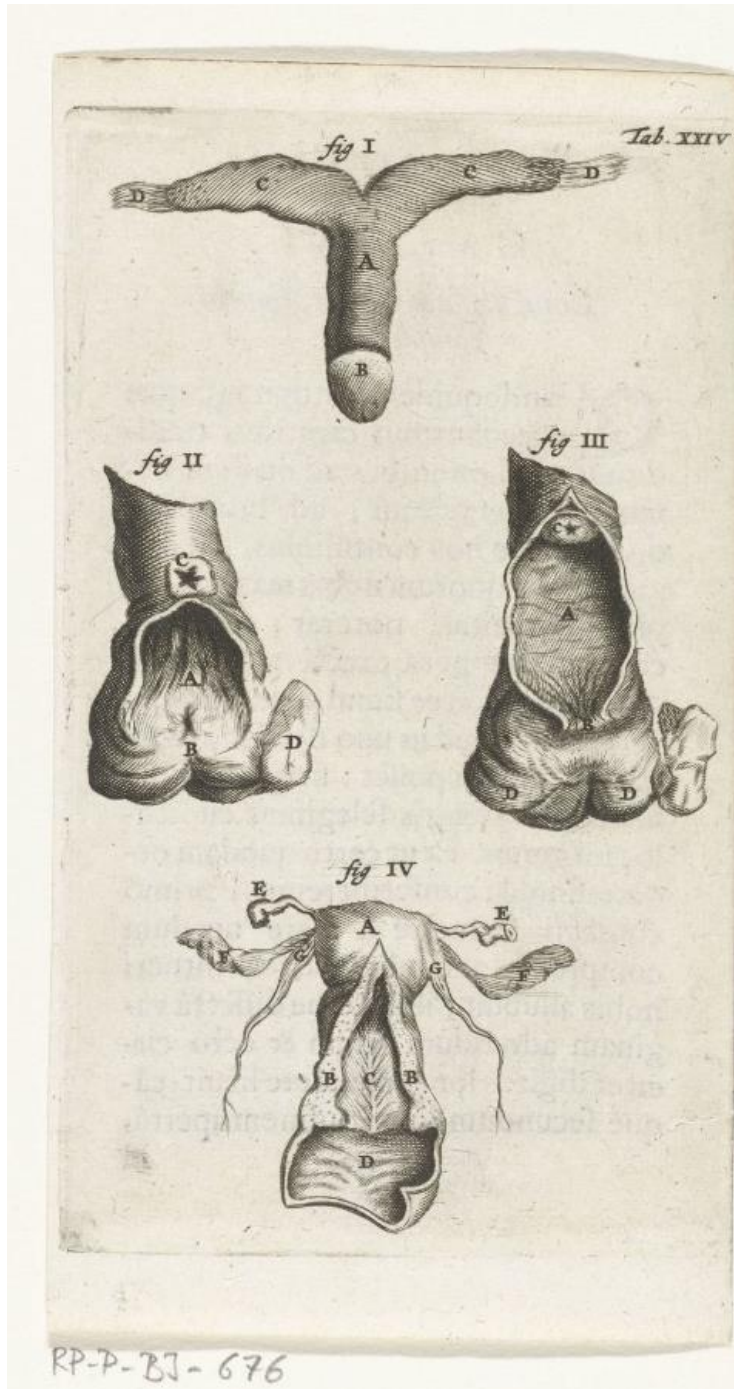
In 1559 identificeert de Italiaanse chirurg Realdo Colombo, tijdgenoot van Vesalius, de clitoris officieel. Hij beschrijft het seksuele genot dat vrouwen konden hebben als de clitoris werd aangeraakt. Colombo claimt de ontdekking van de clitoris in deze periode, maar achteraf blijkt dat meerdere wetenschappers het orgaan al noemen in hun werken, zoals Gabriele Falloppio (1523-1562) en Charles Estienne (1504-1564).

Realdo Colombo in 1559, samenvatting

Gabriele Falloppio (1523-1562) en *Charles Estienne* (1504-1564), samenvatting

Bron 7

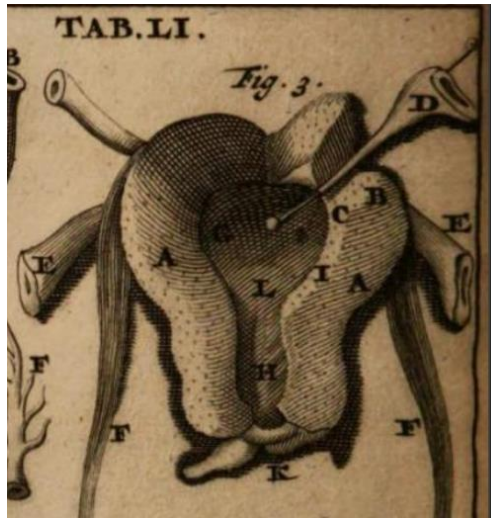
De Nederlandse Reinier de Graaf publiceert in 1672 zijn werk over de vrouwelijke genitaliën, waarin hij de clitoris nauwkeurig beschrijft. Hij beschrijft de interne en externe onderdelen van de clitoris en noemt als eerste de zwellichamen die een groot onderdeel vormen van het orgaan. Ook beschrijft De Graaf dat de clitoris op kan zwellen wanneer de vrouw opgewonden raakt. Hendrik Bary maakte de boekillustratie voor De Graaf.

Reinier de Graaf 1672. Bron: Rijksmuseum

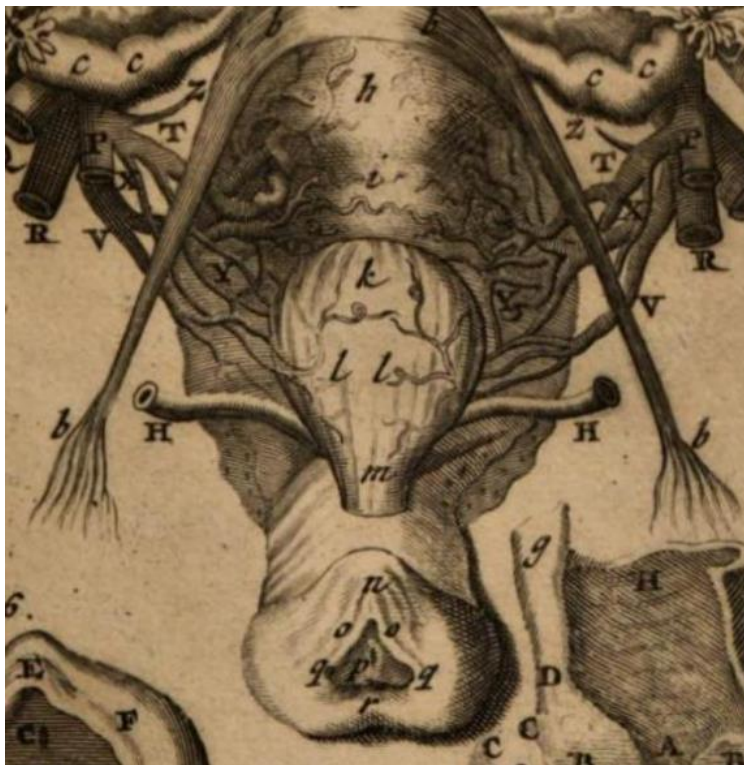
Bron 8

Stephen Blankaart publiceert in 1686 zijn Nieuwe Hervormde Anatomie, waarin hij de interne en externe onderdelen van de clitoris afbeeldt en benoemt. De afbeeldingen laten Blankaarts illustraties en bijbehorende tabel zien. Hij maakt duidelijk onderscheid tussen de voorhuid en het bovenstuk van de clitoris.

III. FIGUUR.
 Verloont de Vrouwen ſchamelheid.

A. Het hoofd van de kittelaar, oft Clitoris.
 B. De voorhuid van de kittelaar, of Praputium.
 C. C. De Nymphen.
 D. Het pis-gat, oft Urethra.
 E. E. De engte van des ſcheedes mond, gelyk die in een vyftien van vles en-twintig jaren is.
 F. De mond van de moeder, tamelyk verwyd.
 G. G. Des ſchamelheids lippen van mal kanderen gedouwt.
 H. De band der lippen.
 I. Denaad van den aars.
 K. Een gedeelte van het aars-gat.
 L. L. De hairen der ſchamelheid.

n = kittelaar, p = pis gat

Stephen Blankaart 1686, Bron: De Nieuwe Hervormde Anatomie (S. Blankaart 1686)

Bronnen 19^e en eerste helft twintigste eeuw

Uitleg clitoris: De clitoris is een deel van het vrouwelijk geslachtsorgaan. Het is het enige orgaan in het menselijk lichaam dat seksueel genot als belangrijkste functie heeft. Het zichtbare deel van de clitoris bevindt zich aan de bovenkant van de vulva. Het orgaan is echter veel groter dan dit zichtbare deel: het is ongeveer 10 centimeter groot. De clitoris krijgt net als de penis een erectie bij seksuele opwinding.

Bron 9

Aan het eind van de negentiende eeuw krijgt een mysterieuze ziekte, die alleen bij vrouwen zou voorkomen, haar bekendheid: *hysteria*. De ziekte is dusdanig mysterieus dat er geen algemene definitie voor is. Wel is duidelijk dat vrouwen die zich hysterisch gedragen, in welke vorm dan ook, kans maakten om bestempeld te worden met de ziekte *hysteria*. Sommige artsen uit het einde van de negentiende eeuw claimen dat de oorsprong van deze ziekte ligt bij de clitoris.

In 1865 raadt de Britse gynaecoloog Isaac Backer Brown aan om de clitoris te verwijderen om vrouwen te genezen van onder andere *hysteria*. Dit wordt clitoridectomie genoemd: een ingreep waarbij de clorishoed (glans clitoris) wordt verkleind of verwijderd. Deze gynaecoloog beschrijft in zijn boek hoe hij de operatie heeft uitgevoerd op vrouwen vanaf 10 jaar oud.

De methode van verwijdering:

The patient having been placed *completely* under the influence of chloroform, the clitoris is freely excised either by scissors or knife—I always prefer the scissors. The wound is then firmly plugged with graduated compresses of lint, and a pad, well secured by a T bandage.

Gynaecoloog Isaac Baker Brown. Bron citaat: Isaac Baker Brown, On the Curability of Certain forms of Insanity, Epilepsy, Catalepsy and Hysteria in Females 1866.

Bron 10

Aan het eind van de negentiende eeuw krijgt een mysterieuze ziekte, die alleen bij vrouwen zou voorkomen, haar bekendheid: *hysteria*. De ziekte is dusdanig mysterieus dat er geen algemene definitie voor is. Wel is duidelijk dat vrouwen die zich hysterisch gedragen, in welke vorm dan ook, kans maakten om bestempeld te worden met de ziekte *hysteria*. Sommige artsen uit het einde van de negentiende eeuw claimen dat de oorsprong van deze ziekte ligt bij de clitoris.

Verskillende medische stromingen zien de stimulatie van de clitoris als oplossing van *hysteria*. Artsen konden als advies geven om de clitoris te stimuleren. Historici speculeren over of de populariteit van de vibrator hieraan te danken is, maar daar is geen bewijs voor.

Verskillende wetenschappers, 19^e eeuw

Bron 11

Eduard van Beneden: De clitoris is niet noodzakelijk bij het opwekken van zwangerschappen. Vrouwelijke orgasmes hebben daarom geen functie. De clitoris is een nutteloos orgaan.

Eduard van Beneden 1875, samenvatting

Bron 12

In de eerste helft van de twintigste eeuw is er sprake van een periode van obscurantisme (onwetendheid) omtrent de clitoris. Dit betekent dat de clitoris nauwelijks voorkomt in zowel wetenschappelijke als populaire literatuur. De start van deze periode van obscurantisme wordt grotendeels veroorzaakt door de beroemde arts Sigmund Freud (1856-1939).

Freud: Een clitoraal orgasme bestaat alleen bij onvolwassen en kinderlijke vrouwen. Zodra een vrouw volwassen is kan zij enkel een vaginaal orgasme krijgen. Volwassen vrouwen ondervinden alleen seksueel plezier door vaginale penetratie. Als de vrouw de overstap naar vaginale orgasmes niet maakt, en dus nog steeds clitorale orgasmes krijgt, krijgt deze vrouw psychische problemen.

Sigmund Freud (1856-1919), samenvatting

Bronnen tweede helft twintigste eeuw tot 2023

Uitleg clitoris: De clitoris is een deel van het vrouwelijk geslachtsorgaan. Het is het enige orgaan in het menselijk lichaam dat seksueel genot als belangrijkste functie heeft. Het zichtbare deel van de clitoris bevindt zich aan de bovenkant van de vulva. Het orgaan is echter veel groter dan dit zichtbare deel: het is ongeveer 10 centimeter groot. De clitoris krijgt net als de penis een erectie bij seksuele opwinding.

Bron 13

Kennis over de clitoris is afwezig in publicaties tot halverwege de twintigste eeuw. Dit verandert wanneer in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw een liberaal klimaat rondom seksualiteit ontwikkelt en er een einde komt aan verschillende taboes rondom de clitoris. In deze periode ontstaat nieuwe wetenschappelijk aandacht voor de clitoris.

De nieuwe wetenschappelijke focus op de clitoris is onder andere zichtbaar doordat in de meeste medische wetenschappelijke literatuur in de late twintigste eeuw de volledige clitoris is afgebeeld. Het orgaan wordt echter zelden duidelijk beschreven in medische publicaties en in meer populaire literatuur is de informatieverstrekking over de clitoris nog meer beperkt.

Context, tweede helft twintigste eeuw

Bron 14

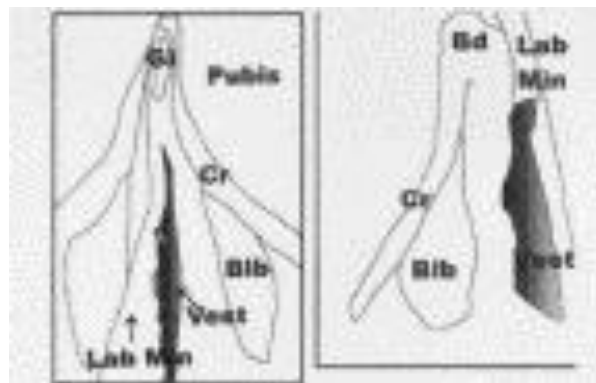
In 1998 publiceert uroloog Helen O'Connell haar werk met daarin de volledige anatomische beschrijving van de clitoris.

O'Connell: "Het onderzoek naar vrouwelijke kadavers laat zien dat huidige anatomische teksten de vrouwelijke anatomie niet correct weergeven."

O'Connell concludeert dat de zwellichamen onderdeel zijn van de clitoris en dus bij de beschrijving van het orgaan benoemd moeten worden. O'Connell benoemt dat de clitoris niet accuraat wordt weergegeven in de anatomische teksten en afbeeldingen die in de jaren negentig actueel zijn. Ze legt uit dat de afwezigheid van correcte anatomische weergaven van de clitoris niet door een gebrek aan kennis is ontstaan, maar door culturele en sociale factoren door de geschiedenis heen.

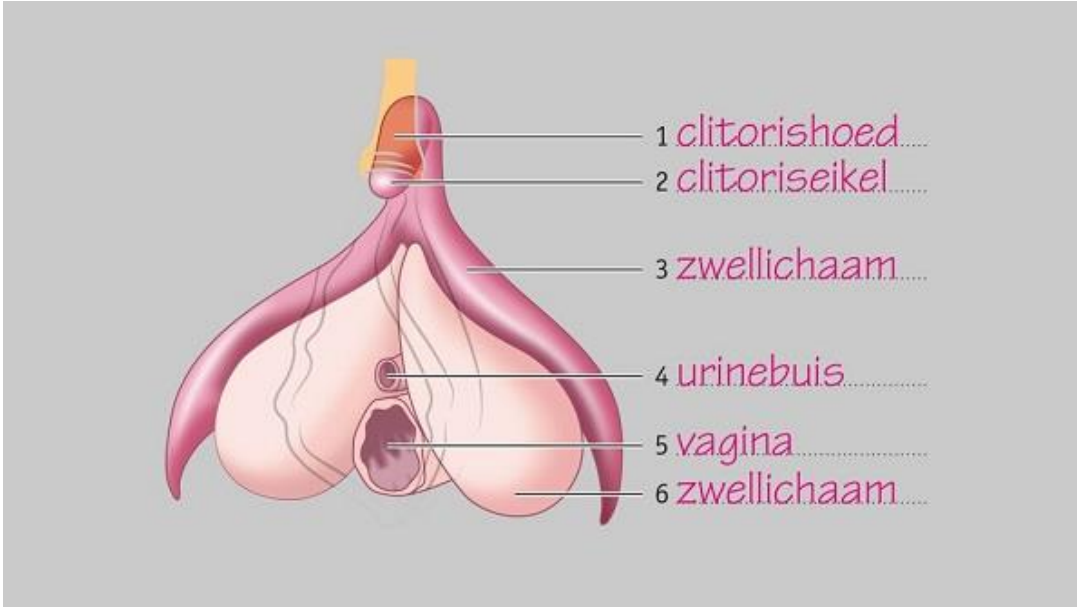
Het werk van O'Connell wordt verspreid in de wetenschap en media.

Voorbeeld van een uitgetekend vrouwelijk kadaver uit het onderzoek van O'Connell:

Helen O'Connell, Bron: Anatomical Relationship between Urethra and Clitoris (1998)

Bron 15

RTL nieuws: "Het heeft even geduurd, maar eindelijk staat de functie van de clitoris uitgebreid beschreven in een biologieboek; Biologie voor jou. Bijna alle tweede klassers hebben dit schooljaar geleerd dat de clitoris meer is dan 'dat gevoelige knopje bovenaan de vulva'. Dit is baanbrekend, nog niet eerder stond 'de clit' zo uitgebreid beschreven in een lesboek. "Van de man werden alle onderdelen van de penis benoemd en uitgelegd, van de vrouw niet. Dat is nu aangepast. Hierdoor is de uitleg veel gelijkwaardiger geworden", vertelt Lineke Pijnappels, eindredacteur van het biologieboek. "Het is voor meisjes net zo belangrijk om te weten hoe hun lijf in elkaar zit als voor jongens", vertelt Pijnappels. Daarom is het hoofdstuk voortplanting nu geactualiseerd."

RTL nieuws over Malmberg, 2021

<https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5233345/eindelijk-clitoris-biologieboek-middelbare-school-seksuele>

Bron 16

NOS interview met seksuoloog Ellen Laan

Over 3D-clitoris: "Het kan haar na al die jaren nog steeds verbazen dat niet iedereen de clitoris weet te herkennen. "Ik hoor nog steeds dat mensen denken dat het een klerhanger is"."

NOS: "De clitoris is inwendig veel groter dan gedacht. Dat drijft Laan om er bekendheid aan te geven. "Juist omdat je het niet aan de buitenkant kan zien, moet je er onderwijs in krijgen.""

De penis en de clitoris hebben veel overeenkomsten. Jongeren hebben over de penis eerder kennis, omdat deze aan de buitenkant zichtbaar is. Ellen Laan wist wat zij wilde: "De volledige clitoris afgebeeld in alle biologieboeken op middelbare scholen, juist omdat deze onzichtbaar is. Het is belangrijk dat alle jongeren leren over hun eigen genitaliën."

Ellen Laan (1962-2022) Bron: NOS

Bijlage 3: Notities focusgroep

Notities van de feedback van de focusgroep op 29 september 2023.

Bronnen: goed

Bron 4: Engelse bronnen moeten een vertaling

Bron 9: triggerwarning

Bron 2: duidelijker aangeven dat het eigen uitleg is. door: Bron: samenvatting door auteur opdracht van (BRON). Dus duidelijker voorop zetten.

Echtheid van de info vraagt om voorbespreken door met de leerlingen de opdracht te doorlopen.

Introtekst bij de bronnen met een tekening van de clitoris.

Woorden vulva/clitoris etc. moeten duidelijker zijn.

Eventueel testen wat meer giebelfactor heeft: tekening of tekst.

Handleiding:

Tijddlijn: kiezen tussen bekendheid van de clitoris of een positieve/negatieve visie op de clitoris.

Idee: aan het einde van het werkblad beoordelen op schaal wat mensen dachten over de clitoris. Dit is alvast een stap naar de tijddlijn.

De werkvorm is optimaal voor multiperspectiviteit en continuïteit-verandering.

In de handleiding temporele/historische multiperspectiviteit toelichten. Temporele kaders.

Linkje naar 3D clitoris

De expertopdracht moet uitgetekend worden.

Werkbladen:

Vraag 4 gender/lastig → vervangen voor suggestie opdracht beoordelen visie clitoris op schaal.

Tijddlijn moet worden aangereikt met het format van de tijdbalk en smileys.

De tijd is te kort: dit zijn nu twee lessen.

Bijvoorbeeld giebel uit de leerlingen krijgen duurt lang.

Nabespreking is belangrijk

En de eis om leermomenten te kunnen stimuleren aan de hand van de extreme uitspraken kost ook tijd

Het filmpje op het einde is waardevol.

Bijlage 4: Aantekeningen door focusgroep

Bron 3

Galenus: De vrouwelijke genitaliën zijn vergelijkbaar met de mannelijke geslachtsdelen, maar dan binnenin het lichaam gepositioneerd.

De beroemde Galenus noemt de clitoris niet. Het orgaan verliest bekendheid. De clitoris wordt gekoppeld aan immoreel gedrag van vrouwen, wanneer wel over het orgaan gesproken/geschreven wordt.

Arts Claudius Galenus (eind tweede eeuw n.Chr), samenvatting

Bron 4

Het volgende advies om zwangerschappen te vergroten werd geaccepteerd door de Katholieke Kerk:

"Before the sexual intercourse, the husband shall delicately rub the button of love with a finger moistened with perfumed oil, in a circular motion". *vertalen*

Medisch advies (middeleeuwen), bron: dr. Di Marino en dr. Lepidi.

Bronnen 19^e en eerste helft twintigste eeuw

Uitleg clitoris: De clitoris is een deel van het vrouwelijk geslachtsorgaan. Het is het enige orgaan in het menselijk lichaam dat seksueel genot als belangrijkste functie heeft. Het zichtbare deel van de clitoris bevindt zich aan de bovenkant van de vulva. Het orgaan is echter veel groter dan dit zichtbare deel: het is ongeveer 10 centimeter groot. De clitoris krijgt net als de penis een erectie bij seksuele opwinding.

waarschuw van deze bron? triggert waaning

Bron 9

Aan het eind van de negentiende eeuw krijgt een mysterieuze ziekte, die alleen bij vrouwen zou voorkomen, haar bekendheid: *hysteria*. De ziekte is dusdanig mysterieus dat er geen algemene definitie voor is. Wel is duidelijk dat vrouwen die zich hysterisch gedragen, in welke vorm dan ook, kans maakten om bestempeld te worden met de ziekte *hysteria*. Sommige artsen uit het einde van de negentiende eeuw claimen dat de oorsprong van deze ziekte ligt bij de clitoris.

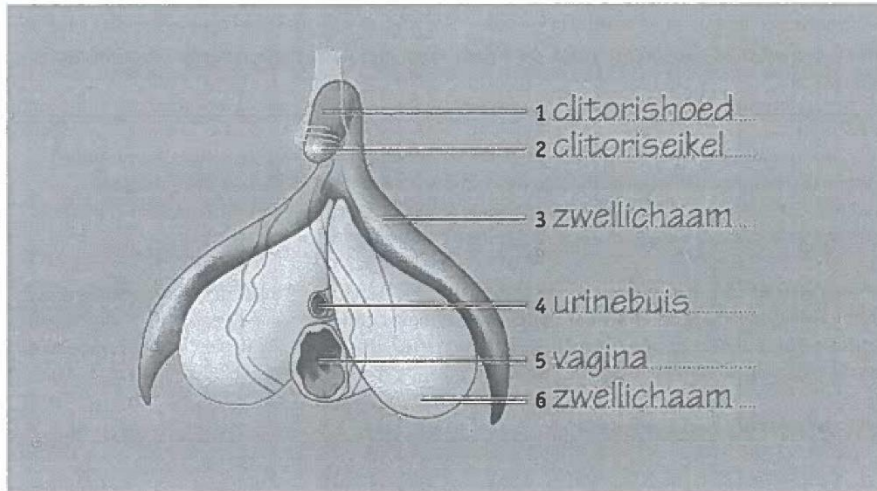
In 1865 raadt de Britse gynaecoloog Isaac Backer Brown aan om de clitoris te verwijderen om vrouwen te genezen van onder andere *hysteria*. Dit wordt clitoridectomie genoemd: een ingreep waarbij de clitorishoed (glans clitoris) wordt verkleind of verwijderd. Deze gynaecoloog beschrijft in zijn boek hoe hij de operatie heeft uitgevoerd op vrouwen vanaf 10 jaar oud.

De methode van verwijdering:

The patient having been placed *completely* under the influence of chloroform, the clitoris is freely excised either by scissors or knife—I always prefer the scissors. The wound is then firmly plugged with graduated compresses of lint, and a pad, well secured by a T bandage.

Gynaecoloog Isaac Baker Brown. Bron citaat: Isaac Baker Brown, *On the Curability of Certain forms of Insanity, Epilepsy, Catalepsy and Hysteria in Females* 1866.

Bron 15

RTL nieuws: "Het heeft even geduurd, maar eindelijk staat de functie van de clitoris uitgebreid beschreven in een biologieboek; Biologie voor jou. Bijna alle tweede klassers hebben dit schooljaar geleerd dat de clitoris meer is dan 'dat gevoelige knopje bovenaan de vulva'. Dit is baanbrekend, nog niet eerder stond 'de clit' zo uitgebreid beschreven in een lesboek. "Van de man werden alle onderdelen van de penis benoemd en uitgelegd, van de vrouw niet. Dat is nu aangepast. Hierdoor is de uitleg veel gelijkwaardiger geworden", vertelt Lineke Pijnappels, eindredacteur van het biologieboek. "Het is voor meisjes net zo belangrijk om te weten hoe hun lijf in elkaar zit als voor jongens", vertelt Pijnappels. Daarom is het hoofdstuk voortplanting nu geactualiseerd."

RTL nieuws over Malmberg, 2021

<https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5233345/eindelijk-clitoris-biologieboek-middelbare-school-seksuele>

Bron 16

NOS interview met seksuoloog Ellen Laan

Over 3D-clitoris: "Het kan haar na al die jaren nog steeds verbazen dat niet iedereen de clitoris weet te herkennen. "Ik hoor nog steeds dat mensen denken dat het een kleeerhanger is"."

NOS: "De clitoris is inwendig veel groter dan gedacht. Dat drijft Laan om er bekendheid aan te geven. "Juist omdat je het niet aan de buitenkant kan zien, moet je er onderwijs in krijgen."

De penis en de clitoris hebben veel overeenkomsten. Jongeren hebben over de penis eerder kennis, omdat deze aan de buitenkant zichtbaar is. Ellen Laan wist wat zij wilde: "De volledige clitoris afgebeeld in alle biologieboeken op middelbare scholen, juist omdat deze onzichtbaar is. Het is belangrijk dat alle jongeren leren over hun eigen genitaliën."

Ellen Laan (1962-2022) Bron: NOS

Q

maie
bron

		De leerlingen maken een tijdlijn in de vorm van een levenslijn met aan de bovenkant een + wanneer de clitoris bekendheid had en een – aan de onderkant wanneer dit niet zo was. (4 minuten) Leerlingen beantwoorden de hoofdvraag (4 minuten)
5 min	Nabespreken	In nabespreking zorgen dat de breekpunten (continuïteit-verandering) en de verschillende perspectieven (mp) duidelijk zijn. Uit de bespreking van de hoofdvraag moet blijken dat de ontwikkeling/bekendheid van kennis over de clitoris geen lineair proces is. De leerlingen moeten zelf verschillende breekpunten kunnen aanwijzen. De docent kan dit stimuleren door aan een groep te vragen wat het verschil/de overeenkomst is tussen periode A en periode B. De docent kan dan ook vragen of hier sprake is van een verandering of van een continuïteit. Om de verschillende perspectieven duidelijk in kaart te brengen kan de docent controleren of de leerlingen op de tijdlijn duidelijk onderscheid hebben gemaakt tussen de positieve of negatieve visie op de clitoris in de verschillende periodes. Afsluiten met filmpje als er tijd voor is (bij meer dan 40 min) https://vimeo.com/222111805 (2,5 minuut)

of zichtbaar / niet zichtbaar?
= bekend
duidelijker
maken voor
Hn.

Ontwerpcriteria (worden nog aangepast adhv feedback van Bjorn en Saro)(niet op docenthandleiding)

1. Het ontwerp moet gericht zijn op bovenbouw-leerlingen en seksuele voorlichting vanuit het schoolvak geschiedenis benaderen.
2. Het ontwerp moet een interactief karakter hebben door gebruik te maken van activerende didactiek met gedeelde sturing, een zichtbaar leerproces en een duidelijk eindproduct.
3. Het ontwerp moet leerlingen leren over genderongelijkheid in de samenleving door gebruik te maken van bronnen en multiperspectiviteit. (nog niet zeker of dit criterium erin blijft)
4. Het ontwerp moet systematische vragen stellen over de bronnen.
5. Het ontwerp moet leerlingen helpen de vaardigheid continuïteit en verandering te verbeteren als hulpmiddel om multiperspectiviteit te bereiken.
6. Het ontwerp moet ruimte bieden om gevoelige uitspraken te bespreken.
7. Het ontwerp moet een docenthandleiding met duidelijke instructies bieden, zodat docenten multiperspectiviteit kunnen inzetten zonder zich extra te hoeven verdiepen in het onderwerp van de les.
8. Het ontwerp moet als onderwerp 'de geschiedenis van kennis over de clitoris' hebben en vier of vijf verschillende periodes behandelen, waarbij verschillende breekpunten in de geschiedenis duidelijk worden.

Docentenhandleiding expertopdracht – geschiedenis van de clitoris

Pas in 2021 verschijnt de volledige clitoris afgebeeld in biologieboeken voor de middelbare school. Ondertussen staat de clitoris afgebeeld in biologieboeken van verschillende uitgeverijen. De reden dat de clitoris zo lang afwezig is geweest in de schoolboeken, is historisch te duiden. Die geschiedenis gaan de leerlingen ontdekken in deze expertopdracht. Daarnaast leren de leerlingen informatie te selecteren uit bronnen, verschillende perspectieven door de tijd te herkennen en continuïteiten en veranderingen aan te wijzen door middel van een tijdlijn.

De opzet voor een les van 40 minuten (meer tijd is aanbevolen):

5 min	Welkom en lesinstap	<p>Lesinstap met clitoris: als u beschikt over een 3D clitoris, is een relevante en aandachtstrekkende lesinstap om het model te laten zien aan de klas met daarbij de vraag: 'wie weet wat dit is'. Daarna kan de docent kort uitleggen dat tot voor kort veel mensen met een clitoris, laat staan mensen zonder clitoris, geen kennis hadden van de grote of functie van de clitoris.</p> <p>Indien gewenst: spreek regels af over het praten over seksualiteit Indien gewenst: begin de les met de vraag of de leerlingen alle woorden rondom seksualiteit kunnen opnoemen die in ze opkomen. Schrijf deze woorden op het bord. Dit kan zorgen dat de 'giebelfactor' voorbij is wanneer de opdracht begint.</p> <p>De docent legt de opdracht uit:</p> <ul style="list-style-type: none"> - De leerlingen gaan de geschiedenis van de clitoris ontdekken om erachter te komen waarom pas in 2021 de clitoris volledig is opgenomen in een biologieboek voor op de middelbare school. - De hoofdvraag van de les is: Waarom denken jullie dat de clitoris pas sinds 2021 in de schoolboeken staat? Benoem - De klas wordt verdeeld in 4 groepen, of in groepen van ten minste 4 leerlingen. - Iedere groep behandelt één van de vier periodes, zodat elke periode door ten minste één groep behandeld wordt - De leerlingen vullen werkblad ronde 1 in - De klas wordt herverdeeld, zodat nieuwe groepen ontstaan. In iedere groep zit ten minste één 'expert' per periode. - De leerlingen delen kennis uit en maken samen een tijdlijn. Let op het voorbeeld op het werkblad - De leerlingen beantwoorden de hoofdvraag op het werkblad. <p>Uitdelen werkblad</p>
12 min	Ronde 1	<p>Klas is verdeeld in 4 groepen Iedere groep behandelt een set bronnen uit één periode De leerlingen lezen de bronnen en beantwoorden vragen</p>
2 min	Wissel	<p>Nieuwe groepsindelingen, zodat er vier groepen ontstaan waarbij in iedere groep ten minste één leerling per periode zit.</p>
16 min	Ronde 2	<p>Leerlingen delen de informatie uit, zodat iedereen snapt wat de stand van zaken was in iedere periode (2 minuten per periode)</p>

Dit gaat in meeste tijd vragen

Goede vraag?

strakke tijd management

hoe kunnen ze daar aan

horen?

↓ grootte

telling van verdeling experts

Korte inleiding van de opdracht

Ronde 1: Werkblad - De clitoris in de 19^e en begin 20^e eeuw (tot 1950)

Namen: _____

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de 19^e en begin 20^e eeuw bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

iedere expert in ronde 1 alvast een cijfer laten geven op "x" bevestiging voor clitoris? → houding t.o.v. (positief/negatief)

Ronde 2: Werkblad - Geschiedenis van de clitoris

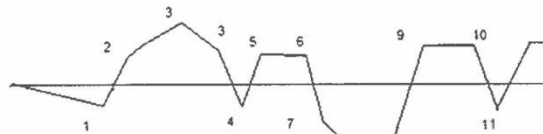
Namen: _____

Stap 1: Deel de informatie uit ronde 1 onderling uit, zodat iedereen begrijpt wat de visie op de clitoris was in elke periode (2 minuten per periode).

Stap 2: Maak een tijdlijn op de achterkant van dit werkblad. Schrijf het jaartal/de gebeurtenis/de ontwikkeling/de kennis op chronologische volgorde. Wanneer jullie vinden dat de visie op de clitoris positief is, schrijf je deze aan de bovenkant van de lijn. Wanneer jullie denken dat de visie negatief is, schrijf je dit aan de onderkant van de lijn. Je mag ook verschillende hoogtes boven en onder de lijn kiezen, voor meer of minder positieve/negatieve visies. Schrijf de jaartallen/periodes duidelijk op de rechte middenlijn.

Is dit per bron?

Voorbeeld tijdlijn:

1. Leeft arm, verlaat school (11 jaar)

7. Gaat naar Nederland (26 jaar)

Stap 3: Beantwoord aan de hand van de tijdlijn de hoofdvraag. Jullie leveren de werkbladen uit ronde 1, de tijdlijn en het antwoord op de hoofdvraag in bij de docent.

Hoofdvraag: Waarom denken jullie dat de clitoris pas sinds 2021 in de schoolboeken staat? Benoem in je antwoord de verschillen en/of continuïteiten tussen alle vier de periodes.

Waarom niet 18^e eeuw?
Uitleg over Keuzes periodes

Ronde 1: Werkblad - De clitoris in de 19^e en begin 20^e eeuw (tot 1950)

Namen: _____

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de 19^e en begin 20^e eeuw bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 2: Wat is er in de 19^e en begin 20^e eeuw bekend over de functie van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris in de 19^e en begin 20^e eeuw? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 4: Kunnen jullie met de bronnen een vergelijking maken tussen mannen en vrouwen in de 19^e en begin 20^e eeuw? Waarom wel/niet? Benoem ook de bronnen.

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

Zit goed in elkaar
maakt geen 40min

Misschien jaartallen erbij zetten?

Ronde 1: Werkblad - De clitoris in de oudheid en middeleeuwen

Namen: _____

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de oudheid en middeleeuwen bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 2: Wat is er in de oudheid en middeleeuwen bekend over de functie van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Verschil
meet

Waar besproken
worden

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris in de oudheid en middeleeuwen? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 4: Kunnen jullie met de bronnen een vergelijking maken tussen mannen en vrouwen in de oudheid en middeleeuwen? Waarom wel/niet? Benoem ook de bronnen.

best
lastige
vraag
wel

belangrijk

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

↳ goed

Helpt denk ik bij de bronnen

of telening? met woorden en bij

Is minder giefel gevoelig

Maar bronnen

Bronnen Oudheid en Middeleeuwen

Uitleg clitoris: De clitoris is een deel van het vrouwelijk geslachtsorgaan. Het is het enige orgaan in het menselijk lichaam dat seksueel genot als belangrijkste functie heeft. Het zichtbare deel van de clitoris bevindt zich aan de bovenkant van de vulva. Het orgaan is echter veel groter dan dit zichtbare deel: het is ongeveer 10 centimeter groot. De clitoris krijgt net als de penis een erectie bij seksuele opwinding.

Bron 1

Aristoteles: Vrouwen hebben een kanaal, zoals mannen een penis hebben. Bij vrouwen zit het kanaal binnenin het lichaam. Dit is de lichamelijke plek van vrouwelijk genot en komt overeen met de eikel van het mannenlichaam. Het vrouwelijke orgaan raakt opgezwollen, wanneer de vrouw opgewonden is.

Filosoof en wetenschapper Aristoteles (384 – 322 v.Chr.), samenvatting

Bron 2

Soranos: Het vrouwelijke orgaan bestaat uit twee vleugels (nu bekend als de schaamlippen) die aan de bovineinde uitkomen op de *Kleitoris* (nu bekend als de 'glans-clitoris').
Rufus: De 'kleitoris' heeft een erotische functie.

duidelijk herhalen dat dit geen onderdeel van is

Kleitoris (Grieks) = dat wat omsloten ligt

Griekse arts Soranos van Ephesus en Rufus van Ephesus (eerste/tweede eeuw n.Chr), samenvatting

Bron 3

Galenus: De vrouwelijke genitaliën zijn vergelijkbaar met de mannelijke geslachtsdelen, maar dan binnenin het lichaam gepositioneerd.
De beroemde Galenus noemt de clitoris niet. Het orgaan verliest bekendheid. De clitoris wordt gekoppeld aan immoreel gedrag van vrouwen, wanneer wel over het orgaan gesproken/geschreven wordt.

Arts Claudius Galenus (eind tweede eeuw n.Chr), samenvatting

Bron 4

Het volgende advies om zwangerschappen te vergroten werd geaccepteerd door de Katholieke Kerk:
"Before the sexual intercourse, the husband shall delicately rub the button of love with a finger moistened with perfumed oil, in a circular motion".

Medisch advies (middeleeuwen), bron: dr. Di Marino en dr. Lepidi.

Wellicht vertalen?

Bijlage 5: Observatieformulier try-out

Alleen empirische gegevens noteren: Wat zie je, wat zegt de docent/leerling?

	Docent	Interactie	Leerlingen
<p>Criterion 2: Is er gedeelde sturing? Is de les interactief? Wat is er zichtbaar in het leerproces?</p>			
<p>Criterion 5: Welke extreme uitspraken doen leerlingen? Welke reactie geeft de docent? Veilige sfeer: welke uitspraken doen de docent en leerlingen die inzicht geven in de veiligheid van de les?</p>			
<p>Criterion 6: Waardoor is de vertrouwensband van de docent met de klas zichtbaar? Zijn de 'normale' regels tussen de klas en docent van toepassing?</p>			
<p>Criterion 7: Praten de leerlingen over de achtstand van kennis omtrent het vrouwenlichaam?</p>			

Vragenlijst docent

- Heb je het gevoel gehad dat je je eigen grenzen hebt kunnen bewaken?
- Wat bepaalt de vertrouwensband tussen jou en de leerlingen?
- Zijn er duidelijke afspraken en regels in jouw lessen? → Zijn deze hetzelfde gebleven tijdens deze les?
- Welke meerwaarde zie je voor dat jij deze les hebt gegeven ten opzichte van een gastdocent?

Vragenlijst focusgroep met leerlingen

- Wat vonden jullie van de les?
- Wat hebben jullie nieuw geleerd over de clitoris?
- Hoe kijk je nu naar de geschiedenis van het vrouwelijk lichaam?
- Denken jullie nu anders naar je idee van gelijkheid in kennis over verschillende sekses?

Bijlage 6: Tweede ontwerp

Docentenhandleiding expertopdracht – Geschiedenis van de clitoris

Pas in 2021 verschijnt de volledige clitoris afgebeeld in biologieboeken voor de middelbare school. Ondertussen staat de clitoris afgebeeld in biologieboeken van verschillende uitgeverijen. De reden dat de clitoris zo lang afwezig is geweest in de schoolboeken, is historisch te duiden. Die geschiedenis gaan de leerlingen ontdekken in deze expertopdracht. Daarnaast leren de leerlingen informatie te selecteren uit bronnen, verschillende perspectieven door de tijd te herkennen en continuïteiten en veranderingen aan te wijzen door middel van een tijdlijn.

Onderwerp De geschiedenis van de clitoris

Activiteit Leerlingen voeren een expertopdracht uit waarmee zij antwoord geven op de onderzoeksvraag: Waarom denken jullie dat de clitoris pas sinds 2021 in de schoolboeken staat?

Tijdsduur 60-80 minuten

Doelen De les draagt zowel bij aan het aanbod seksuele opvoeding als aan het verbeteren van historische vaardigheden:

- De leerlingen kunnen bronnen analyseren en interpreteren
- De leerlingen oefenen met multiperspectiviteit
- De leerlingen kunnen aan de hand van een zelfgemaakte tijdlijn toelichten waarom continuïteiten en veranderingen plaatsvinden
- Leerlingen kunnen toelichten hoe de achterstand in kennis over de clitoris tot stand is gekomen.

Beginsituatie

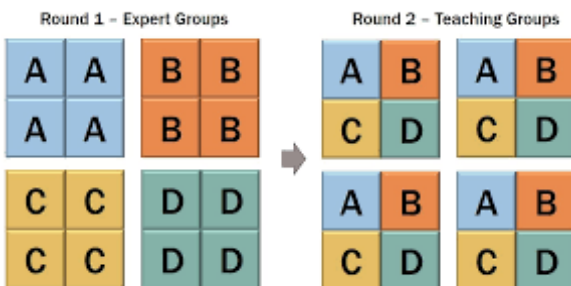
De les is ontwikkeld voor bovenbouwleerlingen van het VWO. De les is bedoeld om te worden uitgevoerd door de vaste (geschiedenis)docent van een klas, omdat door de gevoeligheid van het onderwerp een vertrouwensband met de klas vereist is.

Benodigheden

- Een digiboard/beamer
- Geprinte materialen
- Tafels in groepsopstelling
- Pennen
- Eventueel: 3D clitoris of biologieboek met clitoris

Vorbereiden

De expertopdracht gebeurt in twee rondes. In de eerste ronde verdiepen de expertgroepen zich ieder in één periode. In de tweede ronde ontstaan nieuwe groepen, waarbij in iedere groep tenminste één expert per periode zit. Dit staat afgebeeld in onderstaande afbeelding:

De docent bedenkt voorafgaand aan de les hoe groot de klas is en hoe groot de groepen zullen zijn. De docent maakt voor de eerste ronde groepen van 3 tot 4 personen. In de tweede ronde worden de groepen herverdeeld, zodat in iedere groep ten minste één expert per periode zit. Deze groepen bestaan uit ten minste 4 (ideaal), maximaal 6 mensen. Indien de leerlingen niet gelijk verdeeld kunnen worden over de groepen, kunnen de 'extra' experts verdeeld worden over de groepen waar 4 leerlingen in zitten. *Bijvoorbeeld*: 26 leerlingen. *Ronde 1* periode 1: 2 groepen van 3, periode 2: 2 groepen van 3, periode 3: 1 groep van 3 en 1 groep van 4, periode 4: 1 groep van 3 en 1 groep van 4. *Ronde 2* 6 groepen met 4 verschillende experts per groep. In één groep zitten 2 experts van periode 3 en in één groep zitten 2 experts van periode 4. (zie schema verderop in deze handleiding)

Print per expertgroep de bronnen bij één periode. Print per leerling een werkblad met één periode en voor de tweede ronde per groep een werkblad.

Een veilige sfeer en leermomenten

Bedenk voorafgaand aan de les wat jouw grenzen zijn met betrekking tot dit onderwerp. De normale regels van de les gelden en van de leerlingen wordt verwacht dat zij respectvol met elkaar omgaan. Het kan echter voorkomen dat de leerlingen extreme opmerkingen maken, vanwege de gevoeligheid van dit onderwerp. Het is dan mogelijk, mits dit binnen de veilige sfeer valt, om van deze opmerkingen leermomenten te maken. Maakt een leerling een opmerking en valt deze te bespreken? Dan kan de docent (1) de leerling vragen diens mening te onderbouwen, (2) de leerlingen wijzen op het verschil in een mening en een feit, bijvoorbeeld door naar de bronnen te verwijzen of (3) de verschillende perspectieven in de klas benoemen en bijvoorbeeld vergelijken met perspectieven in de geschiedenis (hierdoor kan de docent de multiperspectiviteit van deze opdracht versterken).

Indien gewenst: spreek regels af over het praten over seksualiteit.

Indien gewenst: begin de les met de vraag of de leerlingen alle woorden rondom seksualiteit kunnen opnoemen die in ze opkomen. Schrijf deze woorden op het bord. Dit kan zorgen dat de 'giebelfactor' voorbij is wanneer de opdracht begint.

Planning

- Binnenkomen leerlingen (5 minuten)
- Lesinstap, introductie, uitleg en uitdelen (5-10 minuten)
- Ronde 1 (15-20 minuten)
- Wissel van groepen (5 minuten)
- Ronde 2 (20 minuten)
- Nabespreken (5-10 minuten)
- Video en les afsluiten (5-10 minuten)

Lesinstap

De lesinstap heeft als belangrijk doen om de giebelfactor van dit onderwerp gedeeltelijk op te vangen. De docent kan hier de tijd voor nemen. Op het bronnenblad staat de clitoris expliciet afgebeeld. Daarbij kunnen een 3D versie van de clitoris (en vulva) en een inkijs in het biologieboek de leerlingen alvast in contact brengen met de beelden van de clitoris en de eventuele onrust die daardoor kan ontstaan in de les. Er zijn meerdere opties voor een lesinstap:

(1) 3D Clitoris of clitoris op scherm

De docent laat de clitoris zien aan de klas met daarbij de vraag: 'wie weet wat dit is'. De docent legt vervolgens uit dat tot voorkort veel mensen met een clitoris, laat staan mensen zonder clitoris, geen kennis hadden van de grootte of functie van de clitoris. Kan gekoppeld worden aan de lesinstap met het lesboek biologie.

(2) Lesboek biologie Malmberg (2021-heden) of op scherm (bron 15)

De docent laat de pagina zien waarop de volledige clitoris staat afgebeeld. De docent vraagt of de leerlingen weten sinds wanneer de clitoris staat afgebeeld in biologieboeken voor de middelbare school. De docent legt vervolgens uit dat dit pas sinds 2021 het geval is en dat historisch te duiden is waarom dat zo lang geduurd heeft.

Introductie

Waarom

De leerlingen gaan onderzoeken waarom de clitoris pas sinds 2021 in de biologieboeken staat op middelbare scholen, terwijl de penis dat al veel langer staat. Ze gaan vandaag geschiedenis gebruiken om dit hedendaagse vraagstuk op te lossen. Daarnaast oefenen de leerlingen in deze opdracht met de vaardigheden die zij nodig hebben bij het eindexamen, namelijk bronvaardigheden, multiperspectiviteit en continuïteit-verandering.

Uitleg

Wat

De leerlingen worden expert. Elke groep verdiept zich in de kennis over de clitoris in één periode door bronnen te bestuderen (ronde 1). Vervolgens wisselen ze hun kennis met elkaar uit en maken ze een tijdlijn. Tot slot geven de leerlingen antwoord op de hoofdvraag: Waarom denken jullie dat de clitoris pas sinds 2021 in de schoolboeken staat? (Ronde 2) De leerlingen vullen de werkbladen in en leveren deze aan het einde van de les in bij de docent.

Let op

De docent legt de leerlingen uit dat op het bronnenblad een uitleg staat over de clitoris en dat zij deze goed moeten bestuderen. De bronnen kunnen andere perspectieven op de clitoris bieden en de leerlingen moeten zich ervan bewust zijn dat deze perspectieven bij een bepaalde periode horen. Ook waarschuwt de docent de leerlingen over dat in de bronnen zowel onware kennis kan staan als soms schokkende kennis (bron 9: over het verwijderen van de clitoris).

Hoe

Ronde 1: De leerlingen gaan na de instructie in hun eerste groep aan de slag voor ongeveer 15 tot 20 minuten. Ze lezen de bronnen door en vullen het werkblad in. De docent loopt rond om eventuele vragen te beantwoorden. Een wekker op het bord kan de tijd aangeven.

Ronde 2: Na de eerste ronde wisselen de groepen. De docent legt uit wat de verwachting is van de tijdlijn die de leerlingen in deze ronde maken. Daarna gaan de groepen weer aan de slag voor 15 tot 20 minuten. Zij delen hun kennis uit in 2 a 3 minuten per expert. Vervolgens maken zij samen een tijdlijn. Op die tijdlijn plaatsen zij alle zestien bronnen. Daarnaast bepalen zij per bron of dit een positief (er is correcte kennis over de clitoris en de clitoris mag worden gestimuleerd) of negatief (er is geen kennis over de clitoris, de clitoris wordt verwijderd of mag niet gestimuleerd worden) beeld geeft over de clitoris. De docent kan

kiezen om de leerlingen zelf te laten bepalen wat ‘positief’ of ‘negatief’ inhoudt en hier in de nabespreking op terugkomen of de docent kan dit verschil tijdens de introductie al toelichten.

Na het maken van de tijdlijn beantwoorden de leerlingen de hoofdvraag. Als de leerlingen eerder klaar zijn kunnen zij een antwoord proberen te formuleren op de vraag: wie heeft de clitoris nu echt ontdekt? En waarom? Ook kan de docent de leerlingen aanmoedigen om de bronnen beter bij hun antwoorden te betrekken.

Het kan waardevol zijn om de leerlingen op het bord te laten zien in welke groep zij plaatsnemen. Onderstaande schema's (gebaseerd op 26 leerlingen) kunnen daarvoor ingezet worden. Laat eerst alleen de groepen voor ronde 1 zien en tijdens de wisseling de groepen voor ronde 2.

Ronde 1:

Expertgroep 1 Oudheid en Middeleeuwen	Expertgroep 2 Oudheid en Middeleeuwen	Expertgroep 3 Zestiende en zeventiende eeuw	Expertgroep 4 Zestiende en zeventiende eeuw
1	4	7	10
2	5	8	11
3	6	9	12

Expertgroep 5 Negentiende en eerste helft twintigste eeuw	Expertgroep 6 Negentiende en eerste helft twintigste eeuw	Expertgroep 7 1950 tot heden	Expertgroep 8 1950 tot heden
13	16	20	23
14	17	21	24
15	18	22	25
	19		26

Ronde 2:

Eindgroep 1	Eindgroep 2	Eindgroep 3	Eindgroep 4	Eindgroep 5	Eindgroep 6
1	2	3	4	5	6
7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18
20	21	22	23	24	25
				19	26

Nabespreking

Tijdens de nabespreking wordt de hoofdvraag beantwoord. Om tot het antwoord van de hoofdvraag te komen bespreekt de docent klassikaal een aantal stappen.

Breekpunten en continuïteit-verandering

De docent geeft de leerlingen kort de tijd om naar hun gemaakte tijdlijn te kijken. De docent vraagt de leerlingen wat volgens hen de belangrijkste breekpunten zijn. Vervolgens wijst de docent verschillende groepen aan om de breekpunten te bespreken. Daarbij stelt de docent de vraag of de leerlingen het breekpunt positief of negatief op de tijdlijn hebben geplaatst en waarom. Wanneer de docent meent dat de leerlingen een bron niet correct genoeg beoordelen op positief of negatief, kan de docent aan andere groepen vragen hoe zij de bron hebben beoordeeld. Vervolgens vraagt de docent of het breekpunt/de bron een continuïteit of een verandering is ten opzichte van de gebeurtenis/periode daarvoor. De docent zorgt dat de leerlingen hun antwoorden goed onderbouwen.

Multiperspectiviteit

Mits de leerlingen al bekend zijn met de term multiperspectiviteit, kan de docent aan de leerlingen vragen toe te lichten wat voor multiperspectiviteit zij hebben gezien in de bronnen. De docent zorgt dat het duidelijk is dat de multiperspectiviteit in deze opdracht gaat om perspectieven uit verschillende periodes. Wanneer de leerlingen nog niet bekend zijn met multiperspectiviteit, kan dit deel van de nabespreking achterwege worden gelaten. De leerlingen hebben in deze opdracht nog steeds geoefend met multiperspectiviteit, doordat zij allemaal expert zijn geworden van één periode/perspectief en vervolgens kennis daarover hebben uitgewisseld.

De hoofdvraag

De docent vraagt enkele groepjes hun antwoord op de hoofdvraag voor te lezen en vraagt andere groepen hun antwoorden te vergelijken. Uit de bespreking van de hoofdvraag moet blijken dat de ontwikkeling van kennis over de clitoris geen lineair proces is.

Exit-ticket

Indien er tijd over is kan de docent de leerlingen vragen om op hun werkblad te schrijven wat zij hebben geleerd van deze les. Wat was voor hen het meest belangrijk/wat nemen zij mee?

Afsluiten

Aan het einde van de les laat de docent deze video zien: <https://vimeo.com/222111805> (2,5 minuut). Het is een Franse animatie (met ondertiteling) waarin een groot deel van de historische kennis die de leerlingen hebben opgedaan wordt herhaald op een pakkende manier.

Alternatieve link: [Le clitoris - Animated Documentary \(2016\) by Lori Malépart-Traversy - YouTube](#)

Uitleg clitoris:

Bron: <https://www.allesoverseks.be/waar-bevindt-de-clitoris-zich>

Ronde 1: Werkblad - De clitoris in de oudheid en middeleeuwen (500 v.C. tot 1500 n.C.)

Namen: _____

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de oudheid en de middeleeuwen. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de oudheid en middeleeuwen bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 2: Wat is er in de oudheid en middeleeuwen bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris in de oudheid en middeleeuwen? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 1: ____, omdat _____

Cijfer bron 2: ____, omdat _____

Cijfer bron 3: ____, omdat _____

Cijfer bron 4: ____, omdat _____

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Ronde 1: Werkblad - De clitoris in de 16^e en 17^e eeuw (1500 tot 1700)

Namen: _____

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de zestiende en zeventiende eeuw. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de 16^e en 17^e eeuw bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 2: Wat is er in de 16^e en 17^e eeuw bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris 16^e en 17^e eeuw? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 5: ____, omdat _____

Cijfer bron 6: ____, omdat _____

Cijfer bron 7: ____, omdat _____

Cijfer bron 8: ____, omdat _____

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Ronde 1: Werkblad - De clitoris in de 19^e en begin 20^e eeuw (1800 tot 1950)

Namen: _____

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de 19^e en begin 20^e eeuw bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 2: Wat is er in de 19^e en begin 20^e eeuw bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris in de 19^e en begin 20^e eeuw? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 9: ____, omdat _____

Cijfer bron 10: ____, omdat _____

Cijfer bron 11: ____, omdat _____

Cijfer bron 12: ____, omdat _____

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Ronde 1: Werkblad - De clitoris in de tweede helft van de 20^e eeuw tot nu (1950 tot heden)

Namen: _____

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw tot nu. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er vanaf 1950 tot 2023 bekend over de anatomie* van de clitoris?

Vraag 2: Wat is er vanaf 1950 tot 2023 bekend over de functie* van de clitoris?

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris vanaf 1950 tot 2023?

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 13: ____, omdat _____

Cijfer bron 14: ____, omdat _____

Cijfer bron 15: ____, omdat _____

Cijfer bron 16: ____, omdat _____

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Ronde 2: Werkblad – Geschiedenis van de clitoris

Namen: _____

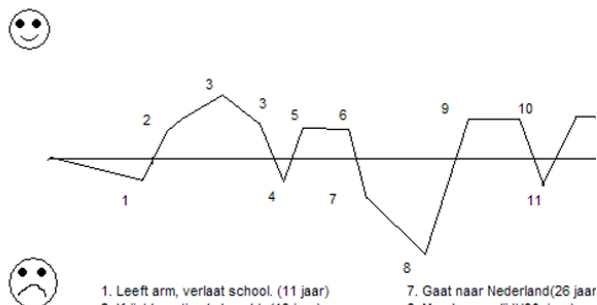
De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze ronde wisselen jullie eerst je expertkennis uit. Daarna maken jullie samen een tijdlijn (zie stap 2). Tot slot beantwoorden jullie de hoofdvraag.

Stap 1: Deel de informatie uit ronde 1 onderling uit, zodat iedereen begrijpt wat de visie op de clitoris was in elke periode (2-3 minuten per periode). Begin bij de oudheid en middeleeuwen, dan de zestiende en zeventiende eeuw, vervolgens de negentiende eeuw tot 1950 en tot slot 1950 tot nu.

Stap 2: Maak de tijdlijn op de achterkant van dit werkblad. Schrijf de bronnummers op chronologische volgorde op de tijdlijn. Wanneer jullie vinden dat de visie op de clitoris positief is, schrijf je deze aan de bovenkant van de lijn. Wanneer jullie denken dat de visie negatief is, schrijf je dit aan de onderkant van de lijn. Je mag ook verschillende hoogtes boven en onder de lijn kiezen, voor meer of minder positieve/negatieve visies. Bijvoorbeeld: een heel positieve visie staat hoger dan een visie die ‘een beetje’ positief is. **Schrijf de jaartallen/periodes duidelijk op de rechte middenlijn.**

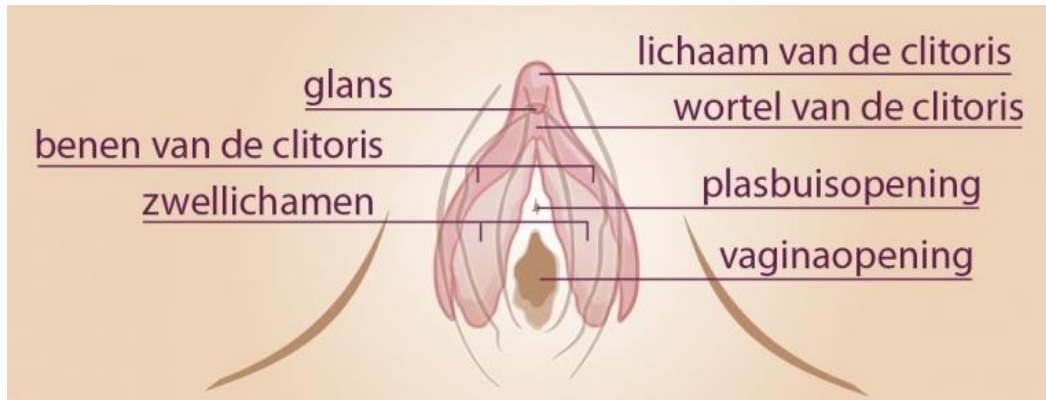
Voorbeeld tijdlijn, let op: jullie tijdlijn heeft straks **zestien punten**:

Stap 3: Beantwoord aan de hand van de tijdlijn de hoofdvraag. Jullie leveren de werkbladen uit ronde 1, de tijdlijn en het antwoord op de hoofdvraag in bij de docent.

Hoofdvraag: Waarom denken jullie dat de clitoris pas sinds 2021 in de schoolboeken staat? Benoem in je antwoord de verschillen en/of continuïteiten tussen alle vier de periodes.

Uitleg clitoris: De clitoris is een deel van het vrouwelijk geslachtsorgaan. Het is het enige orgaan in het menselijk lichaam dat seksueel genot als belangrijkste functie heeft. Het zichtbare deel van de clitoris bevindt zich aan de bovenkant van de vulva*: de glans-clitoris. Het orgaan is echter veel groter dan dit zichtbare deel, zoals je kunt zien in de afbeelding hierboven: het is ongeveer 10 centimeter groot. De clitoris krijgt net als de penis een erectie bij seksuele opwinding.

*Vulva = de uitwendige vrouwelijke geslachtsdelen

Bronnen Oudheid en Middeleeuwen (500 v.C. tot 1500 n.C.)

Bron 1

Aristoteles: Vrouwen hebben een kanaal, zoals mannen een penis hebben. Bij vrouwen zit het kanaal binnenin het lichaam. Dit is de lichamelijke plek van vrouwelijk genot en komt overeen met de eikel van het mannenlichaam. Het vrouwelijke orgaan raakt opgezwollen, wanneer de vrouw opgewonden is.

Samenvatting door de auteur van deze opdracht van: *Filosoof en wetenschapper Aristoteles (384 – 322 v.Chr.)*

Bron 2

Soranos: Het vrouwelijke orgaan bestaat uit twee vleugels* die aan de bovineinde uitkomen op de *Kleititoris**.

Rufus: De 'kleitoris' heeft een erotische functie.

Kleititoris (Grieks) = *dat wat omsloten ligt*

*De twee vleugels = nu bekend als de schaamlippen

*De Kleitoris = nu bekend als de 'glans-clitoris'.

Samenvatting door de auteur van deze opdracht van: *Griekse arts Soranos van Ephesus en Rufus van Ephesus (eerste/tweede eeuw n.Chr)*

Bron 3

Galenus: De vrouwelijke genitaliën zijn vergelijkbaar met de mannelijke geslachtsdelen, maar dan binnenin het lichaam gepositioneerd.

De beroemde Galenus noemt de clitoris niet. Het orgaan verliest bekendheid. De clitoris wordt gekoppeld aan immoreel gedrag van vrouwen, wanneer wel over het orgaan gesproken/geschreven wordt.

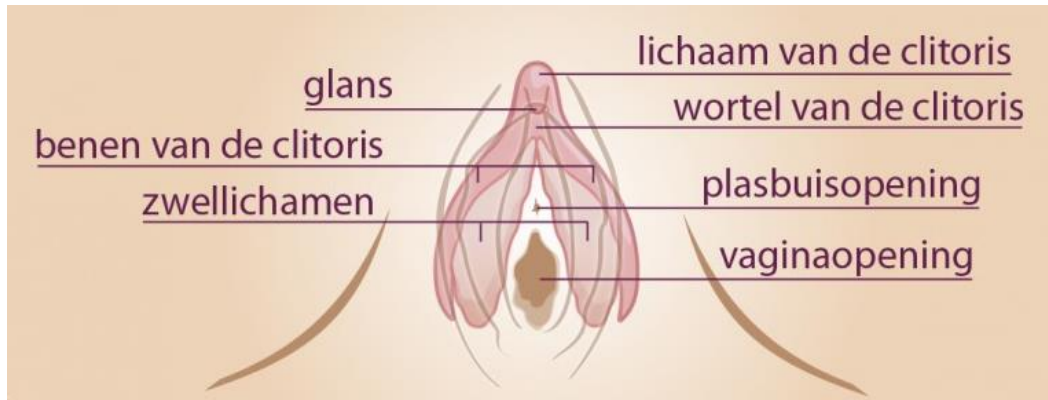
Samenvatting door de auteur van deze opdracht van: *Arts Claudius Galenus* (eind tweede eeuw n.Chr)

Bron 4

Het volgende advies om zwangerschappen te vergroten werd geaccepteerd door de Katholieke Kerk:

“Voorafgaand aan de seksuele geslachtsgemeenschap zal de echtgenoot subtiel in een cirkelvormige beweging over het knopje van de liefde wrijven met een vinger die bevochtigd is met geparfumeerde olie”.

Vertaling, bron: dr. Di Marino en dr. Lepidi. *Medisch advies (Middeleeuwen)*

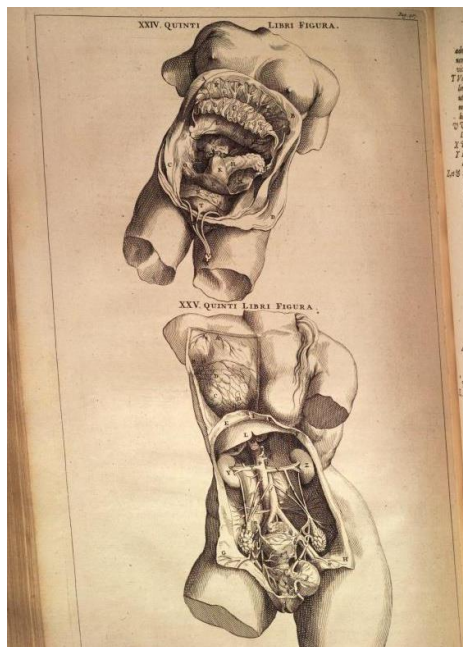

Uitleg clitoris: De clitoris is een deel van het vrouwelijk geslachtsorgaan. Het is het enige orgaan in het menselijk lichaam dat seksueel genot als belangrijkste functie heeft. Het zichtbare deel van de clitoris bevindt zich aan de bovenkant van de vulva*: de glans-clitoris. Het orgaan is echter veel groter dan dit zichtbare deel, zoals je kunt zien in de afbeelding hierboven: het is ongeveer 10 centimeter groot. De clitoris krijgt net als de penis een erectie bij seksuele opwinding.

*Vulva = de uitwendige vrouwelijke geslachtsdelen

Bronnen 16^e en 17^e eeuw (1500 tot 1700)

Bron 5

De beroemde anatomist Vesalius besteedt geen aandacht aan de vrouwelijke genitaliën. Ook het zichtbare deel van de clitoris (nu bekend als de glans-clitoris) beschrijft hij niet in zijn werk.

Andreas Vesalius, Bron: Humani Corporis Fabrica (1543), illustratie uit latere versie (1725)

Bron 6

Colombo: 'Ik heb de clitoris ontdekt!'

Colombo: 'Vrouwen kunnen seksueel genot ervaren als de clitoris wordt aangeraakt.'

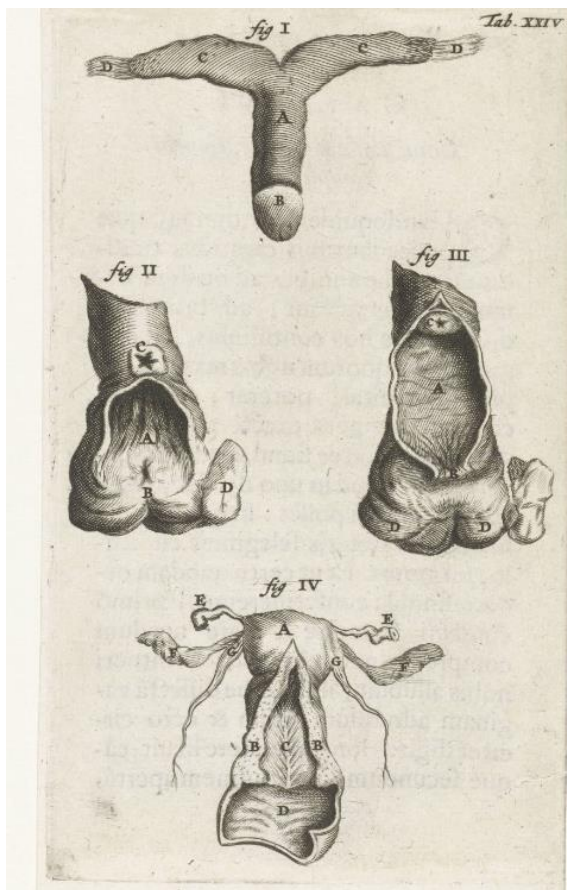
Fallopio en Estienne: 'Wij schreven dit al eerder...'

In 1559 identificeert de Italiaanse chirurg Realdo Colombo, tijdgenoot van Vesalius, de clitoris officieel. Hij beschrijft het seksuele genot dat vrouwen konden hebben als de clitoris werd aangeraakt. Colombo claimt de ontdekking van de clitoris in deze periode, maar achteraf blijkt dat meerdere wetenschappers het orgaan al noemen in hun werken, zoals Gabriele Falloppio (1523-1562) en Charles Estienne (1504-1564).

Samenvatting door de auteur van deze opdracht van: *Realdo Colombo* in 1559, *Gabriele Falloppio* (1523-1562) en *Charles Estienne* (1504-1564).

Bron 7

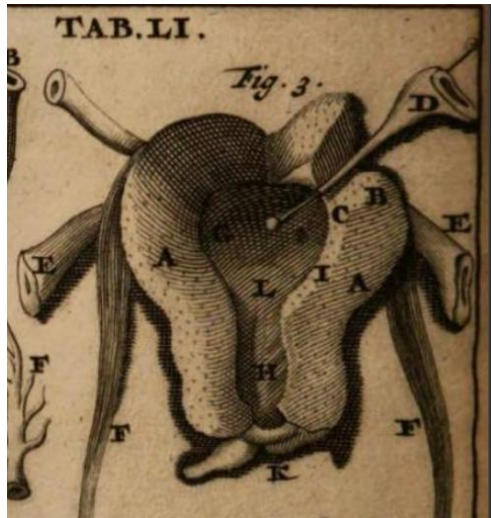
De Nederlandse Reinier de Graaf publiceert in 1672 zijn werk over de vrouwelijke genitaliën, waarin hij de clitoris nauwkeurig beschrijft. Hij beschrijft de interne en externe onderdelen van de clitoris en noemt als eerste de zwellichamen die een groot onderdeel vormen van het orgaan. Ook beschrijft De Graaf dat de clitoris op kan zwellen wanneer de vrouw opgewonden raakt. Hendrik Bary maakte de boekillustratie voor De Graaf.

Reinier de Graaf 1672. Bron: Rijksmuseum

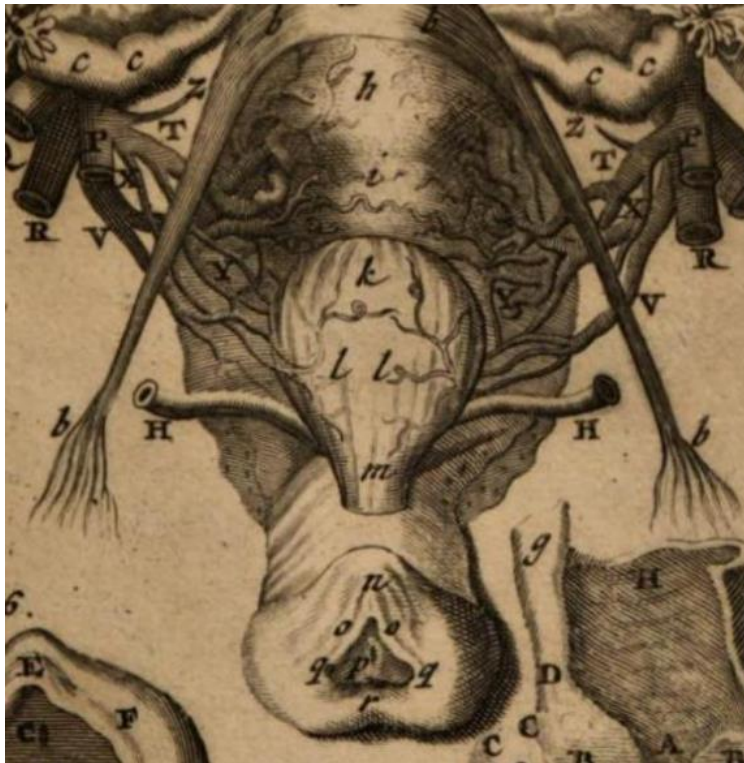
Bron 8

Stephen Blankaart publiceert in 1686 zijn Nieuwe Hervormde Anatomie, waarin hij de interne en externe onderdelen van de clitoris afbeeldt en benoemt. De afbeeldingen laten Blankaarts illustraties en bijbehorende tabel zien. Hij maakt duidelijk onderscheid tussen de voorhuid en het bovenstuk van de clitoris.

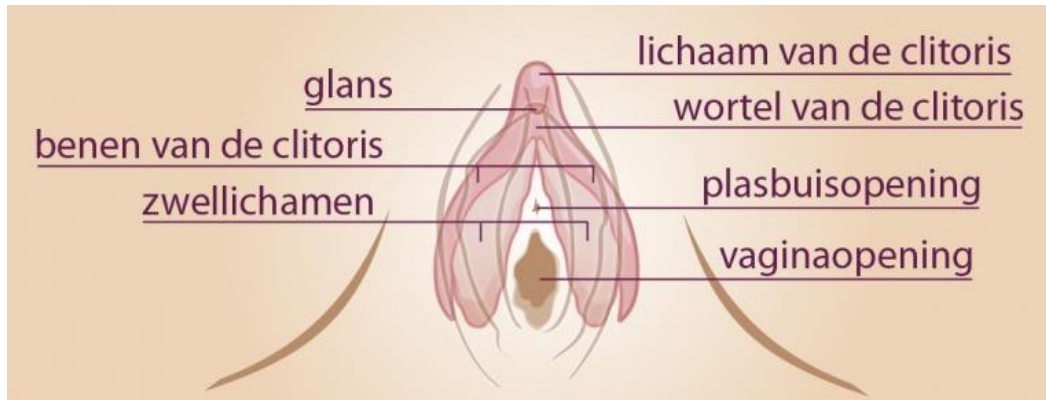
III. FIGUUR.
 Verloont de Vrouwen ſchamelheid.

A. Het hoofd van de kittelaar, oft Clitoris.
 B. De voorhuid van de kittelaar, of Praputium.
 C. C. De Nymphen.
 D. Het pis-gat, oft Urethra.
 E. E. De engte van des ſcheedes mond, gelyk die in een vyftien van vles en-twintig jaren is.
 F. De mond van de moeder, tamelyk verwyd.
 G. G. Des ſchamelheids lippen van mal kanderen gedouwt.
 H. De band der lippen.
 I. Denaad van den aars.
 K. Een gedeelte van het aars-gat.
 L. L. De hairen der ſchamelheid.

n = kittelaar, p = pis gat

Stephen Blankaart 1686, Bron: De Nieuwe Hervormde Anatomie (S. Blankaart 1686)

Uitleg clitoris: De clitoris is een deel van het vrouwelijk geslachtsorgaan. Het is het enige orgaan in het menselijk lichaam dat seksueel genot als belangrijkste functie heeft. Het zichtbare deel van de clitoris bevindt zich aan de bovenkant van de vulva*: de glans-clitoris. Het orgaan is echter veel groter dan dit zichtbare deel, zoals je kunt zien in de afbeelding hierboven: het is ongeveer 10 centimeter groot. De clitoris krijgt net als de penis een erectie bij seksuele opwindning.

*Vulva = de uitwendige vrouwelijke geslachtsdelen

Bronnen 19^e en eerste helft twintigste eeuw (1800 tot 1950)

LET OP: Bron 9 kan als heftig worden ervaren (trigger warning).

Bron 9

Aan het eind van de negentiende eeuw krijgt een mysterieuze ziekte, die alleen bij vrouwen zou voorkomen, haar bekendheid: *hysteria*. De ziekte is dusdanig mysterieus dat er geen algemene definitie voor is. Wel is duidelijk dat vrouwen die zich hysterisch gedragen, in welke vorm dan ook, kans maakten om bestempeld te worden met de ziekte *hysteria*. Sommige artsen uit het einde van de negentiende eeuw claimen dat de oorsprong van deze ziekte ligt bij de clitoris.

In 1865 raadt de Britse gynaecoloog Isaac Backer Brown aan om de clitoris te verwijderen om vrouwen te genezen van onder andere *hysteria*. Dit wordt clitoridectomie genoemd: een ingreep waarbij de clitorishoed (glans clitoris) wordt verkleind of verwijderd. Deze gynaecoloog beschrijft in zijn boek hoe hij de operatie heeft uitgevoerd op vrouwen vanaf 10 jaar oud.

De methode van verwijdering:

The patient having been placed *completely* under the influence of chloroform, the clitoris is freely excised either by scissors or knife—I always prefer the scissors. The wound is then firmly plugged with graduated compresses of lint, and a pad, well secured by a T bandage.

Gynaecoloog Isaac Baker Brown. Bron citaat: Isaac Baker Brown, On the Curability of Certain forms of Insanity, Epilepsy, Catalepsy and Hysteria in Females 1866.

Bron 10

Aan het eind van de negentiende eeuw krijgt een mysterieuze ziekte, die alleen bij vrouwen zou voorkomen, haar bekendheid: *hysteria*. De ziekte is dusdanig mysterieus dat er geen algemene definitie voor is. Wel is duidelijk dat vrouwen die zich hysterisch gedragen, in welke vorm dan ook, kans maakten om bestempeld te worden met de ziekte *hysteria*. Sommige artsen uit het einde van de negentiende eeuw claimen dat de oorsprong van deze ziekte ligt bij de clitoris.

Verschillende medische stromingen zien de stimulatie van de clitoris als oplossing van *hysteria*. Artsen konden als advies geven om de clitoris te stimuleren. Historici speculeren over of de populariteit van de vibrator hieraan te danken is, maar daar is geen bewijs voor.

Samenvatting door de auteur van deze opdracht van: *Verschillende wetenschappers, 19^e eeuw*

Bron 11

Eduard van Beneden: De clitoris is niet noodzakelijk bij het opwekken van zwangerschappen. Vrouwelijke orgasmes hebben daarom geen functie. De clitoris is een nutteloos orgaan.

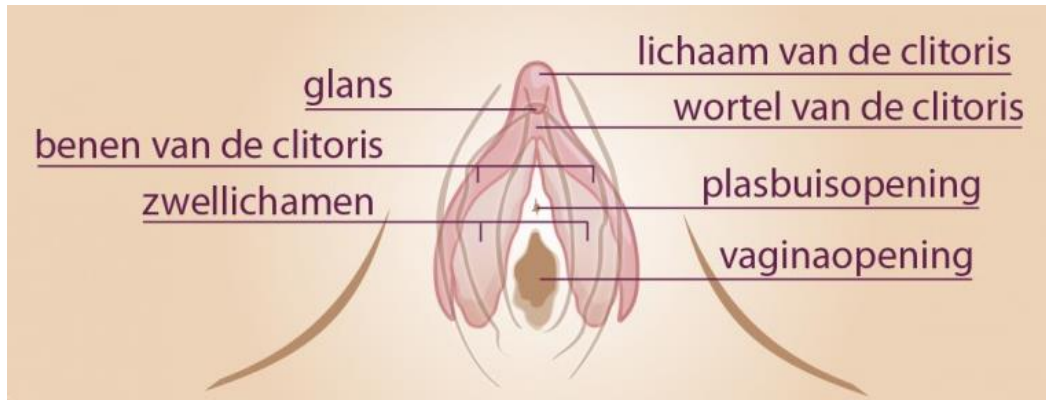
Samenvatting door de auteur van deze opdracht van: *Eduard van Beneden 1875.*

Bron 12

In de eerste helft van de twintigste eeuw is er sprake van een periode van obscurantisme (onwetendheid) omtrent de clitoris. Dit betekent dat de clitoris nauwelijks voorkomt in zowel wetenschappelijke als populaire literatuur. De start van deze periode van obscurantisme wordt grotendeels veroorzaakt door de beroemde arts Sigmund Freud (1856-1939).

Freud: Een clitoraal orgasme bestaat alleen bij onvolwassen en kinderlijke vrouwen. Zodra een vrouw volwassen is kan zij enkel een vaginaal orgasme krijgen. Volwassen vrouwen ondervinden alleen seksueel plezier door vaginale penetratie. Als de vrouw de overstap naar vaginale orgasmes niet maakt, en dus nog steeds clitorale orgasmes krijgt, krijgt deze vrouw psychische problemen.

Samenvatting door de auteur van deze opdracht van: *Sigmund Freud (1856-1919).*

Uitleg clitoris: De clitoris is een deel van het vrouwelijk geslachtsorgaan. Het is het enige orgaan in het menselijk lichaam dat seksueel genot als belangrijkste functie heeft. Het zichtbare deel van de clitoris bevindt zich aan de bovenkant van de vulva*: de glans-clitoris. Het orgaan is echter veel groter dan dit zichtbare deel, zoals je kunt zien in de afbeelding hierboven: het is ongeveer 10 centimeter groot. De clitoris krijgt net als de penis een erectie bij seksuele opwindning.

*Vulva = de uitwendige vrouwelijke geslachtsdelen

Bronnen tweede helft twintigste eeuw tot nu (1950 tot heden)

Bron 13

Kennis over de clitoris is afwezig in publicaties tot halverwege de twintigste eeuw. Dit verandert wanneer in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw een liberaal klimaat rondom seksualiteit ontwikkelt en er een einde komt aan verschillende taboes rondom de clitoris. In deze periode ontstaat nieuwe wetenschappelijk aandacht voor de clitoris.

De nieuwe wetenschappelijke focus op de clitoris is onder andere zichtbaar doordat in de meeste medische wetenschappelijke literatuur in de late twintigste eeuw de volledige clitoris is afgebeeld. Het orgaan wordt echter zelden duidelijk beschreven in medische publicaties en in meer populaire literatuur is de informatieverstrekking over de clitoris nog meer beperkt.

Context, tweede helft twintigste eeuw

Bron 14

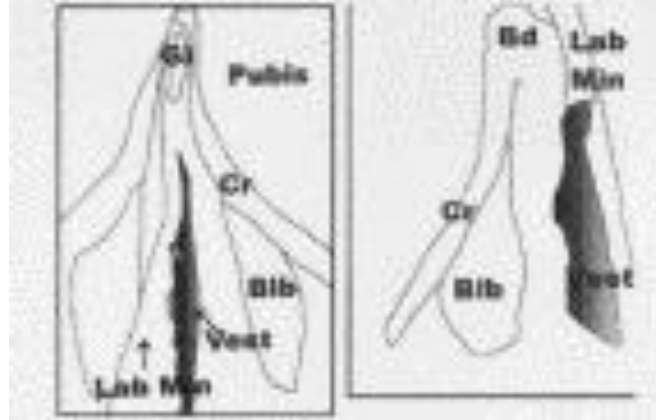
In 1998 publiceert uroloog Helen O'Connell haar werk met daarin de volledige anatomische beschrijving van de clitoris.

O'Connell: "Het onderzoek naar vrouwelijke kadavers laat zien dat huidige anatomische teksten de vrouwelijke anatomie niet correct weergeven."

O'Connell concludeert dat de zwellichamen onderdeel zijn van de clitoris en dus bij de beschrijving van het orgaan benoemd moeten worden. O'Connell benoemt dat de clitoris niet accuraat wordt weergegeven in de anatomische teksten en afbeeldingen die in de jaren negentig actueel zijn. Ze legt uit dat de afwezigheid van correcte anatomische weergaven van de clitoris niet door een gebrek aan kennis is ontstaan, maar door culturele en sociale factoren door de geschiedenis heen. Het werk van O'Connell wordt verspreid in de wetenschap en media.

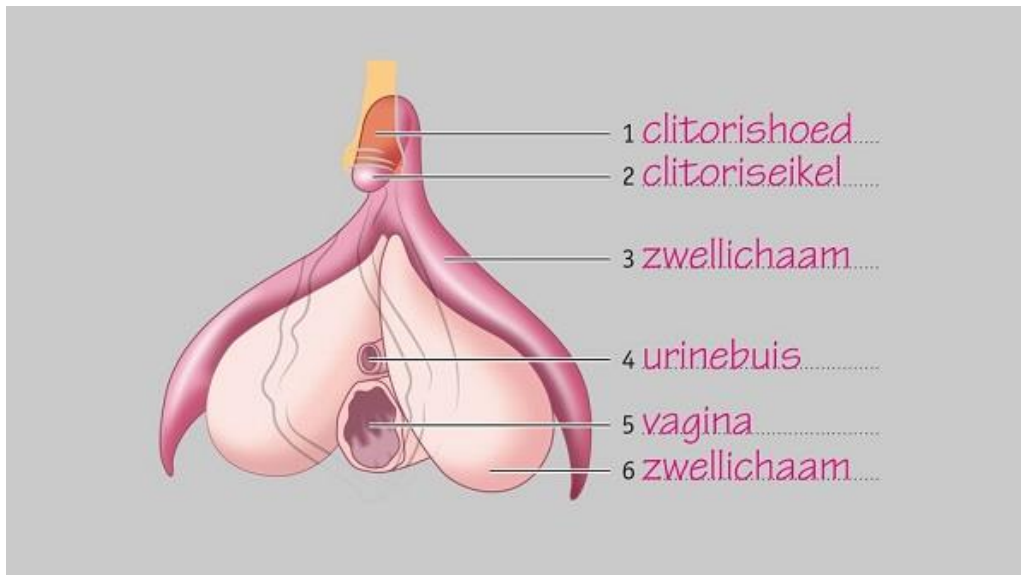
(vervolg bron 14)

Voorbeeld van een uitgetekend vrouwelijk kadaver uit het onderzoek van O'Connell:

Helen O'Connell, Bron: Anatomical Relationship between Urethra and Clitoris (1998)

Bron 15

RTL nieuws: "Het heeft even geduurd, maar eindelijk staat de functie van de clitoris uitgebreid beschreven in een biologieboek; Biologie voor jou. Bijna alle tweede klassers hebben dit schooljaar geleerd dat de clitoris meer is dan 'dat gevoelige knopje bovenaan de vulva'. Dit is baanbrekend, nog niet eerder stond 'de clit' zo uitgebreid beschreven in een lesboek. "Van de man werden alle onderdelen van de penis benoemd en uitgelegd, van de vrouw niet. Dat is nu aangepast. Hierdoor is de uitleg veel gelijkwaardiger geworden", vertelt Lineke Pijnappels, eindredacteur van het biologieboek. "Het is voor meisjes net zo belangrijk om te weten hoe hun lijf in elkaar zit als voor jongens", vertelt Pijnappels. Daarom is het hoofdstuk voortplanting nu geactualiseerd."

RTL nieuws over Malmberg, 2021

<https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5233345/eindelijk-clitoris-biologieboek-middelbare-school-seksuele>

Bron 16

NOS interview met seksuoloog Ellen Laan

Over 3D-clitoris: "Het kan haar na al die jaren nog steeds verbazen dat niet iedereen de clitoris weet te herkennen. "Ik hoor nog steeds dat mensen denken dat het een kleeplak is"."

NOS: "De clitoris is inwendig veel groter dan gedacht. Dat drijft Laan om er bekendheid aan te geven. "Juist omdat je het niet aan de buitenkant kan zien, moet je er onderwijs in krijgen.""

De penis en de clitoris hebben veel overeenkomsten. Jongeren hebben over de penis eerder kennis, omdat deze aan de buitenkant zichtbaar is. Ellen Laan wist wat zij wilde: "De volledige clitoris afgebeeld in alle biologieboeken op middelbare scholen, juist omdat deze onzichtbaar is. Het is belangrijk dat alle jongeren leren over hun eigen genitaliën."

Ellen Laan (1962-2022) Bron: NOS

Bijlage 7: Ingevuld observatieformulier try-out 16 oktober

16 oktober 13:15 tot 14:45

VWO 5 Alberdink Thijm College

8 groepjes van 3 leerlingen, 24 leerlingen in totaal.

Het observatieformulier bestaat uit notities die door mijzelf zijn gemaakt tijdens de les die is uitgevoerd door de docent op het Alberdink Thijm College. Het formulier begint op de volgende pagina.

OPSERVATIEFORMULIER	Interactie
<p>Criterion 2: Is er gedeelde sturing? → bespreken de leerlingen hun proces, taakverdeling? Is de les interactief? Wat is er zichtbaar in het leerproces? Benoemt de docent alle leermomenten of maken de leerlingen dit zelf inzichtelijk?</p>	<p>Ronde 1: - Leerling leest bron voor (oudheid). Overleggen over hoe ze de vragen moeten beantwoorden 'je moet alle bronnen gebruiken voor je vraag'. Overleggen over de bronnen. 'hier wordt niet over de clitoris gepraat. Bron 4 over het advies' je leest dat er 'knopje van de liefde staat in de middeleeuwen'. Interactie tussen lln zonder gegiebel bij groepje oudheid. Schrijven antwoorden op. - Discussie over negatief of positief: "clitoridictomie: een 2 of een 3, omdat het nog vrij mysterieus is. de ziekte is nog mysterieus en toch worden er handelingen uitgevoerd, ingrepen gedaan" 'bron 10, oplossing, nu wordt het positiever."</p> <p>Leerlingen overleggen over de vragen en opdracht Leerlingen schrijven hun antwoorden op Ze 'verbeteren' elkaar</p> <p>Ronde 2: -Groepje 6, herhalen de opdracht, . Oudheid begint. Leest voor 'cirkelvormige beweging over het knopje blabla' iedereen giebelt. - 'wat is blijven hangen, ja die geparfumeerde olie van de oudheid'. Ja in de oudheid zeggen ze ook 'kleitoris'. Één leerling maakt uit haar hoofd de tijdlijn alvast -Tussendoor: 'meisje: ik vind het meer biologie dan geschiedenis'. - Groepje 2: kijken naar het voorbeeld van de lijn. "hoe gaan we dit doen". Iedere leerling schrijft zijn eigen bronnen in de lijn, ze overleggen daar niet echt over. Overleggen over welk cijfer welke positie op de lijn heeft. Lezen de bronnen.</p> <p>Nabespreking: -Wat veranderde er? Veel of weinig lln ' - bij ons wisselde het heel erg - Ze vonden het eerst nutteloos en ze wisten alleen van de buitenkant en niet van de binnenkant Hoe kan dat, kunnen we dit relateren aan de verlichting - Geen wetenschappelijke dingen Exact, geen onderzoek dien. Deze ontwikkeling kan dus een breekpunt zijn dat er na de wet rev en verlichting onderzoek werd gedaan naar de anatomie</p> <p>-leerlingen verliezen snel de aandacht</p> <p>- Zijn er andere breekpunten of verschillen die jij hebt gevonden? - Verwijderen en de clitoris wat nutteloos, daarna moest de taboe weg en moest er juist over gepraat worden? Zijn er ook bronnen die in het midden zijn geplaatst? - Bron 2, een Leerling leest de bron voor</p>

	<ul style="list-style-type: none"> - Wij hebben die ook in het midden gezet, het is informatie, niet heel goed. Lijkt een klein beetje op de intro-informatie. In het midden, want niet uitgesproken positief of negatief. - Andere leerlingen: Wij hebben bron 2 richting positief, want er werd wel iets verteld richting de juiste informatie. - Docent: 'Goed, zo kun je positiviteit ook benaderen.' <p>Afsluiten:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Jullie hebben geleerd over bronnen, cont- verandering
<p> criterium 5: Welke extreme uitspraken doen leerlingen? Welke reactie geeft de docent? Veilige sfeer: welke uitspraken doen de docent en leerlingen die inzicht geven in de veiligheid van de les? Welke woorden gebruiken de leerlingen om de clitoris te beschrijven?</p>	<p>Tijdens opstart:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Het is heel stil tijdens deze uitleg, weinig gepraat, wel blikken. Leerlingen kijken elkaar aan. <p>-'hugo vind je het spannend ofzo dat je zo gek gaat doen', hugo zit vooral achterover en kijkt om zich heen. 'hey 1, let op he bron 9 kan als heftig ervaren worden, oeh een triggerwarning'</p> <p>Langer pauze omdat het goed gaat (10 min)</p> <p>Ronde 2:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Groepje 1; gesprekken over vriendinnetje, 'kelder van de jumbo', docent stuurt aan 'hoe ver zijn julie, ga nog even verder' 'we zijn al ver''dat is heel goed maar werk nog even door'. - Het woord 'seks' begint steeds vaker te vallen. Ook: 'wat ik met jouw moeder heb gedaan'. Docent: 'kinderachtig, moedergrapjes zijn ook niet echt van deze tijd'.
<p> criterium 6: Waardoor is de vertrouwensband van de docent met de klas zichtbaar? Zijn de 'normale' regels tussen de klas en docent van toepassing?</p>	<p>Tijdens opstart les:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Hoe heet het vrouwelijke geslachtsorgaan -'kut'' -Het is de bedoeling dat jullie respectvol met elkaar omgaan, respectvol gedrag in de klas is heel belangrijk. De deur is daar, dus de weg is snel gemaakt. Gedraag je als de volwassenen die jullie denken dat je zijn. Ik denk dat jullie dit kunnen. - af en toe lachen is logisch en mag best <p>Ronde 1:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Docent: 'ik zie dat jullie allemaal heel goed bezig zijn' <p>Ronde 2</p> <ul style="list-style-type: none"> - we gaan weer door. Het ging net heel erg goed, houd dat vol.

	<p>- Er gebeurt iets grappigs maar ik weet niet wat - Ik laat het even gaan</p> <p>Nabespreking: - Jullie hebben hartstikke goed gewerkt. benieuwd wat er uit jullie onderzoek is gekomen</p> <p>Video: Veel gegiebel Minstens de helft kijkt in stilte Lachen Na giebelen toch weer stil Bijna iedereen kijkt</p> <p>Afsluiting: Bedankt voor de goede houding</p> <p>Pauze/ronde 2 Wanneer een leerling een respectloze opmerking maakt (over moeder) komt docent terug op afspraken over respect Normale regels...</p>
<p> criterium 7: Praten de leerlingen over de achtstand van kennis omtrent het vrouwenlichaam?</p>	<p>Ronde 1: Leerling leest bron voor (oudheid). Overleggen over hoe ze de vragen moeten beantwoorden 'je moet alle bronnen gebruiken voor je vraag'. Overleggen over de bronnen. 'hier wordt niet over de clitoris gepraat. Bron 4 over het advies' je leest dat er 'knopje van de liefde staat in de middeleeuwen'. Interactie tussen IIn zonder gegiebel bij groepje oudheid. Schrijven antwoorden op. Groepje 19^e eeuw. 'clitoridectomie is alleen voorste stukje verwijderen, dus niet helemaal'. Overleggen over de opdracht 'wat moeten vrouwen doen', 'ja of mannen'. Jaartallen bij de vragen plaatsen. 'jeetje X, wat schrijf je veel, het is niet voor een cijfer he'. Discussie over negatief of positief: "clitoridictomie: een 2 of een 3, omdat het nog vrij mysterieus is. de ziekte is nog mysterieus en toch worden er handelingen uitgevoerd, ingrepen gedaan" 'bron 10, oplossing, nu wordt het positiever."</p> <p>Ronde 2 Groepje 6, herhalen de opdracht,. Oudheid begint. Leest voor 'cirkelvormige beweging over het knopje blabla' iedereen giebelt. 16^e17^e er wordt ook bij getekend maar er wordt niks gezegd over hoe je er mee om moet gaan. 19e hij zou moeten worden verwijderd vanwege hysteria of juist gestimuleerd. Als je een clitoraal orgasme hebt zou je problemen hebben. 'wat is blijven hangen, ja die geparfumeerde olie van de oudheid'. Ja in de oudheid zeggen ze ook 'kleitoris'. Één leerling maakt uit haar hoofd de tijdlijn alvast</p>

	<p>Het woord 'seks' begint steeds vaker te vallen.</p> <p>Nabespreking: Leerling leest de vraag voor Leerling moet antw geven, 'wij hebben die nog niet beantwoordt' , kun je iets verzinnen</p> <ul style="list-style-type: none"> - Omdat er niet op gefocust werd - Afwezigheid van correcte weergave heeft er niet voor gezorgd, eerder sociaal culturele redenen, nu kan er meer worden ondernomen. - Omdat het een taboe was en omdat er nog niet veel over bekend was - Omdat kinderen het awkward vinden en door sociale en culturele factoren. <p>Wat komt er een beetje uit alle antwoorden? Kunnen we stellen dat het inderdaad gaat over de factoren zoals hoe er naar vrouwen werd gekeken?</p>
Overig	<p>-groepje heden: wat is anatomie, hoe halen we dat uit de bronnen? - Vraag 2 ook onduidelijk, moet het een historische vergelijking zijn? -3d clitoris laten zien: dit is hem op ware grote (eerst ondersteboven) Opstart: Jullie hebben sv gehad met bio? In de derde? 1 les, lln: het was heel onduidelijk - Het is te lang geleden (lln) - lln 'was niet eens bij die les'.</p> <p>Nabespreking bronnen: Zijn er ook bronnen die in het midden zijn geplaatst?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Bron 2 <p>Leerling even voorlezen</p> <ul style="list-style-type: none"> - Wij hebben die ook in het midden gezet, het is informatie, niet heel goed. Lijkt een klein beetje op de intro-informatie. Een beetje dus. In het midden, want niet uitgesproken positief of negatief. - Wij hebben bron 2 richting positief, want er werd wel iets verteld richting de juiste informatie. <p>Heel goed, zo kun je positiviteit ook benaderen.</p>

Bijlage 8: Interview met de docent

- Heb je het gevoel gehad dat je je eigen grenzen hebt kunnen bewaken?
 - o Ja
- Waarom?
 - o Ik had van tevoren gelijk aangegeven wat de grenzen zijn en over respectvol gedrag. Die grenzen zijn dan geen vrouwonvriendelijk gedrag, niet respectloos over elkaar. Dus bij grapjes over elkaars vriendinnetjes ging ik daar op in totdat duidelijk was dat het allemaal wel prima was. Ik had het gevoel dat ik dat kon doen.
- Was de les veilig genoeg?
 - o Ik had verwacht dat de jongens de les minder serieus zouden nemen en zouden verstoren. Waardoor er onveilige grenzen opgezocht zouden worden. Je hebt ook 6 vrouwen in de klas die al hebben aangegeven dat zij zich onveilig voelen in de klas (dit deden ze van tevoren in een groepje). Ik had niet verwacht dat het zo zou gaan zoals het uiteindelijk gelukt is. Ik had ingeschat dat bepaalde jongens het onveilig zouden maken. Dat gebeurde nauwelijks. Toen er iets gebeurde ging ik er meteen op in (intro). Wat er gebeurde was dat de sfeer best serieus was, vooral aan het begin. Aan het einde een minder gemotiveerde houding. En het werkte heel goed om ze niet zelf groepjes te laten maken. Voor de man/vrouw mix en voor de veiligheid bewaren in de groepjes. Dat kun je plannen door te kijken naar de B groepen.
- Welke meerwaarde zie je voor dat jij deze les hebt gegeven ten opzichte van een gastdocent?
 - o Zelf groepjes maken en vaste regels
 - o Tenzij je een gastspreker hebt die echt pedagoog is en gelijk de sfeer in zo'n klas kan bepalen, moet je de leerlingen wel een beetje kennen. Door groepjes te maken weet je wie je bij wie zet. Het is heel nuttig dat je namen kan zeggen. Je wil heel snel bepaalde dingen de kop indrukken en daarvoor heb je dat wel nodig. Liever zo'n opdracht verderop in het jaar. Ik begin deze leerlingen net te kennen dus het is nu net oké. Als ik hem zelf doen zou ik hem later uitvoeren. De dynamiek is nu nog relatief nieuw.
- Heb je al een beetje een vertrouwensband?
 - o Zo zou ik het niet noemen, ze weten wat ze aan mij hebben en ze kennen mijn regels. Die zijn duidelijk en die hanteer ik ook in de rest van mijn lessen.
 - o In deze klas is de dynamiek al slecht en daar wordt al met afdelingsleiders over gepraat. De ordemomenten zijn heel belangrijk dus daarvoor is de vaste docent belangrijk.
- - o Vakoverstijgend met bio zou ook kunnen als workshop.
- Zijn er duidelijke afspraken en regels in jouw lessen? → Zijn deze hetzelfde gebleven tijdens deze les?
 - o Ja, normaal mogen ze ook dit soort dingen niet zeggen. Zeker respect naar elkaar, naar elkaar luisteren en geen grappen maken over elkaar ben ik normaal net zo streng over als tijdens deze les.

Overig:

- Het was heel waardevol om te beginnen met het bespreken van respect, daardoor kon de docent daar steeds op terugkomen
- In het begin ging het beter dan op het eind, maar dat is altijd met zo'n blokkade
- De nabespreking was niet zo nuttig als verwacht, er kwam niet meer zoveel uit de leerlingen.
- Misschien is de hoofdvraag lastig
- Die vier periodes behandelen ze niet in de beantwoording van de hoofdvraag, ze lezen de instructies niet.
- Docentenhandleiding misschien overzichtelijker. Meer als een stappenplan van de nabespreking. Nu schieten sommige elementen van de nabespreking erbij in.
- De bronnen die ik had verwacht als breekpunten (9 bijv), pakte de leerlingen niet. Misschien in de handleiding opties geven van hoe je de bron kan nabespreken. Dus a is interessant om te benoemen want dit en dit breekpunt.
- Het nu geen grab en go. Misschien opties voor antwoordblad, maar het is redelijk interpretatief.

Bijlage 9: Focusgroep leerlingen

2 jongens, 1 meisje

- Wat vonden jullie van de les?

Wel interessant, niet standaard onderwerp. Leuke manier met de groepjes met de bronnen. Wel slimme manier en wel leuker door de expertopdracht. Onderwerp, leuk bio

Interessant onderwerp

- Wat hebben jullie nieuw geleerd over de clitoris?

De leerlingen wisten alleen dat het bolletje bestond en clitoris heette, niet dat het een heel groot orgaan is. Alle drie de leerlingen hadden vooraf deze kennis en weten nu meer.

Stond misschien wel misschien niet in hun bio boek, één leerling dacht dat hij al eerder een plaatje had gezien, andere leerling dacht van niet.

- Denken jullie nu anders naar je idee van gelijkheid in kennis over verschillende sekses?

Dachten dat alles eventueel info over was

Mannen hadden macht dus zij bepaalden de informatie, dus niet zo veel aandacht voor vrouwen.

- Wat vonden jullie van de sfeer tijdens de les?

Best prima.

Bang dat het alleen gekut ging worden, maar dat viel helemaal mee. Op het einde wel meer maar dat is logisch met anderhalf uur.

Bijlage 10: Producten

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de oudheid en de middeleeuwen. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de oudheid en middeleeuwen bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Als een kenmerk in het lichaam, Raakt opgezwollen bij genot, en heeft twee vleugels

Vraag 2: Wat is er in de oudheid en middeleeuwen bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Het is de clitoris bestaat voor genot 184-377 v Chr. Het is de heetste en erotische functie. Het wordt gekoepeld aan immoreel gedrag.

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris in de oudheid en middeleeuwen? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Dat ze rustig moeten doen anders wordt alleen benoemd in de middeleeuwen

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de oudheid en de middeleeuwen. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de oudheid en middeleeuwen bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

In 322 v. Chr. is het bekend dat de clitoris ~~voorgesteld wordt~~ oprekwelt.
In de eerste eeuw na Chr. is ~~bekend~~ bekend ~~van de clitoris is~~ bekend van de clitoris is.
Na het eind 3de eeuw na Chr. is de clitoris onbekend

Vraag 2: Wat is er in de oudheid en middeleeuwen bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

In 322 v. Chr. is bekend dat ~~de clitoris~~ de clitoris voor genot bestemd is.
In de eerste eeuw na Chr. is ~~bekend~~ bekend ~~dat de clitoris een~~ dat de clitoris een
eratische functie heeft. Die kennis is in eind 3de eeuw
verloren.
In de middeleeuwen weer semi-bekend dat de clitoris
een functie heeft.

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris in de oudheid en middeleeuwen? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

In alleen de middeleeuwen wordt niets beschreven,
om rustig aan te doen met dat ringetje.

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de oudheid en de middeleeuwen. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de oudheid en middeleeuwen bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

In het jaar 380 v.C. wisten ze dat het een kanaal was en dat het de plek van vrouwelijke genot is.
Rond 100/200 v.C. wisten ze dat het bestond uit 2 kleine os die uitkwamen op de "kleitoris". In de middeleeuwen werd het als een knopje van de liederde gezien

Vraag 2: Wat is er in de oudheid en middeleeuwen bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

In 350 v.C. was de functie een lichamelijke plek van vrouwelijk genot
In de 1e/2e eeuw v.C. was het een erotische functie
Eind 2e eeuw werd de clitoris genoemd hun in meer de oorslag van vrouwen
De functie in de middeleeuwen was voor seks

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris in de oudheid en middeleeuwen? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

In de grafen werd er geen advies vooromgave gegeven omdat er niet over was gesproken.
In de middeleeuwen werd geadviseerd dat de man met een bevochtigde vinger met parfumolie subtiel in een cirkelvormige beweging over de clitoris moet bewegen tegen zwangerschap

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de oudheid en de middeleeuwen. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de oudheid en middeleeuwen bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

in het jaar 350 kon je in de bron lezen dat de vagina een kanaal was en de penis in het lichaam werd genoemd in 100/200 kwam er zelfs de conclusie dat het bestond uit 2. Uterus en de clitoris verder in de middel eeuwen werd de clitoris gezien als een knopje van de liede

Vraag 2: Wat is er in de oudheid en middeleeuwen bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

350 v.l. was de clitoris een lichamelijke plek van vrouwelijke genot. In het jaar 100-200 werd de clitoris gebruikt als erotische functie aan het einde van de 2de eeuw werd de clitoris gekoppeld aan immoreel gedrag later in de middeleeuwen dat voor de sex de man met zijn vinger er overheen ging

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris in de oudheid en middeleeuwen? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

in de oudheid werd hier niet over nagedacht. Later werd in de middeleeuwen er beter mee omgegaan als een man de clitoris stimuleerde gebruikte hij hierbij geparfumeerde olie

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de oudheid en de middeleeuwen. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de oudheid en middeleeuwen bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Als een kanaal in het lichaam raakt op-
gezetwilen bij genot en heeft twee vleugels
en is nu bekend als de schaamlippen.

Vraag 2: Wat is er in de oudheid en middeleeuwen bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

in 322 v. Christus is bekend dat de clitoris
voor genot bestaat.

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris in de oudheid en middeleeuwen? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Voorafgaand aan de seksuele gelaghtsgem-
eenschap zal de echtgenoot subtiel in een
cirkelvormige beweging over het knopje van
de liefde wijven met een vinger die bevochtigd
is met geparfumeerde olie. in alleen in de
middeleeuwen wordt dat beschreven.

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de oudheid en de middeleeuwen. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de oudheid en middeleeuwen bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

(500 v.c. tot 1500 n.c.)

Vraag 2: Wat is er in de oudheid en middeleeuwen bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vrouwen hebben een kanaal in hun lichaam. Dit is de lichamelijke plek van vrouwelijk genot. Het komt overeen met een eikel van het mannenlichaam. Het vaak opgezwollen als de vrouw opgewonden is. Het bestaat uit twee vengels die uitkomen op de clitoris. Voor seks is gestadsgemeenschap. In de Middeleeuwen wordt het een knopje van liefde genoemd.

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris in de oudheid en middeleeuwen? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

(In de middeleeuwen)
Voor seks moet de man met zijn vinger de subtiel overheen rijden. In de oudheid was het nog niet zo bekend veel als nagedacht.

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 1: 3, omdat er niet echt negatief of positief over gepraat werd

Cijfer bron 2: 4, omdat vaak als iets vleegels had was het goed

Cijfer bron 3: 1, omdat als er over de clitoris wordt geschreven is het vaak negatief

Cijfer bron 4: 5, omdat er heel veel respect voor was en dat er met respect mee omgegaan wordt

* menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 1: 3, omdat er tenminste iets werd verteld over de clitoris

Cijfer bron 2: 4, omdat er veel informatie werd gedeeld met respect

Cijfer bron 3: 1, omdat de clitoris niet eens genoemd werd

Cijfer bron 4: 5, omdat er met respect over gepraat werd

* menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de zestiende en zeventiende eeuw. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de 16^e en 17^e eeuw bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

in 1543 werd er wel iets gemaakt over het vrouwelijke lichaam maar niet over de clitoris, in 1559 werd ~~het~~ de eerste functie van de clit omschreven. In de 17^e eeuw werd er dieper op ingegaan

Vraag 2: Wat is er in de 16^e en 17^e eeuw bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

in 1559 werd bekend gemaakt dat 't voor 't genot van vrouwen is. Dus in de 16^e en 17^e eeuw is dat ook bekend

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris 16^e en 17^e eeuw? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

er wordt niks over gezegd.

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de zestiende en zeventiende eeuw. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de 16^e en 17^e eeuw bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

1672 beschrijft Reinier de Graaf de zwellichamen die een groot onderdeel vormen van het orgaan

Vraag 2: Wat is er in de 16^e en 17^e eeuw bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

vrouwen kunnen genot ervaren als de clitoris wordt aangeraakt 1559

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris 16^e en 17^e eeuw? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Geen advies

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de zestiende en zeventiende eeuw. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de 16^e en 17^e eeuw bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

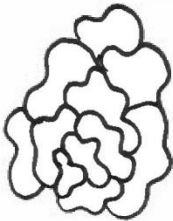
In 1559 wordt er voor het eerst ~~in~~ de functie omschreven, later bleek dat er al wel eerder over werd verteld. in de 17^e eeuw wordt er dieper op ingegaan.

Vraag 2: Wat is er in de 16^e en 17^e eeuw bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

in 1559 wordt er voor het eerst geschreven over de functie van de clitoris (het genot)

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris 16^e en 17^e eeuw? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

er wordt niets over gezegd

de operatie.

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de zestiende en zeventiende eeuw. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de 16^e en 17^e eeuw bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

In 1559 wordt het voor het eerst omschreven wat de functie van de clitoris was. Daarna werd het woord wel eens gezegd, maar niets uitgelegd. In de 18^e eeuw wordt er dieper op ingegaan en kijken ze ook ertoe.

Vraag 2: Wat is er in de 16^e en 17^e eeuw bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

In 1559 werd er uitgebracht dat het was voor het genot van vrouwen.

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris 16^e en 17^e eeuw? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Er wordt niets gezegd over hoe je ermee om moet gaan.

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de zestiende en zeventiende eeuw. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de 16^e en 17^e eeuw bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

WORA NIET BESCHREVEN IN SOMIGE BRONNEN
ER WERDEN SWEL LICHAMEN BESCHREVEN

Vraag 2: Wat is er in de 16^e en 17^e eeuw bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

VROUWEN KUNNEN ER GEEN VAN KRIJGEN

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris 16^e en 17^e eeuw? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

NIKS

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de zestiende en zeventiende eeuw. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de 16^e en 17^e eeuw bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

~~De zwellichamen~~ De zwellichamen die een groot onderdeel vormen zijn in 1672 bekend. De graaf schrijft dat de clitoris op kan zwellen.

Vraag 2: Wat is er in de 16^e en 17^e eeuw bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

In 1539 was bekend dat vrouwen seksuele genot erin kunnen ervaren.

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris 16^e en 17^e eeuw? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Niks ~~van~~

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 5: 2, omdat hij beschrijft de clitoris niet in zijn werk.

Cijfer bron 6: 3, omdat er wordt omschreven wat het inhoud.

Cijfer bron 7: 4, omdat hij beschrijft het nauwkeurig

Cijfer bron 8: 4, omdat er duidelijk onderscheid ~~is~~ gemaakt, alleen niet het deel van het orgaan.

* menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 5: 1, omdat hij beschrijft de clitoris niet

Cijfer bron 6: 7, omdat hij is blij dat het uitgevonden is en dat vrouwen egeert van krijgen.

Cijfer bron 7: 7, omdat hij zegt dat ze 'hij beschrijft het nauwkeurig

Cijfer bron 8: 7, omdat hij is blij dat hij het onderscheid uit maar niet angewonnen

* menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 5: 1, omdat er niets werd gezegd over de clitoris en het dus ook geen effect

Cijfer bron 6: 3, omdat de visie werd verduidelijkt, maar er was geen visuele uitleg.

Cijfer bron 7: 4, omdat er werd laten zien hoe het eruit zag, maar geen info over er mee om gaan

Cijfer bron 8: 4,5 omdat meer duidelijkheid dan bron 7, maar nog geen info over hoe je er mee om moet gaan.

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 5: 0, omdat er niets over wordt genoemd dus het heeft geen positief of negatief effect

Cijfer bron 6: 3, omdat de visie werd verduidelijkt maar er werd geen visuele uitleg gegeven

Cijfer bron 7: 4, omdat er werd laten zien hoe het eruit zag ^{er} werd niets verteld over hoe je er mee om moet

Cijfer bron 8: 4,5 omdat zie ~~bron 7~~ er was meer duidelijkheid ^{gaan} dan bron 7 maar nog steeds niets over de omgang

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 5: 1, omdat ~~de~~ hij clitoris niet beschrijft in zijn werk

Cijfer bron 6: ~~0~~ 4 omdat hij beschrijft dat je genot kan ervaren aan clitoris. Een clitoris officieel wordt geïdentificeerd

Cijfer bron 7: 7 omdat beschrijft de clitoris nauwkeurig interne en externe onderdelen. Clitoris kan opzwellen als opgewonden.

Cijfer bron 8: 3 omdat hij onderdelen beschrijft en er onderscheid tussen maakt.

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 5: ~~1~~ 0 omdat het niet van toepassing is

Cijfer bron 6: 4 omdat ze toen voor het eerst de clitoris "ontdekte".

Cijfer bron 7: 4 omdat het werd laten zien hoe het er uitzag

Cijfer bron 8: 4,5 omdat meer duidelijkheid over clitoris, dan maar niets over de omgang.

* menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

? **Vraag 1:** Wat is er in de 19^e en begin 20^e eeuw bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

het bestaat alleen bij onvolwassen en
kinderlijke vrouwen 1856-1919

Vraag 2: Wat is er in de 19^e en begin 20^e eeuw bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Ze dachten dat het nutteloos orgaan was
ook is het niet noodzakelijk bij
Zwangerschappen 1875

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris in de 19^e en begin 20^e eeuw? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Mannen raden het aan om het
te verwijderen wegens ziektes 1866/1865

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de 19^e en begin 20^e eeuw bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Ze werden ~~alleen~~ alleen over de Beeldenkant (1866)

Vraag 2: Wat is er in de 19^e en begin 20^e eeuw bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Ze dachten dat het alleen nuttig was voor jong-volwassenen en kinderen.

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris in de 19^e en begin 20^e eeuw? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Mannen Raden aan om het te verwijderen. (1875)

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de 19^e en begin 20^e eeuw bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

dat een clitoraal orgasme alleen bij onvolwassen en kinderlijke vrouwen bestaat.
(1856-1919)

Vraag 2: Wat is er in de 19^e en begin 20^e eeuw bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

ze dachten dat het een nutteloos orgaan was, omdat het niet noodzakelijk is voor zwangerschappen en dat het vrouwelijke orgasme nutteloos was.
(1875)

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris in de 19^e en begin 20^e eeuw? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Mannen raden aan om het te verwijderen als de vrouw bestempeld wordt met de ziekte hysteria. (1866/1865)

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de 19^e en begin 20^e eeuw bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Alleen ~~voor~~ onvolwassen en kindertijd vrouwen hebben een clitoris (Freud, 1856-1919)

Vraag 2: Wat is er in de 19^e en begin 20^e eeuw bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Ze dachten dat het een middel was om zwangerschap te voorkomen (Eduard van Beneden, 1875). Ook was het niet noodzakelijk voor zwangerschap.

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris in de 19^e en begin 20^e eeuw? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Mannen raden aan om het te laten verwijderen vanwege ziektes zoals hystericisme. (1865-1866)

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de 19^e en begin 20^e eeuw bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

In de 19^e en het begin van de 20^e eeuw denkt men dat de clitoris alleen uit, wat we nu weten, het voorste deel bestaat. Dit blijkt uit bron 9 waar wordt beschreven dat de clitoris wordt verwijderd, terwijl later blijkt dat ze het bestje verkleinen of verwijderen.
(1865)

Vraag 2: Wat is er in de 19^e en begin 20^e eeuw bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Er is in de 19^e en het begin van de 20^e eeuw eigenlijk niets bekend over de clitoris, want in bron 11 zegt Eduard van Beneden dat de clitoris geen functie heeft en een nuttelos orgaan is.
(1875)

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris in de 19^e en begin 20^e eeuw? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Er is een bepaalde onwetendheid over de clitoris, maar in bron 10 wordt beschreven dat vrouwen door hun clitoris te stimuleren hun ziekte kunnen genezen.
(19^e eeuw)

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er in de 19^e en begin 20^e eeuw bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Wittetags ze weten alleen over de buitenkant
(1866)

Vraag 2: Wat is er in de 19^e en begin 20^e eeuw bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Ze dachten dat het alleen nuttig ^{was.} ↓ jonge volwassenen en kinderen

1856-1919

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris in de 19^e en begin 20^e eeuw? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Mannen raden aan om het te verwijderen (1875)

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 9: 2, omdat om de reden de ziekte is nog mysterieus maar wordt toch verwijderd.

Cijfer bron 10: 4, omdat ze een oplossing ^{voor} het verwijderen hebben gevonden

Cijfer bron 11: 3, omdat hij is eigenlijk neutraal

Cijfer bron 12: 5, omdat hij positief over de p visie

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 9: 2, omdat er ingrepen aan het lichaam worden gedaan, terwijl er niks is bewezen over de ziekte, dus een negatieve visie

Cijfer bron 10: 4, omdat er een oplossing is gevonden en de clitoris niet verwijderd hoeft te worden, dus een positievere visie.

Cijfer bron 11: 1, omdat Edward van Beneden zeer negatief is met zijn uitspraken over de clitoris.

Cijfer bron 12: 3, omdat Freud zegt dat een clitoraal orgasme alleen bij onvolwassenen en kinderlijken voorkomt.

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 9: 1, omdat door ~~de~~ dit boek werd geadviseerd de clitoris te verwijderen

Cijfer bron 10: 2, omdat hier niet werd geadviseerd om de clitoris te verwijderen maar hem te stimuleren

Cijfer bron 11: 1, omdat dit stelde dat de clitoris nutteloos was en geen functie had

Cijfer bron 12: 1, omdat Sigmund Freud zei dat vrouwen die een clitoraal orgasme konden hebben psychische problemen hadden

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 9: 1, omdat ~~de~~ ze de clitoris wilden verwijderen bij vrouwen

Cijfer bron 10: 2, omdat ze hier de clitoris niet verwijderde maar zaiden dat het gestimuleert moet worden om ervan af te komen

Cijfer bron 11: 1, omdat ze het heel nutteloos vonden

Cijfer bron 12: 1, omdat er wordt gezegd dat als een vrouw nog steeds clitoraal orgasmes krijgt dat ze dan psychische problemen krijgt

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 9: 2, omdat het de bron niet de zijde is maar onbekend en er wordt wel geopperd

Cijfer bron 10: 4, omdat er een oplossing is gevonden.

Cijfer bron 11: 3, omdat Hij is eigenlijk neutraal

Cijfer bron 12: 5, omdat Positief is

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 9: 1, omdat Ze het willen verwijderen

Cijfer bron 10: 2, omdat Ze wilden hem niet verwijderen maar stimuleren om de ziektes weg te krijgen

Cijfer bron 11: 1, omdat Ze hem nutteloos vinden.

Cijfer bron 12: 1, omdat Ze psychische problemen krijgen.

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw tot nu. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er vanaf 1950 tot 2023 bekend over de anatomie* van de clitoris?

ze ze wisten al sinds 1950 hoe de clitoris er anatomisch uit zag alleen wilde zedit door sociale en culturele factoren niet laten zien.

Vraag 2: Wat is er vanaf 1950 tot 2023 bekend over de functie* van de clitoris?

de functie van de clitoris word uitgebreider beschreven

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris vanaf 1950 tot 2023?

normaal over doen en jongens en meiden hebben even veel recht om te weten hoe hun lichaam eruit ziet

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw tot nu. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er vanaf 1950 tot 2023 bekend over de anatomie* van de clitoris?

ze wisten wel volledig hoe de clitoris er ~~uit zag~~ uit zag maar door culturele en sociale factoren wilde ze deze niet laten zien

Vraag 2: Wat is er vanaf 1950 tot 2023 bekend over de functie* van de clitoris?

de functie is uitgebreid beschreven in het bio boek sinds 2021

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris vanaf 1950 tot 2023?

ze moeten er normaal over doen het is niet zo belangrijk voor meisjes als jongens om te weten hoe ze van binnen werken

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw tot nu. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er vanaf 1950 tot 2023 bekend over de anatomie* van de clitoris?

Er is best wel bekend aangezien het erg gedetailleerd wordt aangeboden in boeken en plaatjes. Dit wordt ook ~~geaan~~ door de wetenschap bewezen.

Vraag 2: Wat is er vanaf 1950 tot 2023 bekend over de functie* van de clitoris?

er is bekend dat de belangrijkste functie van de clitoris ~~aan~~ genot is. Maar ook heeft het als functies als plessen of voor een gebaarte.

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris vanaf 1950 tot 2023?

Door goed onderzoek te krijgen over je moet omgaan met een clitoris

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw tot nu. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er vanaf 1950 tot 2023 bekend over de anatomie* van de clitoris?

Er is al best veel bekend, en de dingen die we er in 1950 over wisten komt goed overeen met wat we nu weten

Vraag 2: Wat is er vanaf 1950 tot 2023 bekend over de functie* van de clitoris?

Eerst dachten ze dat het alleen voor zwangerschap was maar nu weten ze dat het ook voor seksueel genot is en plassen en voor ^{ook} zwangerschap

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris vanaf 1950 tot 2023?

Ze moeten er onderwijs over krijgen

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw tot nu. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er vanaf 1950 tot 2023 bekend over de anatomie* van de clitoris?

er is best veel bekend aangezien het erg gedetailleerd wordt opgeschreven aangeboden in boeken en plaatjes. Dit wordt ook gecomformeerd door de wetenschap.

Vraag 2: Wat is er vanaf 1950 tot 2023 bekend over de functie* van de clitoris?

Eerst dachten we dat het alleen voor de zwangerschap ~~is~~ bedoelt is, maar er is nu wel bekend dat het wel buiten dat gaat, dus naar de wc gaan, kind maken en kind krijgen.
en genot

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris vanaf 1950 tot 2023?

Daar er geen onderwijs over te krijgen

De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw tot nu. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde.

Vraag 1: Wat is er vanaf 1950 tot 2023 bekend over de anatomie* van de clitoris?

Ze wisten al sinds 1950 hoe de clitoris er anatomisch uit zag alleen wilde ze dit door sociale en culturele factoren.

Vraag 2: Wat is er vanaf 1950 tot 2023 bekend over de functie* van de clitoris?

De functie van de clitoris staat eindelijk uitgebreid beschreven in schoolboeken sinds 2021

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris vanaf 1950 tot 2023?

Ze moeten er normaal over doen het is namelijk het zo belangrijk voor meisjes als voor jongens om te zien hoe het werkt.

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 13: 3, omdat het meer informierend is er wordt geen mening gegeven

Cijfer bron 14: 4, omdat er over haar geschreven wordt dat ze een positieve visie heeft over het onderwerp

Cijfer bron 15: 4, omdat ze blij is dat het eindelijk beschreven wordt in een boek.

Cijfer bron 16: 2, omdat de tekst negatief geschreven is

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 13: 4, omdat er meer over gepraat kan worden aangezien de taboe er van weg is

Cijfer bron 14: 3,5, omdat er wordt aangegeven dat informatie en afbeeldingen niet (goed) over informatie hebben

Cijfer bron 15: 5, omdat de clitoris duidelijk en correct wordt afgebeeld

Cijfer bron 16: 3, omdat ze zeggen dat er meer onderwijs over de clitoris nodig is.

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 13: 4, omdat er meer over ~~de~~ bekend was en de taboe was
verduwenen

Cijfer bron 14: 4, omdat er werd aangegeven dat eerdere afbeeldingen
onjuist ~~waren~~ waren ~~waren~~

Cijfer bron 15: 5, omdat de clitoris duidelijk wordt afgebeeld

Cijfer bron 16: 4,3 omdat ze zeggen dat er meer kennis verspreijt
moet worden

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 13: 4, omdat er meer over de clitoris gesproken kan worden
en de taboe \rightarrow verduwenen

Cijfer bron 14: 4, omdat er wordt aangegeven dat teksten en afbeeldingen
over de clitoris niet juist zijn

Cijfer bron 15: 5, omdat er duidelijk en correct een clitoris wordt
afgebeeld

Cijfer bron 16: 3, omdat ze aankondigen dat er meer kennis verspreid
moet worden over de clitoris
*aanpak om het hier te doen is
thema 10. Bijdrage na medische methode propti horen
oplossingen die ook ~~aanpak~~ ~~aanpak~~ ~~aanpak~~
resolvent*

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Geef elke bron een cijfer tussen de 1 (heel negatief) en de 5 (heel positief) en beargumenteer het cijfer.

Cijfer bron 13: 3, omdat Ze informeren meer dan dat ze echt hun meningen geven

Cijfer bron 14: 4, omdat er wordt over haar geschreven dat ze positieve visie heeft op clitoris

Cijfer bron 15: 4, omdat ze blijven zien dat het eindelijk in een boek beschreven staat

Cijfer bron 16: 2, omdat de tekst over Laan is negatief geschreven

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

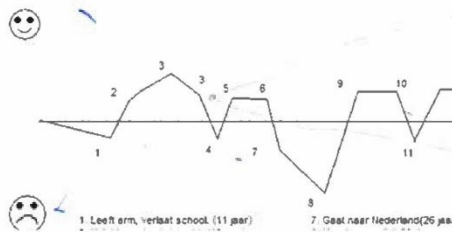
De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze ronde wisselen jullie eerst je expertkennis uit. Daarna maken jullie samen een tijdlijn (zie stap 2). Tot slot beantwoorden jullie de hoofdvraag.

Stap 1: Deel de informatie uit ronde 1 onderling uit, zodat iedereen begrijpt wat de visie op de clitoris was in elke periode (2-3 minuten per periode). Begin bij de oudheid en middeleeuwen, dan de zestiende en zeventiende eeuw, vervolgens de negentiende eeuw tot 1950 en tot slot 1950 tot nu.

Stap 2: Maak de tijdlijn op de achterkant van dit werkblad. Schrijf de bronnummers op chronologische volgorde op de tijdlijn. Wanneer jullie vinden dat de visie op de clitoris positief is, schrijf je deze aan de bovenkant van de lijn. Wanneer jullie denken dat de visie negatief is, schrijf je dit aan de onderkant van de lijn. Je mag ook verschillende hoogtes boven en onder de lijn kiezen, voor meer of minder positieve/negatieve visies. Bijvoorbeeld: een heel positieve visie staat hoger dan een visie die 'een beetje' positief is. Schrijf de jaartallen/periodes duidelijk op de rechte middenlijn.

Voorbeeld tijdlijn, let op: jullie tijdlijn heeft straks zestien punten:

Stap 3: Beantwoord aan de hand van de tijdlijn de hoofdvraag. Jullie leveren de werkbladen uit ronde 1, de tijdlijn en het antwoord op de hoofdvraag in bij de docent.

Hoofdvraag: Waarom denken jullie dat de clitoris pas sinds 2021 in de schoolboeken staat? Benoem in je antwoord de verschillen en/of continuïteiten tussen alle vier de periodes.

Ze hadden te weinig kennis om
het te leren.

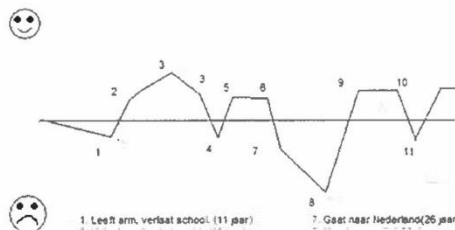
De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze ronde wisselen jullie eerst je expertkennis uit. Daarna maken jullie samen een tijdlijn (zie stap 2). Tot slot beantwoorden jullie de hoofdvraag.

Stap 1: Deel de informatie uit ronde 1 onderling uit, zodat iedereen begrijpt wat de visie op de clitoris was in elke periode (2-3 minuten per periode). Begin bij de oudheid en middeleeuwen, dan de zestiende en zeventiende eeuw, vervolgens de negentiende eeuw tot 1950 en tot slot 1950 tot nu.

Stap 2: Maak de tijdlijn op de achterkant van dit werkblad. Schrijf de bronnummers op chronologische volgorde op de tijdlijn. Wanneer jullie vinden dat de visie op de clitoris positief is, schrijf je deze aan de bovenkant van de lijn. Wanneer jullie denken dat de visie negatief is, schrijf je dit aan de onderkant van de lijn. Je mag ook verschillende hoogtes boven en onder de lijn kiezen, voor meer of minder positieve/negatieve visies. Bijvoorbeeld: een heel positieve visie staat hoger dan een visie die 'een beetje' positief is. **Schrijf de jaartallen/periodes duidelijk op de rechte middenlijn.**

Voorbeeld tijdlijn, let op: jullie tijdlijn heeft straks zestien punten:

Stap 3: Beantwoord aan de hand van de tijdlijn de hoofdvraag. Jullie leveren de werkbladen uit ronde 1, de tijdlijn en het antwoord op de hoofdvraag in bij de docent.

Hoofdvraag: Waarom denken jullie dat de clitoris pas sinds 2021 in de schoolboeken staat? Benoem in je antwoord de verschillen en/of continuïteiten tussen alle vier de periodes.

Omdat het een taboe was en omdat er nog niet veel over bekend was

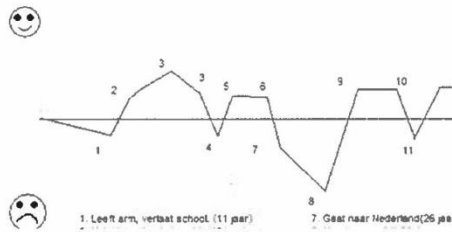
De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze ronde wisselen jullie eerst je expertkennis uit. Daarna maken jullie samen een tijdlijn (zie stap 2). Tot slot beantwoorden jullie de hoofdvraag.

Stap 1: Deel de informatie uit ronde 1 onderling uit, zodat iedereen begrijpt wat de visie op de clitoris was in elke periode (2-3 minuten per periode). Begin bij de oudheid en middeleeuwen, dan de zestiende en zeventiende eeuw, vervolgens de negentiende eeuw tot 1950 en tot slot 1950 tot nu.

Stap 2: Maak de tijdlijn op de achterkant van dit werkblad. Schrijf de bronnummers op chronologische volgorde op de tijdlijn. Wanneer jullie vinden dat de visie op de clitoris positief is, schrijf je deze aan de bovenkant van de lijn. Wanneer jullie denken dat de visie negatief is, schrijf je dit aan de onderkant van de lijn. Je mag ook verschillende hoogtes boven en onder de lijn kiezen, voor meer of minder positieve/negatieve visies. Bijvoorbeeld: een heel positieve visie staat hoger dan een visie die 'een beetje' positief is. **Schrijf de jaartallen/periodes duidelijk op de rechte middenlijn.**

Voorbeeld tijdlijn, let op: jullie tijdlijn heeft straks **zestien punten**:

Stap 3: Beantwoord aan de hand van de tijdlijn de hoofdvraag. Jullie leveren de werkbladen uit ronde 1, de tijdlijn en het antwoord op de hoofdvraag in bij de docent.

Hoofdvraag: Waarom denken jullie dat de clitoris pas sinds 2021 in de schoolboeken staat? Benoem in je antwoord de verschillen en/of continuïteiten tussen alle vier de periodes.

omdat kinderen vinden het akeword, door sociale en culturele factoren stond dit niet in de boeken

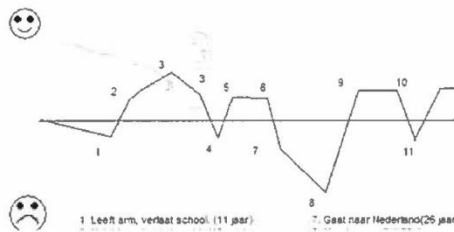
De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze ronde wisselen jullie eerst je expertkennis uit. Daarna maken jullie samen een tijdlijn (zie stap 2). Tot slot beantwoorden jullie de hoofdvraag.

Stap 1: Deel de informatie uit ronde 1 onderling uit, zodat iedereen begrijpt wat de visie op de clitoris was in elke periode (2-3 minuten per periode). Begin bij de oudheid en middeleeuwen, dan de zestiende en zeventiende eeuw, vervolgens de negentiende eeuw tot 1950 en tot slot 1950 tot nu.

Stap 2: Maak de tijdlijn op de achterkant van dit werkblad. Schrijf de bronnummers op chronologische volgorde op de tijdlijn. Wanneer jullie vinden dat de visie op de clitoris positief is, schrijf je deze aan de bovenkant van de lijn. Wanneer jullie denken dat de visie negatief is, schrijf je dit aan de onderkant van de lijn. Je mag ook verschillende hoogtes boven en onder de lijn kiezen, voor meer of minder positieve/negatieve visies. Bijvoorbeeld: een heel positieve visie staat hoger dan een visie die 'een beetje' positief is. **Schrijf de jaartallen/periodes duidelijk op de rechte middenlijn.**

Voorbeeld tijdlijn, let op: jullie tijdlijn heeft straks zestien punten:

Stap 3: Beantwoord aan de hand van de tijdlijn de hoofdvraag. Jullie leveren de werkbladen uit ronde 1, de tijdlijn en het antwoord op de hoofdvraag in bij de docent.

Hoofdvraag: Waarom denken jullie dat de clitoris pas sinds 2021 in de schoolboeken staat? Benoem in je antwoord de verschillen en/of continuïteiten tussen alle vier de periodes.

de afwezigheid van correcte anatomische weergaven van de clitoris heeft er niet voor gezorgd, ~~erdoor~~ sociaal culturele redenen. Vrouwen hebben pas deze eeuw echt mandacht gekregen wat ervoor zorgt dat er nu meer kan worden ondernomen ook door vrouwen.

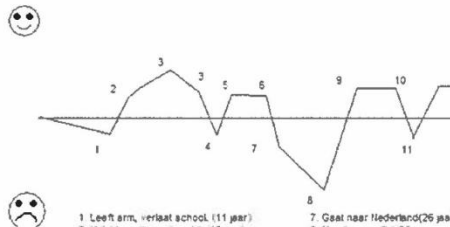
De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze ronde wisselen jullie eerst je expertkennis uit. Daarna maken jullie samen een tijdlijn (zie stap 2). Tot slot beantwoorden jullie de hoofdvraag.

Stap 1: Deel de informatie uit ronde 1 onderling uit, zodat iedereen begrijpt wat de visie op de clitoris was in elke periode (2-3 minuten per periode). Begin bij de oudheid en middeleeuwen, dan de zestiende en zeventiende eeuw, vervolgens de negentiende eeuw tot 1950 en tot slot 1950 tot nu.

Stap 2: Maak de tijdlijn op de achterkant van dit werkblad. Schrijf de bronnummers op chronologische volgorde op de tijdlijn. Wanneer jullie vinden dat de visie op de clitoris positief is, schrijf je deze aan de bovenkant van de lijn. Wanneer jullie denken dat de visie negatief is, schrijf je dit aan de onderkant van de lijn. Je mag ook verschillende hoogtes boven en onder de lijn kiezen, voor meer of minder positieve/negatieve visies. Bijvoorbeeld: een heel positieve visie staat hoger dan een visie die 'een beetje' positief is. **Schrijf de jaartallen/periodes duidelijk op de rechte middenlijn.**

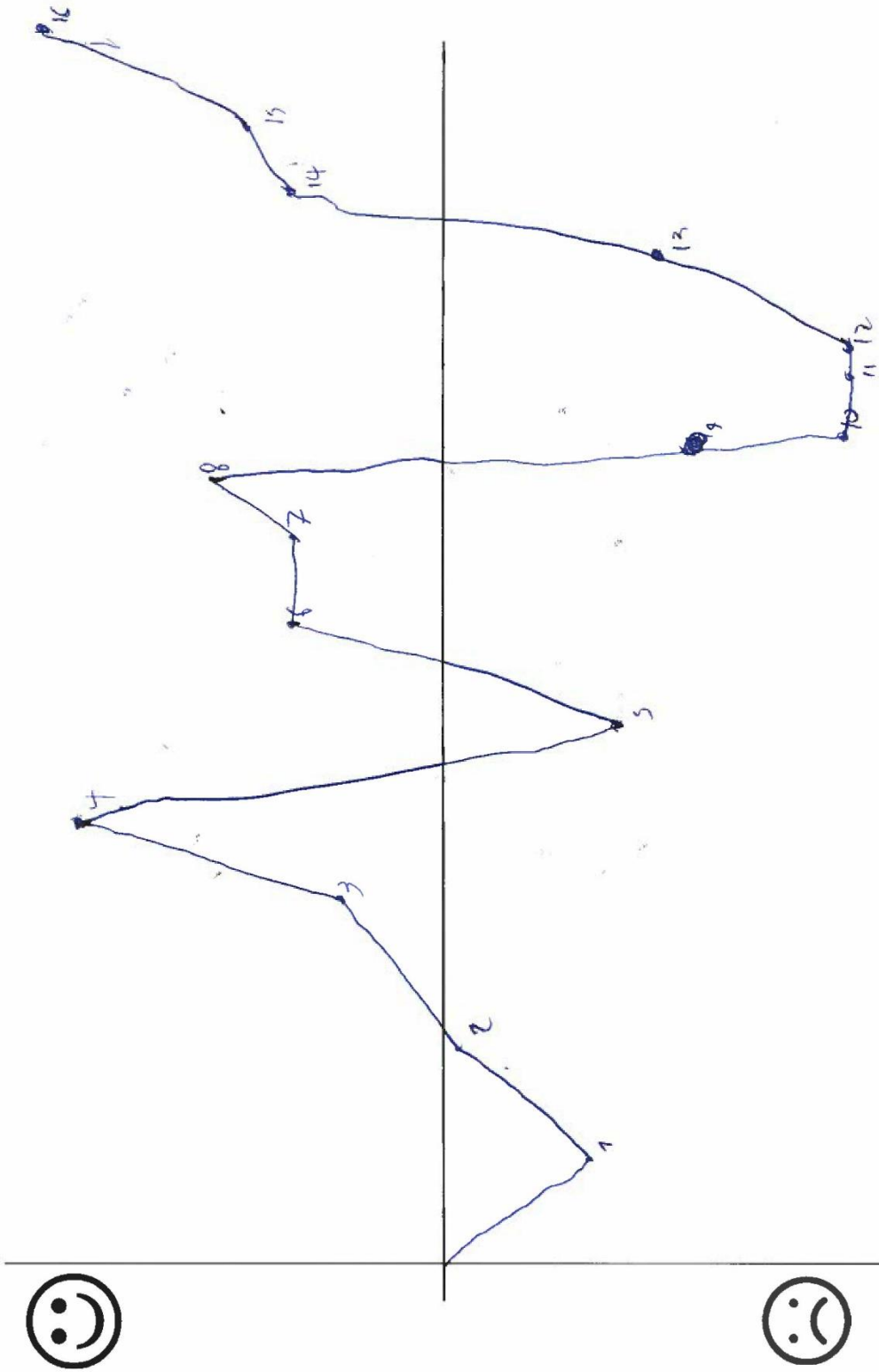
Voorbeeld tijdlijn, let op: jullie tijdlijn heeft straks zestien punten:

Stap 3: Beantwoord aan de hand van de tijdlijn de hoofdvraag. Jullie leveren de werkbladen uit ronde 1, de tijdlijn en het antwoord op de hoofdvraag in bij de docent.

Hoofdvraag: Waarom denken jullie dat de clitoris pas sinds 2021 in de schoolboeken staat? Benoem in je antwoord de verschillen en/of continuïteiten tussen alle vier de periodes.

Ze wisten toen niet veel over de binnenkant, ook waren de bronnen heel wisselvallig. En vonden veel mensen dat de clitoris nutteloos waren in die tijd

• bron 12

• bron 4

• bron 6
• bron 7
• bron 10

• bron 14
• bron 15

• bron 2

• bron 1
~~• bron 1~~

• bron 13

• bron 8

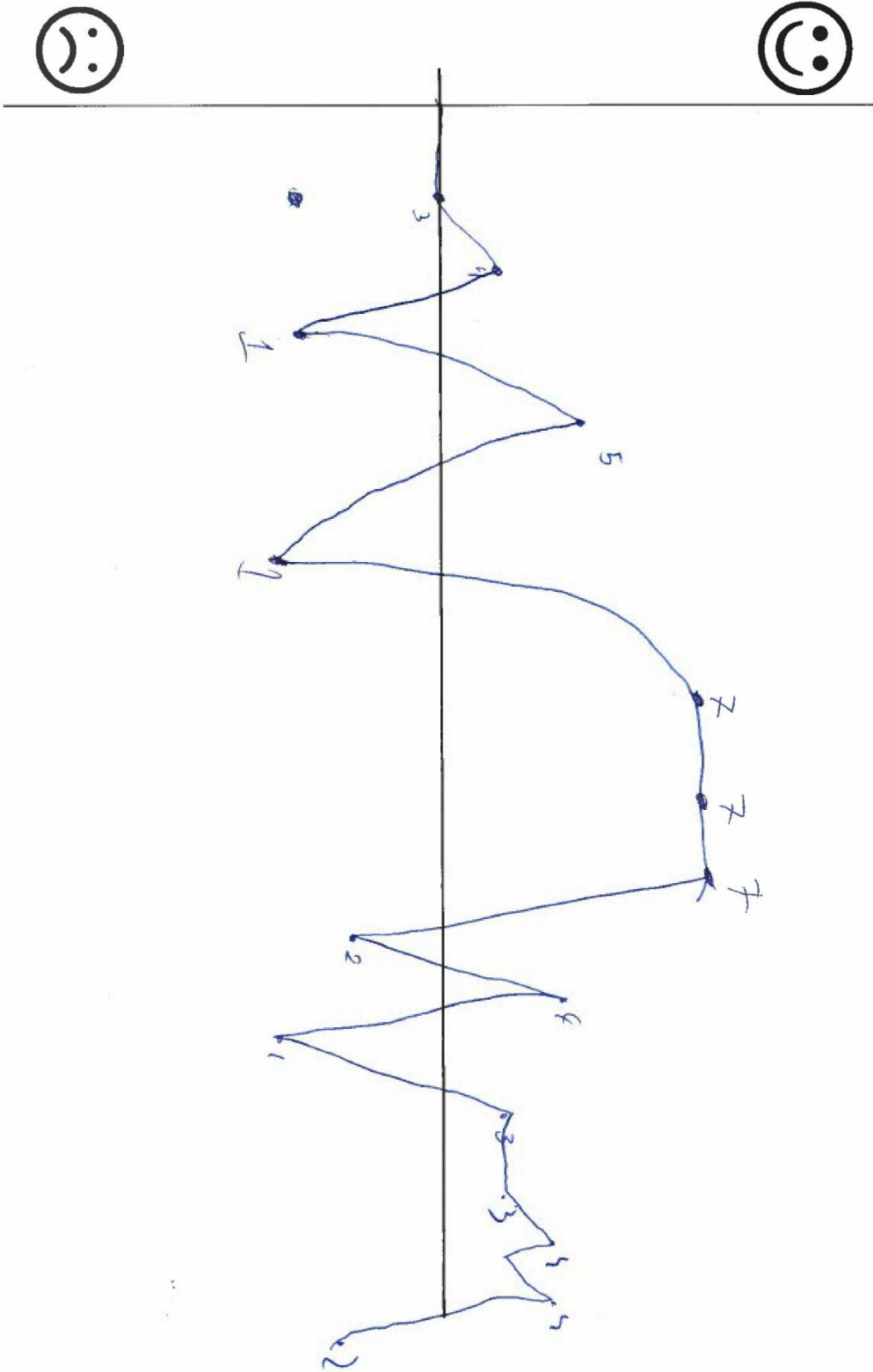
• bron 11

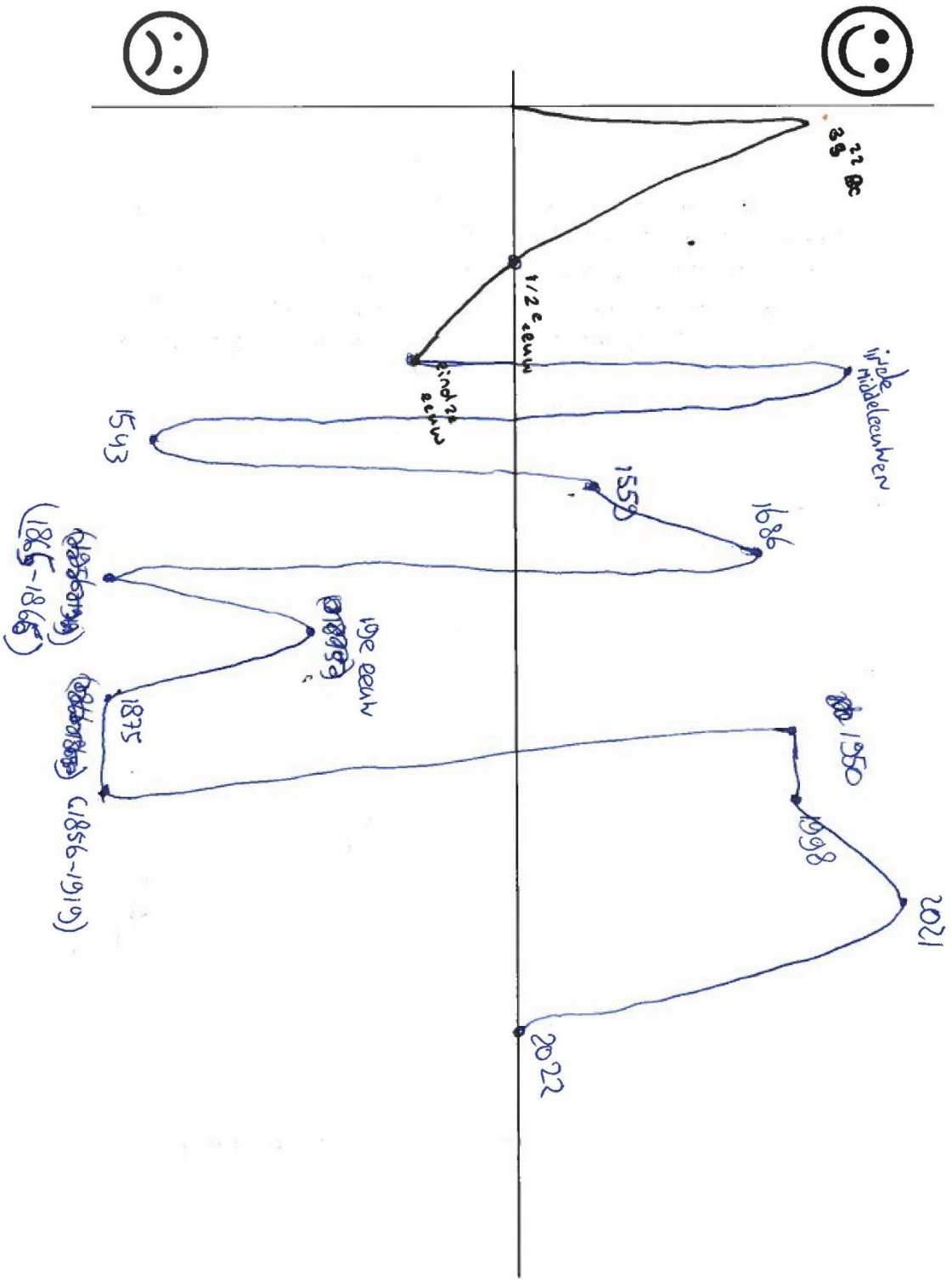
• bron 16

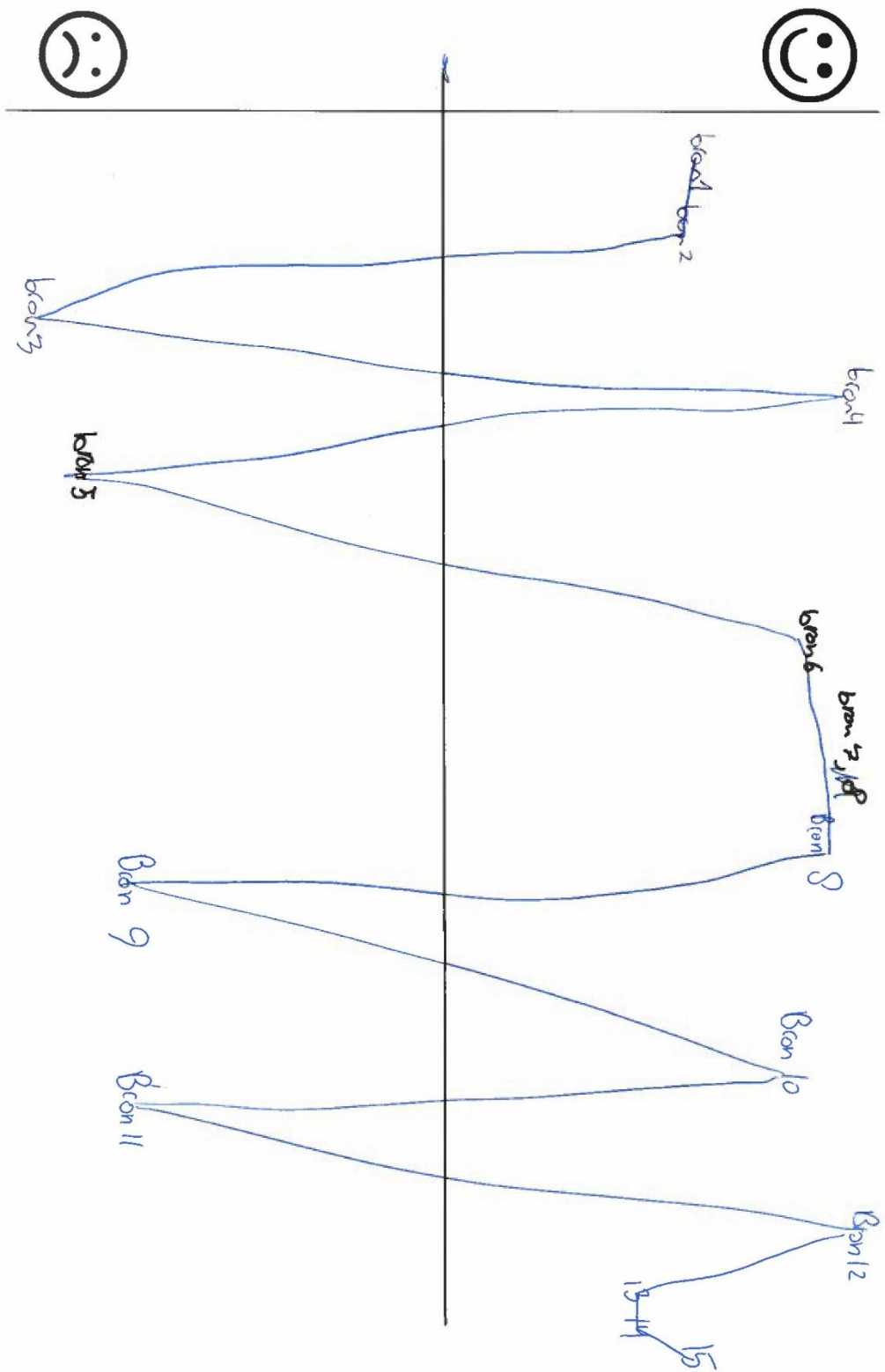
• bron 9

• bron 3
• bron 5

Bijlage 11: Definitief product

Docentenhandleiding expertopdracht – Geschiedenis van de visies op de clitoris

Pas in 2021 verschijnt de volledige clitoris afgebeeld in biologieboeken voor het voortgezet onderwijs. De reden dat de clitoris zo lang afwezig is geweest in de schoolboeken, is historisch te duiden. Die geschiedenis gaan de leerlingen ontdekken in deze expertopdracht. Daarnaast leren de leerlingen informatie te selecteren uit bronnen, verschillende perspectieven door de tijd te herkennen en continuïteiten en veranderingen aan te wijzen door middel van een tijdlijn.

Onderwerp De geschiedenis van visies op de clitoris

Activiteit Leerlingen voeren een expertopdracht uit waarmee zij antwoord geven op de onderzoeksvraag: Waarom denken jullie dat de clitoris pas sinds 2021 in de schoolboeken staat?

Tijdsduur 60-80 minuten

Doelen De les draagt zowel bij aan het aanbod seksuele opvoeding als aan het verbeteren van historische vaardigheden:

- De leerlingen kunnen bronnen analyseren en interpreteren
- De leerlingen oefenen met multiperspectiviteit
- De leerlingen kunnen aan de hand van een zelfgemaakte tijdlijn toelichten waarom continuïteiten en veranderingen plaatsvinden
- Leerlingen kunnen toelichten hoe de achterstand in kennis over de clitoris tot stand is gekomen.

Beginsituatie

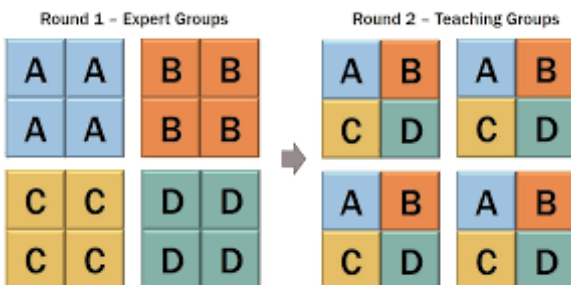
De les is ontwikkeld voor bovenbouwleerlingen van het VWO. De les is bedoeld om te worden uitgevoerd door de vaste (geschiedenis)docent van een klas, omdat door de gevoeligheid van het onderwerp een vertrouwensband met de klas vereist is.

Benodigheden

- Een digiboard/beamer
- Geprinte materialen
- Tafels in groepsofstelling
- Pennen
- Eventueel: 3D-clitoris of biologieboek met clitoris

Vorbereiden

De expertopdracht gebeurt in twee rondes. In de eerste ronde verdiepen de expertgroepen zich ieder in één periode. In de tweede ronde ontstaan nieuwe groepen, waarbij in iedere groep tenminste één expert per periode zit. Dit staat afgebeeld in onderstaande afbeelding:

De docent bedenkt voorafgaand aan de les hoe groot de klas is en hoe groot de groepen zullen zijn. De docent maakt voor de eerste ronde groepen van 3 tot 4 personen. In de tweede ronde worden de groepen herverdeeld, zodat in iedere groep ten minste één expert per periode zit. Deze groepen bestaan uit ten minste 4 (ideaal), maximaal 6 mensen. Indien de leerlingen niet gelijk verdeeld kunnen worden over de groepen, kunnen de 'extra' experts verdeeld worden over de groepen waar 4 leerlingen in zitten. *Bijvoorbeeld*: 26 leerlingen. *Ronde 1* periode 1: 2 groepen van 3, periode 2: 2 groepen van 3, periode 3: 1 groep van 3 en 1 groep van 4, periode 4: 1 groep van 3 en 1 groep van 4. *Ronde 2* 6 groepen met 4 verschillende experts per groep. In één groep zitten 2 experts van periode 3 en in één groep zitten 2 experts van periode 4. (zie schema verderop in deze handleiding)

Print per expertgroep de bronnen bij één periode. Print per leerling een werkblad met één periode en voor de tweede ronde per groep een werkblad.

Een veilige sfeer en leermomenten

Bedenk voorafgaand aan de les wat jouw grenzen zijn met betrekking tot dit onderwerp. De normale regels van de les gelden en van de leerlingen wordt verwacht dat zij respectvol met elkaar omgaan. Het kan echter voorkomen dat de leerlingen extreme opmerkingen maken, vanwege de gevoeligheid van dit onderwerp. Het is dan mogelijk, mits dit binnen de veilige sfeer valt, om van deze opmerkingen leermomenten te maken. Maakt een leerling een opmerking en valt deze te bespreken? Dan kan de docent (1) de leerling vragen diens mening te onderbouwen, (2) de leerlingen wijzen op het verschil in een mening en een feit, bijvoorbeeld door naar de bronnen te verwijzen of (3) de verschillende perspectieven in de klas benoemen en bijvoorbeeld vergelijken met perspectieven in de geschiedenis (hierdoor kan de docent de multiperspectiviteit van deze opdracht versterken).

Indien gewenst: spreek regels af over het praten over seksualiteit.

Indien gewenst: begin de les met de vraag of de leerlingen alle woorden rondom seksualiteit kunnen opnoemen die in ze opkomen. Schrijf deze woorden op het bord. Dit kan zorgen dat de 'giebelfactor' voorbij is wanneer de opdracht begint.

Planning

- Binnenkomen leerlingen (5 minuten)
- Lesinstap, introductie, uitleg en uitdelen (5-10 minuten)
- Ronde 1 (15-20 minuten)
- Wissel van groepen (5 minuten)
- Ronde 2 (20 minuten)
- Nabespreken (5-10 minuten)
- Video en les afsluiten (5-10 minuten)

Lesinstap

De lesinstap heeft als belangrijk doen om de giebelfactor van dit onderwerp gedeeltelijk op te vangen. De docent kan hier de tijd voor nemen. Op het bronnenblad staat de clitoris expliciet afgebeeld. Daarbij kunnen een 3D versie van de clitoris (en vulva) en een inkijs in het biologieboek de leerlingen alvast in contact brengen met de beelden van de clitoris en de eventuele onrust die daardoor kan ontstaan in de les. Er zijn meerdere opties voor een lesinstap:

- (1) *3D-Clitoris of clitoris op scherm*

De docent laat de clitoris zien aan de klas met daarbij de vraag: 'wie weet wat dit is'. De docent legt vervolgens uit dat tot voorkort veel mensen met een clitoris, laat staan mensen zonder clitoris, geen kennis hadden van de grootte of functie van de clitoris. Kan gekoppeld worden aan de lesinstap met het lesboek biologie.

(2) Lesboek biologie Malmberg (2021-heden) of op scherm (bron 15)

De docent laat de pagina zien waarop de volledige clitoris staat afgebeeld. De docent vraagt of de leerlingen weten sinds wanneer de clitoris staat afgebeeld in biologieboeken voor het voortgezet onderwijs. De docent legt vervolgens uit dat dit pas sinds 2021 het geval is en dat historisch te duiden is waarom dat zo lang geduurd heeft.

Introductie

Waarom

De leerlingen gaan onderzoeken waarom de clitoris pas sinds 2021 in de biologieboeken staat in het voortgezet onderwijs, terwijl de penis dat al veel langer staat. Ze gaan vandaag geschiedenis gebruiken om dit hedendaagse vraagstuk op te lossen. Daarnaast oefenen de leerlingen in deze opdracht met de vaardigheden die zij nodig hebben bij het eindexamen, namelijk bronvaardigheden, multiperspectiviteit en continuïteit-verandering.

Uitleg

Wat

De leerlingen worden expert. Elke groep verdiept zich in de kennis over de clitoris in één periode door bronnen te bestuderen (ronde 1). Vervolgens wisselen ze hun kennis met elkaar uit en maken ze een tijdlijn. Tot slot geven de leerlingen antwoord op de hoofdvraag: Waarom denken jullie dat de clitoris pas sinds 2021 in de schoolboeken staat? (Ronde 2) De leerlingen vullen de werkbladen in en leveren deze aan het einde van de les in bij de docent.

Let op

De docent legt de leerlingen uit dat op het bronnenblad een uitleg staat over de clitoris en dat zij deze goed moeten bestuderen. De bronnen kunnen andere perspectieven op de clitoris bieden en de leerlingen moeten zich ervan bewust zijn dat deze perspectieven bij een bepaalde periode horen. Ook waarschuwt de docent de leerlingen over dat in de bronnen zowel onware kennis kan staan als soms schokkende kennis (bron 9: over het verwijderen van de clitoris).

Hoe

Ronde 1: De leerlingen gaan na de instructie in hun eerste groep aan de slag voor ongeveer 15 tot 20 minuten. Ze lezen de bronnen door en vullen het werkblad in. De docent loopt rond om eventuele vragen te beantwoorden. Een wekker op het bord kan de tijd aangeven.

Ronde 2: Na de eerste ronde wisselen de groepen. De docent legt uit wat de verwachting is van de tijdlijn die de leerlingen in deze ronde maken. Daarna gaan de groepen weer aan de slag voor 15 tot 20 minuten. Zij delen hun kennis uit in 2 a 3 minuten per expert. Vervolgens maken zij samen een tijdlijn. Op die tijdlijn plaatsen zij alle zestien bronnen. Daarnaast bepalen zij per bron of dit een positief (er is correcte kennis over de clitoris en de clitoris mag worden gestimuleerd) of negatief (er is geen kennis over de clitoris, de clitoris wordt verwijderd of mag niet gestimuleerd worden) beeld geeft over de clitoris. De docent legt uit

wat in deze opdracht bedoeld wordt met 'positief' en 'negatief' om verkeerder interpretatie te voorkomen.

Na het maken van de tijdlijn beantwoorden de leerlingen de hoofdvraag. De docent bespreekt de hoofdvraag van tevoren en benoemt daarbij dat de hoofdvraag alleen correct beantwoord kan worden door alle periodes te benoemen in het antwoord. Daarbij moeten de leerlingen verwijzen naar hun gemaakte tijdlijn. Als de leerlingen eerder klaar zijn kunnen zij een antwoord proberen te formuleren op de vraag: wie heeft de clitoris nu echt ontdekt? En waarom? Ook kan de docent de leerlingen aanmoedigen om de bronnen beter bij hun antwoorden te betrekken.

Het kan handig zijn om de leerlingen op het bord te laten zien in welke groep zij plaatsnemen. Onderstaande schema's (gebaseerd op 26 leerlingen) kunnen daarvoor ingezet worden. Laat eerst alleen de groepen voor ronde 1 zien en tijdens de wisseling de groepen voor ronde 2.

Ronde 1:

Expertgroep 1 Oudheid en Middeleeuwen	Expertgroep 2 Oudheid en Middeleeuwen	Expertgroep 3 Zestiende en zeventiende eeuw	Expertgroep 4 Zestiende en zeventiende eeuw
1	4	7	10
2	5	8	11
3	6	9	12

Expertgroep 5 Negentiende en eerste helft twintigste eeuw	Expertgroep 6 Negentiende en eerste helft twintigste eeuw	Expertgroep 7 1950 tot heden	Expertgroep 8 1950 tot heden
13	16	20	23
14	17	21	24
15	18	22	25
	19		26

Ronde 2:

Eindgroep 1	Eindgroep 2	Eindgroep 3	Eindgroep 4	Eindgroep 5	Eindgroep 6
1	2	3	4	5	6
7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18
20	21	22	23	24	25
				19	26

Nabespreking

Tijdens de nabespreking wordt de hoofdvraag beantwoord. Om tot het antwoord van de hoofdvraag te komen bespreekt de docent klassikaal een aantal stappen.

Breekpunten en continuïteit-verandering

De docent geeft de leerlingen kort de tijd om naar hun gemaakte tijdlijn te kijken. De docent vraagt de leerlingen wat volgens hen de belangrijkste breekpunten zijn. Vervolgens wijst de docent verschillende groepen aan om de breekpunten te bespreken. Daarbij stelt de docent de vraag of de leerlingen het breekpunt positief of negatief op de tijdlijn hebben geplaatst en waarom. Wanneer de docent meent dat de leerlingen een bron niet correct genoeg beoordelen op positief of negatief, kan de docent aan andere groepen vragen hoe zij de bron hebben beoordeeld. Vervolgens vraagt de docent of het breekpunt/de bron een continuïteit of een verandering is ten opzichte van de gebeurtenis/periode daarvoor. De docent zorgt dat de leerlingen hun antwoorden goed onderbouwen.

Tip: bespreek in ieder geval bron 9, bron 12 en bron 14. Door de verschillen tussen die bronnen uit te lichten kan de docent de niet-lineaire ontwikkeling van de visies op de clitoris duidelijk maken.

Multiperspectiviteit

Mits de leerlingen al bekend zijn met de term multiperspectiviteit, kan de docent aan de leerlingen vragen toe te lichten wat voor multiperspectiviteit zij hebben gezien in de bronnen. De docent zorgt dat het duidelijk is dat de multiperspectiviteit in deze opdracht gaat om perspectieven uit verschillende periodes. Wanneer de leerlingen nog niet bekend zijn met multiperspectiviteit, kan dit deel van de nabespreking achterwege worden gelaten. De leerlingen hebben in deze opdracht nog steeds geoefend met multiperspectiviteit, doordat zij allemaal expert zijn geworden van één periode/perspectief en vervolgens kennis daarover hebben uitgewisseld.

De hoofdvraag

De docent vraagt enkele groepjes hun antwoord op de hoofdvraag voor te lezen en vraagt andere groepen hun antwoorden te vergelijken. Uit de bespreking van de hoofdvraag moet blijken dat de ontwikkeling van kennis over de clitoris geen lineair proces is.

Exit-ticket

Indien er tijd over is kan de docent de leerlingen vragen om op hun werkblad te schrijven wat zij hebben geleerd van deze les. Wat was voor hen het meest belangrijk/wat nemen zij mee?

Afsluiten

Aan het einde van de les laat de docent deze video zien: <https://vimeo.com/222111805> (2,5 minuut). Het is een Franse animatie (met ondertiteling) waarin een groot deel van de historische kennis die de leerlingen hebben opgedaan wordt herhaald op een pakkende manier.

Alternatieve link: [Le clitoris - Animated Documentary \(2016\) by Lori Malépart-Traversy - YouTube](#)

Uitleg clitoris:

Bron: <https://www.allesoverseks.be/waar-bevindt-de-clitoris-zich>

Ronde 1: Werkblad - De clitoris in de oudheid en middeleeuwen (500 v.C. tot 1500 n.C.)

Namen: _____

De opdracht: Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de oudheid en de middeleeuwen. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde. De andere groepen hebben dezelfde vragen, maar behandelen verschillende bronnen/periodes.

Vraag 1: Wat is er in de oudheid en middeleeuwen bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 2: Wat is er in de oudheid en middeleeuwen bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris in de oudheid en middeleeuwen? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Let op: deze antwoorden heb je nodig in de tweede ronde.

Positief: Er is correcte kennis over de clitoris en de clitoris mag worden gestimuleerd.

Negatief: Er is geen kennis over de clitoris, de clitoris wordt verwijderd of mag niet gestimuleerd worden.

Bron 1 is _____, omdat _____

Bron 2 is _____, omdat _____

Bron 3 is _____, omdat _____

Bron 4 is _____, omdat _____

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Ronde 1: Werkblad - De clitoris in de 16^e en 17^e eeuw (1500 tot 1700)

Namen: _____

De opdracht: Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de zestiende en zeventiende eeuw. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde. De andere groepen hebben dezelfde vragen, maar behandelen verschillende bronnen/periodes.

Vraag 1: Wat is er in de 16^e en 17^e eeuw bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 2: Wat is er in de 16^e en 17^e eeuw bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 3: Beschrijf of er een toename of afname van kennis is over de clitoris in de 16^e en 17^e eeuw. Verwijs naar de afbeeldingen in de bronnen.

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Let op: deze antwoorden heb je nodig in de tweede ronde.

Positief: Er is correcte kennis over de clitoris en de clitoris mag worden gestimuleerd.

Negatief: Er is geen kennis over de clitoris, de clitoris wordt verwijderd of mag niet gestimuleerd worden.

Bron 5 is _____, omdat _____

Bron 6 is _____, omdat _____

Bron 7 is _____, omdat _____

Bron 8 is _____, omdat _____

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Ronde 1: Werkblad - De clitoris in de 19^e en begin 20^e eeuw (1800 tot 1950)

Namen: _____

De opdracht: Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde. De andere groepen hebben dezelfde vragen, maar behandelen verschillende bronnen/periodes.

Vraag 1: Wat is er in de 19^e en begin 20^e eeuw bekend over de anatomie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 2: Wat is er in de 19^e en begin 20^e eeuw bekend over de functie* van de clitoris? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris in de 19^e en begin 20^e eeuw? Noteer ook de jaartallen/eeuwen (indien bekend).

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Let op: deze antwoorden heb je nodig in de tweede ronde.

Positief: Er is correcte kennis over de clitoris en de clitoris mag worden gestimuleerd.

Negatief: Er is geen kennis over de clitoris, de clitoris wordt verwijderd of mag niet gestimuleerd worden.

Bron 9 is _____, omdat _____

Bron 10 is _____, omdat _____

Bron 11 is _____, omdat _____

Bron 12 is _____, omdat _____

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Ronde 1: Werkblad - De clitoris in de tweede helft van de 20^e eeuw tot nu (1950 tot heden)

Namen: _____

De opdracht: Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze eerste ronde worden jullie expert over de clitoris tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw tot nu. Lees de vier bronnen bij deze periode en beantwoord de vragen. Bedenk bij per bron of deze een positief of negatief beeld geeft over de clitoris en noteer dit bij de laatste vraag op de achterkant van dit werkblad.

Lees de bronnen over jullie periode en beantwoord de vragen op jouw eigen werkblad. Schrijf de antwoorden op: deze heb je nodig in de volgende ronde. De andere groepen hebben dezelfde vragen, maar behandelen verschillende bronnen/periodes.

Vraag 1: Wat is er vanaf 1950 tot 2023 bekend over de anatomie* van de clitoris?

Vraag 2: Wat is er vanaf 1950 tot 2023 bekend over de functie* van de clitoris?

Vraag 3: Welk advies wordt gegeven over hoe mannen en/of vrouwen moeten omgaan met de clitoris vanaf 1950 tot 2023?

Vraag 4: Bepaal voor elke bron hoe positief of negatief de bron is voor de visie van mensen uit die periode op de clitoris. Bedenk ook waarom dit zo is. Let op: deze antwoorden heb je nodig in de tweede ronde.

Positief: Er is correcte kennis over de clitoris en de clitoris mag worden gestimuleerd.

Negatief: Er is geen kennis over de clitoris, de clitoris wordt verwijderd of mag niet gestimuleerd worden.

Bron 13 is _____, omdat _____

Bron 14 is _____, omdat _____

Bron 15 is _____, omdat _____

Bron 16 is _____, omdat _____

*menselijke anatomie = hoe zien inwendige organen van het menselijk lichaam er uit?

* functie clitoris = waartoe dient het orgaan?

Ronde 2: Werkblad – Geschiedenis van visies op de clitoris

Namen: _____

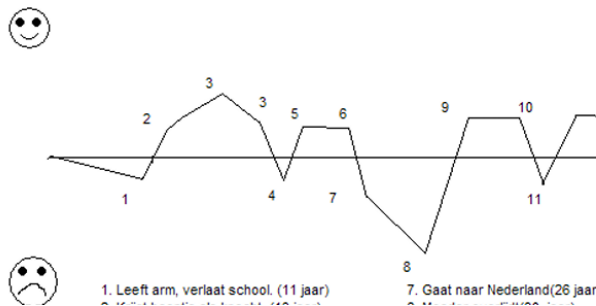
De opdracht:

Jullie gaan onderzoeken hoe het kan dat de volledige clitoris pas sinds 2021 wordt getoond in biologieboeken op middelbare scholen. In deze ronde wisselen jullie eerst je expertkennis uit. Daarna maken jullie samen een tijdlijn (zie stap 2). Tot slot beantwoorden jullie de hoofdvraag.

Stap 1: Deel de informatie uit ronde 1 onderling uit, zodat iedereen begrijpt wat de visie op de clitoris was in elke periode (2-3 minuten per periode). Begin bij de oudheid en middeleeuwen, dan de zestiende en zeventiende eeuw, vervolgens de negentiende eeuw tot 1950 en tot slot 1950 tot nu.

Stap 2: Maak de tijdlijn op de achterkant van dit werkblad door de bronnummers op chronologische volgorde te noteren. Wanneer jullie vinden dat de visie op de clitoris positief is, schrijf je deze aan de bovenkant van de lijn. Wanneer jullie denken dat de visie negatief is, schrijf je dit aan de onderkant van de lijn. Je mag ook verschillende hoogtes boven en onder de lijn kiezen, voor meer of minder positieve/negatieve visies. Kijk naar vraag 4 van de eerste ronde, maar vergelijk jullie antwoorden voordat je de tijdlijn invult! Bijvoorbeeld: een heel positieve visie staat hoger dan een visie die ‘een beetje’ positief is. **Schrijf de jaartallen/periodes duidelijk op de rechte middenlijn.**

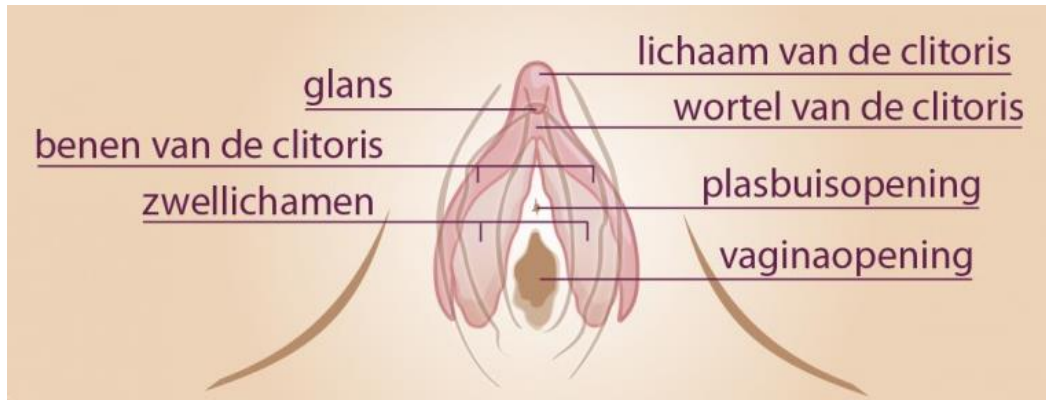
Voorbeeld tijdlijn, let op: jullie tijdlijn heeft straks **zestien punten**:

Stap 3: Beantwoord aan de hand van de tijdlijn de hoofdvraag. Jullie leveren de werkbladen uit ronde 1, de tijdlijn en het antwoord op de hoofdvraag in bij de docent.

Hoofdvraag: Waarom denken jullie dat de clitoris pas sinds 2021 in de schoolboeken staat? Benoem in je antwoord de verschillen en/of continuïteiten tussen alle vier de periodes.

Uitleg clitoris: De clitoris is een deel van het vrouwelijk geslachtsorgaan. Het is het enige orgaan in het menselijk lichaam dat seksueel genot als belangrijkste functie heeft. Het zichtbare deel van de clitoris bevindt zich aan de bovenkant van de vulva*: de glans-clitoris. Het orgaan is echter veel groter dan dit zichtbare deel, zoals je kunt zien in de afbeelding hierboven: het is ongeveer 10 centimeter groot. De clitoris krijgt net als de penis een erectie bij seksuele opwinding.

*Vulva = de uitwendige vrouwelijke geslachtsdelen

Bronnen Oudheid en Middeleeuwen (500 v.C. tot 1500 n.C.)

Bron 1

Aristoteles: Vrouwen hebben een kanaal, zoals mannen een penis hebben. Bij vrouwen zit het kanaal binnenin het lichaam. Dit is de lichamelijke plek van vrouwelijk genot en komt overeen met de eikel van het mannenlichaam. Het vrouwelijke orgaan raakt opgezwollen, wanneer de vrouw opgewonden is.

Samenvatting door de auteur van deze opdracht van: *Filosoof en wetenschapper Aristoteles (384 – 322 v.Chr.)*

Bron 2

Soranos: Het vrouwelijke orgaan bestaat uit twee vleugels* die aan de bovineinde uitkomen op de *Kleititoris**.

Rufus: De 'kleitoris' heeft een erotische functie.

Kleititoris (Grieks) = *dat wat omsloten ligt*

*De twee vleugels = nu bekend als de schaamlippen

*De Kleitoris = nu bekend als de 'glans-clitoris'.

Samenvatting door de auteur van deze opdracht van: *Griekse arts Soranos van Ephesus en Rufus van Ephesus (eerste/tweede eeuw n.Chr)*

Bron 3

Galenus: De vrouwelijke genitaliën zijn vergelijkbaar met de mannelijke geslachtsdelen, maar dan binnenin het lichaam gepositioneerd.

De beroemde Galenus noemt de clitoris niet. Het orgaan verliest bekendheid. De clitoris wordt gekoppeld aan immoreel gedrag van vrouwen, wanneer wel over het orgaan gesproken/geschreven wordt.

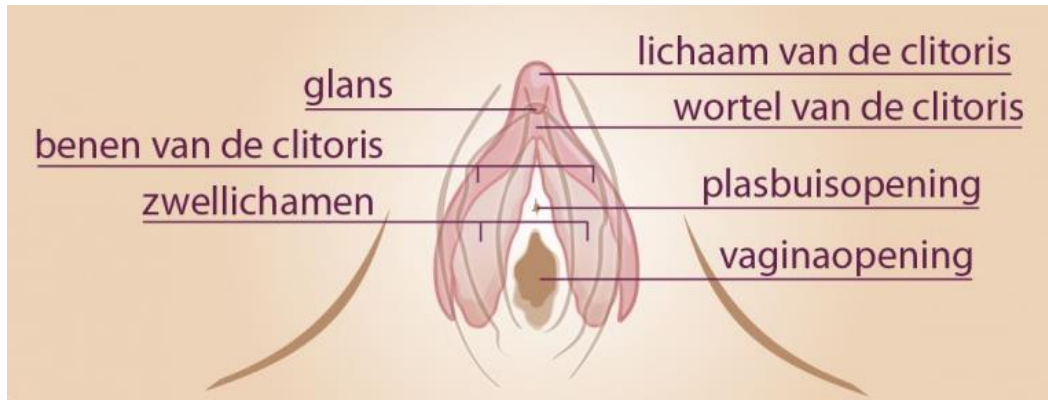
Samenvatting door de auteur van deze opdracht van: *Arts Claudius Galenus* (eind tweede eeuw n.Chr)

Bron 4

Het volgende advies om zwangerschappen te vergroten werd geaccepteerd door de Katholieke Kerk:

“Voorafgaand aan de seksuele geslachtsgemeenschap zal de echtgenoot subtiel in een cirkelvormige beweging over het knopje van de liefde wrijven met een vinger die bevochtigd is met geparfumeerde olie”.

Vertaling, bron: dr. Di Marino en dr. Lepidi. *Medisch advies (Middeleeuwen)*

Uitleg clitoris: De clitoris is een deel van het vrouwelijk geslachtsorgaan. Het is het enige orgaan in het menselijk lichaam dat seksueel genot als belangrijkste functie heeft. Het zichtbare deel van de clitoris bevindt zich aan de bovenkant van de vulva*: de glans-clitoris. Het orgaan is echter veel groter dan dit zichtbare deel, zoals je kunt zien in de afbeelding hierboven: het is ongeveer 10 centimeter groot. De clitoris krijgt net als de penis een erectie bij seksuele opwinding.

*Vulva = de uitwendige vrouwelijke geslachtsdelen

Bronnen 16^e en 17^e eeuw (1500 tot 1700)

Bron 5

De beroemde anatomist Vesalius besteedt geen aandacht aan de vrouwelijke genitaliën. Ook het zichtbare deel van de clitoris (nu bekend als de glans-clitoris) beschrijft hij niet in zijn werk.

Andreas Vesalius, Bron: Humani Corporis Fabrica (1543), illustratie uit latere versie (1725)

Bron 6

Colombo: 'Ik heb de clitoris ontdekt!'

Colombo: 'Vrouwen kunnen seksueel genot ervaren als de clitoris wordt aangeraakt.'

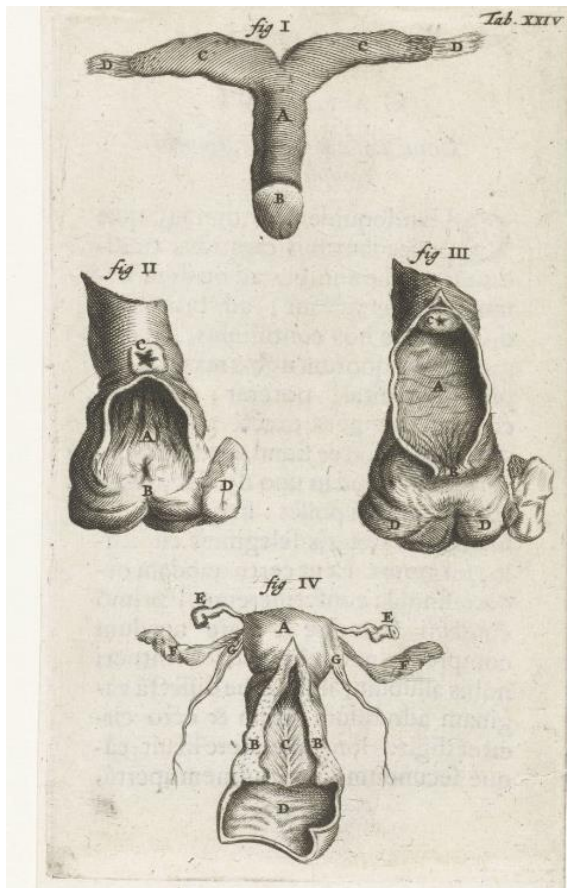
Fallopio en Estienne: 'Wij schreven dit al eerder...'

In 1559 identificeert de Italiaanse chirurg Realdo Colombo, tijdgenoot van Vesalius, de clitoris officieel. Hij beschrijft het seksuele genot dat vrouwen konden hebben als de clitoris werd aangeraakt. Colombo claimt de ontdekking van de clitoris in deze periode, maar achteraf blijkt dat meerdere wetenschappers het orgaan al noemen in hun werken, zoals Gabriele Falloppio (1523-1562) en Charles Estienne (1504-1564).

Samenvatting door de auteur van deze opdracht van: *Realdo Colombo* in 1559, *Gabriele Falloppio* (1523-1562) en *Charles Estienne* (1504-1564).

Bron 7

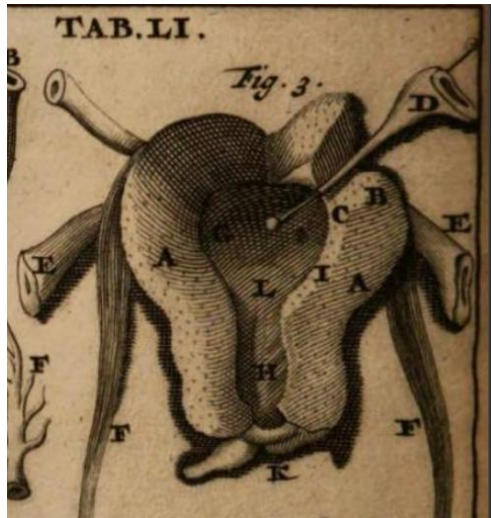
De Nederlandse Reinier de Graaf publiceert in 1672 zijn werk over de vrouwelijke genitaliën, waarin hij de clitoris nauwkeurig beschrijft. Hij beschrijft de interne en externe onderdelen van de clitoris en noemt als eerste de zwellichamen die een groot onderdeel vormen van het orgaan. Ook beschrijft De Graaf dat de clitoris op kan zwellen wanneer de vrouw opgewonden raakt. Hendrik Bary maakte de boekillustratie voor De Graaf.

Reinier de Graaf 1672. Bron: Rijksmuseum

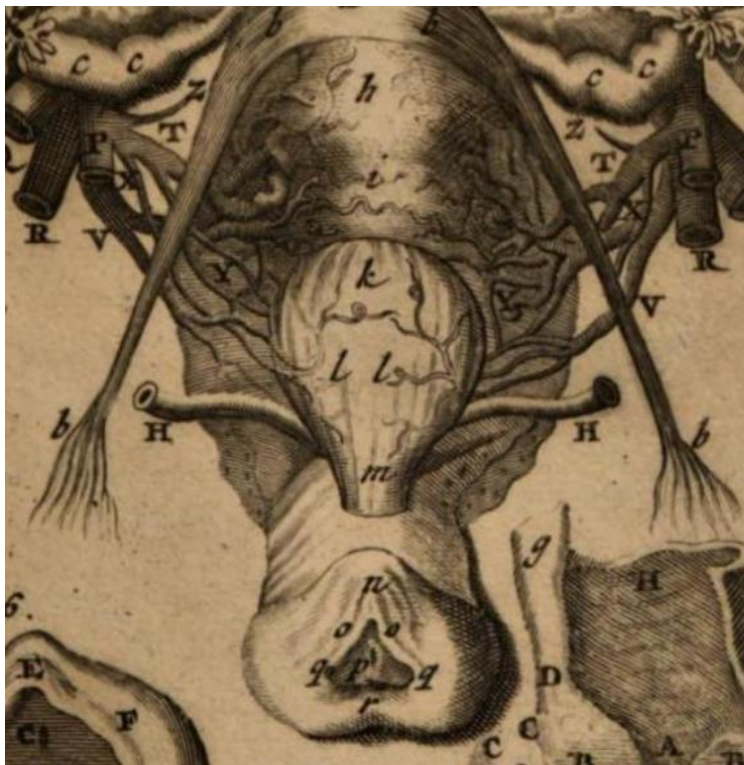
Bron 8

Stephen Blankaart publiceert in 1686 zijn Nieuwe Hervormde Anatomie, waarin hij de interne en externe onderdelen van de clitoris afbeeldt en benoemt. De afbeeldingen laten Blankaarts illustraties en bijbehorende tabel zien. Hij maakt duidelijk onderscheid tussen de voorhuid en het bovenstuk van de clitoris.

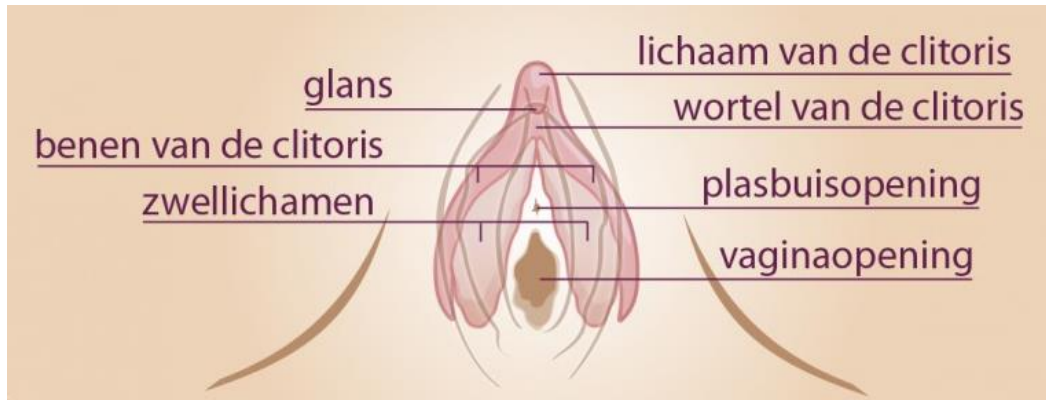
III. FIGUUR.
 Verloont de Vrouwen schamelheid.

A. Het hoofd van de kittelaar, oft Clitoris.
 B. De voorhuid van de kittelaar, of Praputium.
 C. C. De Nymphen.
 D. Het pis-gat, oft Urethra.
 E. E. De engte van des scheedes mond, gelyk die in een vyftien van vles en-twintig jaren is.
 F. De mond van de moeder, tamelyk verwyd.
 G. G. Des schamelheids lippen van mal kanderen gedouwt.
 H. De band der lippen.
 I. Denaad van den aars.
 K. Een gedeelte van het aars-gat.
 L. L. De hairen der schamelheid.

n = kittelaar, p = pis gat

Stephen Blankaart 1686, Bron: De Nieuwe Hervormde Anatomie (S. Blankaart 1686)

Uitleg clitoris: De clitoris is een deel van het vrouwelijk geslachtsorgaan. Het is het enige orgaan in het menselijk lichaam dat seksueel genot als belangrijkste functie heeft. Het zichtbare deel van de clitoris bevindt zich aan de bovenkant van de vulva*: de glans-clitoris. Het orgaan is echter veel groter dan dit zichtbare deel, zoals je kunt zien in de afbeelding hierboven: het is ongeveer 10 centimeter groot. De clitoris krijgt net als de penis een erectie bij seksuele opwindning.

*Vulva = de uitwendige vrouwelijke geslachtsdelen

Bronnen 19^e en eerste helft twintigste eeuw (1800 tot 1950)

LET OP: Bron 9 kan als heftig worden ervaren (trigger warning).

Bron 9

Aan het eind van de negentiende eeuw krijgt een mysterieuze ziekte, die alleen bij vrouwen zou voorkomen, haar bekendheid: *hysteria*. De ziekte is dusdanig mysterieus dat er geen algemene definitie voor is. Wel is duidelijk dat vrouwen die zich hysterisch gedragen, in welke vorm dan ook, kans maakten om bestempeld te worden met de ziekte *hysteria*. Sommige artsen uit het einde van de negentiende eeuw claimen dat de oorsprong van deze ziekte ligt bij de clitoris.

In 1865 raadt de Britse gynaecoloog Isaac Backer Brown aan om de clitoris te verwijderen om vrouwen te genezen van onder andere *hysteria*. Dit wordt clitoridectomie genoemd: een ingreep waarbij de clitorishoed (glans clitoris) wordt verkleind of verwijderd. Deze gynaecoloog beschrijft in zijn boek hoe hij de operatie heeft uitgevoerd op vrouwen vanaf 10 jaar oud.

De methode van verwijdering:

The patient having been placed *completely* under the influence of chloroform, the clitoris is freely excised either by scissors or knife—I always prefer the scissors. The wound is then firmly plugged with graduated compresses of lint, and a pad, well secured by a T bandage.

Gynaecoloog Isaac Baker Brown. Bron citaat: Isaac Baker Brown, On the Curability of Certain forms of Insanity, Epilepsy, Catalepsy and Hysteria in Females 1866.

Bron 10

Aan het eind van de negentiende eeuw krijgt een mysterieuze ziekte, die alleen bij vrouwen zou voorkomen, haar bekendheid: *hysteria*. De ziekte is dusdanig mysterieus dat er geen algemene definitie voor is. Wel is duidelijk dat vrouwen die zich hysterisch gedragen, in welke vorm dan ook, kans maakten om bestempeld te worden met de ziekte *hysteria*. Sommige artsen uit het einde van de negentiende eeuw claimen dat de oorsprong van deze ziekte ligt bij de clitoris.

Verschillende medische stromingen zien de stimulatie van de clitoris als oplossing van *hysteria*. Artsen konden als advies geven om de clitoris te stimuleren. Historici speculeren over of de populariteit van de vibrator hieraan te danken is, maar daar is geen bewijs voor.

Samenvatting door de auteur van deze opdracht van: *Verschillende wetenschappers, 19^e eeuw*

Bron 11

Eduard van Beneden: De clitoris is niet noodzakelijk bij het opwekken van zwangerschappen. Vrouwelijke orgasmes hebben daarom geen functie. De clitoris is een nutteloos orgaan.

Samenvatting door de auteur van deze opdracht van: *Eduard van Beneden 1875.*

Bron 12

In de eerste helft van de twintigste eeuw is er sprake van een periode van obscurantisme (onwetendheid) omtrent de clitoris. Dit betekent dat de clitoris nauwelijks voorkomt in zowel wetenschappelijke als populaire literatuur. De start van deze periode van obscurantisme wordt grotendeels veroorzaakt door de beroemde arts Sigmund Freud (1856-1939).

Freud: Een clitoraal orgasme bestaat alleen bij onvolwassen en kinderlijke vrouwen. Zodra een vrouw volwassen is kan zij enkel een vaginaal orgasme krijgen. Volwassen vrouwen ondervinden alleen seksueel plezier door vaginale penetratie. Als de vrouw de overstap naar vaginale orgasmes niet maakt, en dus nog steeds clitorale orgasmes krijgt, krijgt deze vrouw psychische problemen.

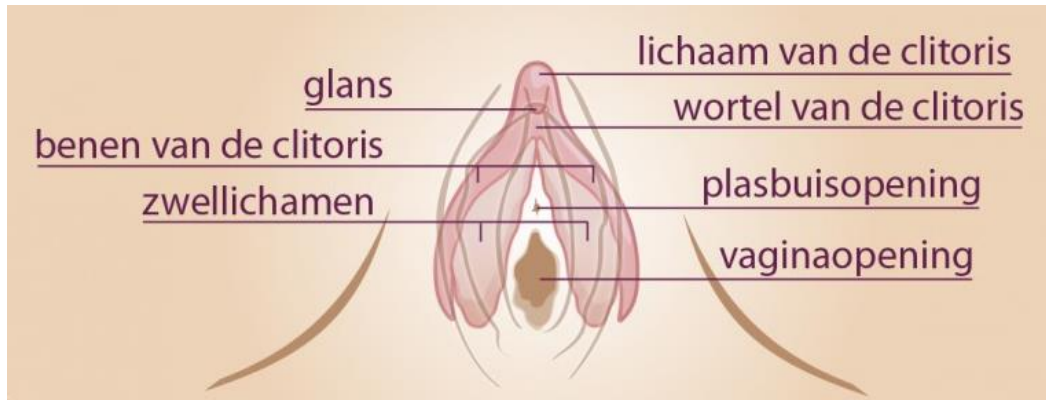
Samenvatting door de auteur van deze opdracht van: *Sigmund Freud (1856-1919).*

Let op: Over een deel van de informatie in bovenstaande bronnen over de functie van de clitoris is tegenwoordig bekend dat deze incorrect is.

Bron 9 en 10: Het bestaan van de daadwerkelijke ziekte *hysteria* is niet bewezen.

Bron 11: De stimulatie van de clitoris is inderdaad niet noodzakelijk bij het opwekken van zwangerschappen, maar de clitoris is geen nutteloos orgaan. Vrouwen kunnen seks hebben zonder pijn door de opzwellen van de clitoris wanneer deze gestimuleerd wordt.

Bron 12: Het clitorale orgasme is het meest voorkomende vrouwelijk orgasme. Een vaginaal orgasme komt minder vaak voor.

Uitleg clitoris: De clitoris is een deel van het vrouwelijk geslachtsorgaan. Het is het enige orgaan in het menselijk lichaam dat seksueel genot als belangrijkste functie heeft. Het zichtbare deel van de clitoris bevindt zich aan de bovenkant van de vulva*: de glans-clitoris. Het orgaan is echter veel groter dan dit zichtbare deel, zoals je kunt zien in de afbeelding hierboven: het is ongeveer 10 centimeter groot. De clitoris krijgt net als de penis een erectie bij seksuele opwindning.

*Vulva = de uitwendige vrouwelijke geslachtsdelen

Bronnen tweede helft twintigste eeuw tot nu (1950 tot heden)

Bron 13

Kennis over de clitoris is afwezig in publicaties tot halverwege de twintigste eeuw. Dit verandert wanneer in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw een liberaal klimaat rondom seksualiteit ontwikkelt en er een einde komt aan verschillende taboes rondom de clitoris. In deze periode ontstaat nieuwe wetenschappelijk aandacht voor de clitoris.

De nieuwe wetenschappelijke focus op de clitoris is onder andere zichtbaar doordat in de meeste medische wetenschappelijke literatuur in de late twintigste eeuw de volledige clitoris is afgebeeld. Het orgaan wordt echter zelden duidelijk beschreven in medische publicaties en in meer populaire literatuur is de informatieverstrekking over de clitoris nog meer beperkt.

Context, tweede helft twintigste eeuw

Bron 14

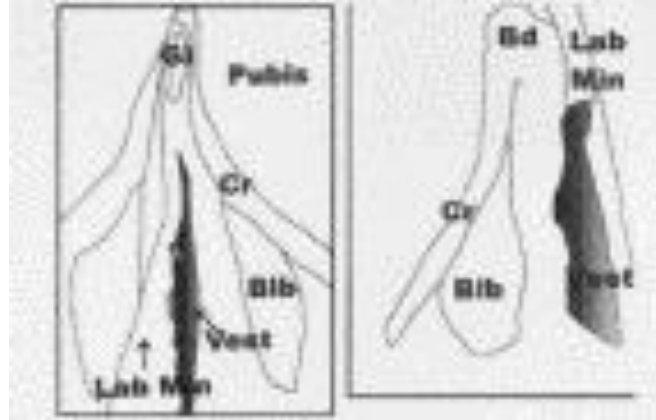
In 1998 publiceert uroloog Helen O'Connell haar werk met daarin de volledige anatomische beschrijving van de clitoris.

O'Connell: "Het onderzoek naar vrouwelijke kadavers laat zien dat huidige anatomische teksten de vrouwelijke anatomie niet correct weergeven."

O'Connell concludeert dat de zwellichamen onderdeel zijn van de clitoris en dus bij de beschrijving van het orgaan benoemd moeten worden. O'Connell benoemt dat de clitoris niet accuraat wordt weergegeven in de anatomische teksten en afbeeldingen die in de jaren negentig actueel zijn. Ze legt uit dat de afwezigheid van correcte anatomische weergaven van de clitoris niet door een gebrek aan kennis is ontstaan, maar door culturele en sociale factoren door de geschiedenis heen. Het werk van O'Connell wordt verspreid in de wetenschap en media.

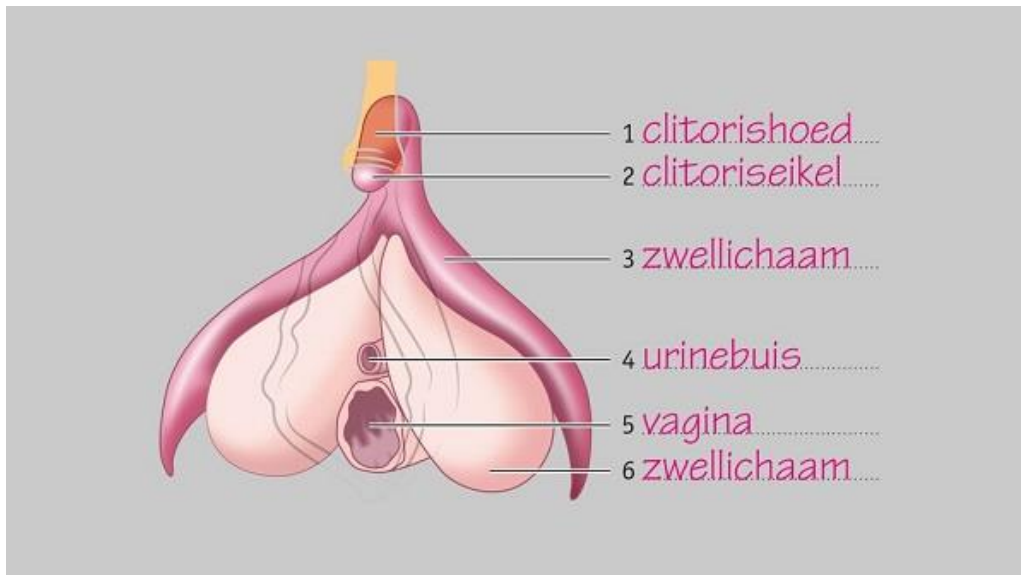
(vervolg bron 14)

Voorbeeld van een uitgetekend vrouwelijk kadaver uit het onderzoek van O'Connell:

Helen O'Connell, Bron: Anatomical Relationship between Urethra and Clitoris (1998)

Bron 15

RTL nieuws: "Het heeft even geduurd, maar eindelijk staat de functie van de clitoris uitgebreid beschreven in een biologieboek; Biologie voor jou. Bijna alle tweede klassers hebben dit schooljaar geleerd dat de clitoris meer is dan 'dat gevoelige knopje bovenaan de vulva'. Dit is baanbrekend, nog niet eerder stond 'de clit' zo uitgebreid beschreven in een lesboek. "Van de man werden alle onderdelen van de penis benoemd en uitgelegd, van de vrouw niet. Dat is nu aangepast. Hierdoor is de uitleg veel gelijkwaardiger geworden", vertelt Lineke Pijnappels, eindredacteur van het biologieboek. "Het is voor meisjes net zo belangrijk om te weten hoe hun lijf in elkaar zit als voor jongens", vertelt Pijnappels. Daarom is het hoofdstuk voortplanting nu geactualiseerd."

RTL nieuws over Malmberg, 2021

<https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5233345/eindelijk-clitoris-biologieboek-middelbare-school-seksuele>

Bron 16

NOS interview met seksuoloog Ellen Laan.

Over 3D-clitoris: "Het kan haar na al die jaren nog steeds verbazen dat niet iedereen de clitoris weet te herkennen. "Ik hoor nog steeds dat mensen denken dat het een klerhanger is"."

NOS: "De clitoris is inwendig veel groter dan gedacht. Dat drijft Laan om er bekendheid aan te geven. "Juist omdat je het niet aan de buitenkant kan zien, moet je er onderwijs in krijgen.""

De penis en de clitoris hebben veel overeenkomsten. Jongeren hebben over de penis eerder kennis, omdat deze aan de buitenkant zichtbaar is. Ellen Laan wist wat zij wilde: "De volledige clitoris afgebeeld in alle biologieboeken op middelbare scholen, juist omdat deze onzichtbaar is. Het is belangrijk dat alle jongeren leren over hun eigen genitaliën."

Ellen Laan (1962-2022) Bron: NOS